

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ
И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Профессор Т. К. Ахматов атындагы Кыргыз тили жана аны окутуунун
технологиялары кафедрасы**

Кол жазма укугунда
УДК: 81-11:81.362(575.2)(043.3)

Султанова Айнура Абайдиллаевна

**ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫНЫН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК
ЭВОЛЮЦИЯСЫ ЖАНА ФОНЕТИКАЛЫК ӨЗГӨРҮҮЛӨРДҮН
ТАРЫХЫЙ МЫЙЗАМ ЧЕНЕМДЕРИ**

10.02.01 – кыргыз тили

**Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук
даражасын изденип алуу үчүн жазылган
д и с с е р т а ц и я**

Илимий жетекчи:
филология илимдеринин доктору,
доцент Садыкова Сымбат Зарылкановна

Бишкек – 2024

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	3
I БАП. ТОПОНИМИЯНЫН ПРОБЛЕМАЛАРЫНЫН ТИЛ ИЛИМИНДЕ ИЗИЛДЕНИШИ	
1.1. Топонимдердин ареалдык лингвистиканын объектиси катары изилдениши.....	10
1.2. Орто кылымдарда Алай жана Памир чөлкөмүндөгү тилдик ареалдардын карым-катышы.....	17
1.3.Топонимдердин лингвоконцептуалдык бирдик катары жалпы тил илиминде изилдениши.....	27
1.4. Топонимдик системанын түркологияда изилдениши.....	41
Биринчи баптан алынган тыянактар.....	65
II бап. ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МЕТТОДДОРУ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ	
2.1. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору.....	66
2.2. Чоң-Алай топониминин тарыхый-фонетикалык эволюциясы	67
2.3. Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый стратиграфиясы.....	75
2.4. Чоң-Алай топонимиясындагы байыркы катмардын семантикалык жактан өнүгүшү.....	95
Экинчи баптан алынган тыянактар.....	106
III бап. ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫНЫН СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ	
3.1. Чоң-Алай топонимиясынын структуралык-грамматикалык түзүлүшү.....	107
3.1.1. Жөнөкөй топонимдер.....	108
3.1.2. Татаал топонимдер.....	113
3.2. Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык өзгөчөлүктөрү.....	118
3.2.1.Топонимдердин курамындагы компоненттер же географиялык аппелятивдер	119

3.2.2. Чоң-Алай өрөөнүндөгү топонимдердин семантикалык топтору.....	123
Үчүнчү баптан алынган тыянактар.....	160
Корутунду.....	161
Пайдаланылган адабияттар.....	166
Тиркеме.....	185

КИРИШҮҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу кыргыз тилиндеги ономастикалык материалдардын азыркы когнитивдик лингвистиканын алкагында, ошол эле мезгилде географиялык лингвистиканын материалдарынын негизинде ретроспективдик багытта иликтөөгө алуу менен түшүндүрүлөт. Кыргыз тилинин концептуалдык негизи катарында реалдуу мезгил мерчеминде тил бирдиктери аркылуу чагылдырылган ономастикалык географиялык объектилердин аттары кыргыз тилинин, жалпы эле түрк тилдер системасындагы негизги кор экендигин так чагылдырган номинативдик тутум болуп саналат. Ал эми географиялык объектилер материянын реалдуу көрүнүшү катарында сырткы дүйнөнүн тилдик бирдиктер аркылуу чагылуусу болуп гана чектелбестен, этникалык топтун улут катарында калыптануусунун негизи экендигин акыркы изилдөөлөр ачыктады. Демек, кыргыз элинин этностук жактан болгон тарыхый эволюциясын тактоо маселеси, биринчи кезекте, реалдуу мейкиндиктеги индивиддердин суммасынан эмес, кыргыз элинин улуттук аң-сезиминин белгилүү мейкиндиктеги түптөлүүсү менен да негизделет.

Бир эле учурда жалпы евразиянын континенталдык негизин ээлеген кыргыз урууларынын “аборигендер” катарында каралуусу тарыхый далил эмес экендигин аныктоого да убакыт жетти десек жаңылыштык болбос. Анткени адам баласынын тарыхый өнүгүүсүндөгү белгилүү этап катарында таанылган Улуу Жибек Жолу “цивилизациялык жактан өнүккөн элдин өкүлдөрүнүн” кыргыз жергесине келүүсү (посещение) эмес, тескерисинче, Чоң-Алай архитектоникалык системасы аркылуу маданий булакка кошулуусу экендигин далилдөө жалпы кыргыз тил таануусундагы заманбап маселелердин бири.

Лингвоконцептуалдык өңүттөн алып караганыбызда, Чоң-Алай топонимиясынын ареалында кыргыз тилинин калыптануусун, кеңири тилдик мейкиндикте бүгүнкү күнгө дейре өнүгүү динамикасын илимий лингвистикалык жактан комплекстүү изилдөө менен да түшүндүрүлөт. Анткени Чоң-Алай тоо кыркалары Кыргызстандын суу ресурстарын сактаган географиялык жана тектоникалык массив гана эмес, биздин мекенибиздин **Кытай, Афганистан,**

Пакистан жана **Тажикстан** менен чектешкен жериндеги маанилүү лингвистикалык катмар, ошол себептен Борбордук Азиянын жана Фергана өрөөнүнүн геосаясий абалынын мерчеминде жана Чоң-Алай тоо кыркаларындагы тарыхый урбонимдердин лингвистикалык табиятын аныктоодо **Чоң-Алай топонимиясынын** орду ченемсиз. Байыркы доордон тарта адам баласы отурукташкан, геоклиматы жактан ыңгайлуу жашоо чөйрөсү жана типологиялык айырмалуу структурадан турган тилдердин өз ара карым-катнашын [Абрамзон, 1990:454], элдердин этномаданий алакасын өз боюна сиңирген топонимдердин табигый лабороториясынын милдетин аткарган алкак азыркы күнгө дейре илимий жактан чети оюлбаган дың бойдон сакталып келет. Мындай маанилүү лингвистикалык тармактын илимий бутага алынышы, кала берсе, илимий теманынын объектисине айлануусунун өзү эле аталган изилдөөнүн заманбаптуулугун аныктап турат деп айтууга толук негиз бар. Ошондой эле бул маселе Чоң-Алай районунун географиялык жана тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык басып өткөн калыптануу жолунда ээлеген олуттуу мааниси менен байланышкан. Буга кошумча өз мезгилинин белгилүү тарыхчылары айныксыз далилдердин негизинде азыркы Чоң-Алай районунун чөлкөмү Улуу Жибек Жолу менен канатташ жана тарыхый жактан тамырлаш экендигин белгилеп кетишкен. Мындай тарыхый, географиялык жана лингвистикалык факторлор аталган аймактын топонимиясынын тарыхый жактан калыптанышынын өзгөчөлүктөрүн аныктайт.

Кийинки убактарда илимпоздор кыргыз тил илиминдеги табигый тилдин көп кырдуу маселерине кайрылып, геолингвистиканын орчундуу проблемаларын иликтей баштаганына күбө болуудабыз [Аширалиев, 1983; Жапаров, 2012]. Жер-суу аттары биринчи кезекте, Кыргызстандын тарыхый жактан калыптануусун, мамлекетибиздин бүтүндүгүн далилдөөчү фактылар катарында иликтөөгө алынуусу зарыл. Демек, кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын топонимдерсиз изилдөө, тарыхтын көрсөткүчү болгон жер-суу аттарын унутта калтыруу мүмкүн эмес [Бартольд, 1996:56]. Ошондой эле геолингвистикалык маанилүү аймак болуп саналган Чоң-Алай топонимиясын ар тараптуу изилдөөгө

алуу азыркы мезгилде элибиздин өткөндөгү тарыхын жана кыргыз тилинин тарыхый эволюциясын аныктоодогу кечиктирилгис маселе экендиги шек жаратпайт. Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аталыштар системасын лингвистикалык жактан иликтөө биздин мамлекетибиздин тышкы саясаты менен да байланышкан маселелердин бири болуп саналат.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы КМУнун Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиясы кафедрасынын илимий изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты – кыргыз тилинин тарыхында жана Кыргызстандын тилдик, маданий жактан калыптануусунда өзгөчө маанилүү орунду ээлеген Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик системасын ар тараптан изилдөө. Кыргыз жергесиндеги кыргыз тилиндеги топонимдер байыртадан бери басымдуу болуп келгенин далилдөө менен кыргыз урууларын “Сибирден оошкон келгиндер” катарында буга чейин тарых, тил илимдеринде айтылып келген айрым пикирлерге бөгөт коюу. Бул максатты ишке ашыруу үчүн төмөнкүдөй милдеттер коюлду:

- Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аттарын жыйноо жана тутумун аныктоо;
- жалпы тил илиминдеги, түркологиядагы анын ичинде кыргыз тил илиминдеги топонимия жана топонимияга тиешелүү лингвистикалык жана тарыхый изилдөөлөргө илимий сереп жүргүзүү;
- Чоң-Алай топонимиясындагы жер-суу аталыштарынын фонетикалык жактан калыптануу мыйзамдарын талдоо жана кыргыз тилиндеги байыркы топонимдик катмардын тутумун аныктоо;
- Чоң-Алай топонимдик номинативдик тутумунун калыптанышындагы тилдик карым-катыштардын чагылуусун чечмелөөнүн негизинде тарыхый катмарларга ажыратуу;
- топонимдик бирдиктердин структуралык-грамматикалык негизги моделдерин аныктоо жана сөз жасоо мүмкүнчүлүктөрүн ачып берүү;

- Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдерин этимологиялык өңүттөн талдоонун негизинде жер-суу аттарынын маанилик байланыштарын аныктоо жана семантикалык топторго ажыратуу.

Иштин илимий жаңылыгы. Мамлекетибиздин тарыхый-географиялык жактан маанилүү аймактарынан болгон Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимдик номинативдик тутумунун тарыхый катмарларынын аныкталышы, алардын структуралык-грамматикалык, семантикалык жана этимологиялык өңүттөн диссертациялык иштин деңгээлинде комплекстүү изилдөөгө алынышы илимий иштин жаңылыгын түзөт. Ошону менен бирге Чоң-Алай өрөөнүнүн географиялык жана тарыхый жактан кыргыз элинин көп кылымдык калыптануу тарыхындагы ээлеген олуттуу ордун көңүл борборуна алуу менен, тилдик айныксыз далилдердин негизинде бул чөлкөмдө кыргыз этносу эң байыркы мезгилдерден бери байырлап келгенинин далилденишин изилдөөнүн илимий жаңылыгы катары көрсөтөбүз.

Илимий иштин практикалык мааниси. Аталган диссертациялык изилдөө кыргыз тил таануу илиминде өзүнчө илимий багыт катары калыптана баштаган географиялык лингвистика боюнча программаларды жана окуу китептерин түзүүдө зарыл, фундаменталдуу фактылар менен камсыздайт. Ошондой эле кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый чектерин лингвистикалык жактан тастыктап, кыргыз элинин түпкүлүктүү этнос катарында изилдөө багытында тилдик далил катарында кызмат кылат. Диссертациялык изилдөөнүн материалдарын жана алынган теориялык жыйынтыктарын окуу процессинде кеңири пайдаланууга болот, т.а., орто мектептерде окуучулардын регионалдык билимин өнүктүрүүдө, тил илиминин лексикология, морфология жана синтаксис бөлүмдөрүн, жогорку окуу жайларда географиялык лингвистиканы, филологиялык дисциплиналарды окутууда, аталган предметтер боюнча окуу китептери менен окуу куралдарын даярдоодо колдонууга мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1. Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарын түзгөн аталыштардын этимондук составы жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый пайдубалы, концептуалдык негизи болуп эсептелет.

2. Азыркы күнгө дейре сакталып келген Чоң-Алай топонимиясы - онтологиялык байыркы негиздүү структура жана кыргыз тилинин лексикалык корунун динамикасын айкындоочу объективдүү форма.

3. Улуу Жибек жолундагы *Зор-Алай, Дароот-Коргон, Алтын-Дара, Дара, Дароот, Даңги, Дүкөн-Конуш, Кара-Зак* топонимдик катары аталган маданий-экономикалык магистралдын картографиясын аныктоо менен бир катарда кыргыз элинин башка тилде сүйлөгөн уруулар менен болгон алакасын чагылдырган лингвистикалык факторлордон.

4. Улуттун менталдык жактан калыптануусу лингвистикалык код катарында келүүчү номинативдик система менен эриш-аркак өнүгүүсү топонимикалык кордун жалаң гана фонетикалык оболочкасынын өзгөрүүсүн шарттабастан, табигый тилдин категориялык мыйзамдарын да жарата алган структуралык моделдеринин парадигмалык тутуму боло алат.

5. Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдердин тарыхый өнүгүүсү кыргыз тилинин фонологиялык эволюциясын жана семантикалык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин чагылдырат.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Диссертациялык изилдөөдө Чоң-Алай топонимиясы боюнча топонимдердин геолингвистикалык системасы түзүлдү жана коңшу мамлекеттер менен чек ара алакасына тиешеси бар жер-суу аталыштарынын семантикасы тарыхый лингвистиканын фактыларынын негизинде талдоого алынды. Мындай иш-аракет жана географиялык лингвистиканын фактыларын илимий деңгээлде изилдөө диссертанттын кыргыз тилиндеги топонимдерди иликтөөгө кошкон салымы катарында каралмакчы.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын апробацияланышы. Иштин негизги мазмуну боюнча И.Арабаев атындагы КМУда болуп өткөн эл аралык, республикалык жана регионалдык илимий-практикалык конференцияларда баяндамалар жасалды. Изилдөөнүн багытына байланыштуу Ош мамлекеттик

педагогикалык университетинин студенттерине «Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бүтүндүгү жана Чоң-Алай топонимиясы» деген темада семинар жана атайын курс окулду.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын жарыяланышы. Диссертациялык изилдөөнүн натыйжалары жалпысынан 10 илимий макалада чагылдырылды, анын ичинде Кыргыз Республикасынын РИНЦ системасында индекстелген мезгилдүү илимий басылмаларында 9, чет өлкөдө 1 макала жарыяланды.

Иштин түзүлүшү. Киришүү, “Топонимиянын проблемаларынын тил илиминде изилдениши” деп аталган биринчи, “Чоң-Алай топонимиясын изилдөөнүн методологиясы, методдору жана материалдары” деген экинчи, “Чоң-Алай топонимдеринин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген үчүнчү баптардан, корутунду, илимий адабияттардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

I БАП. ТОПОНИМИЯНЫН ПРОБЛЕМАЛАРЫНЫН ТИЛ ИЛИМИНДЕ

ИЗИЛДЕНИШИ

1.1. Топонимдердин ареалдык лингвистиканын объектиси катары

изилдениши

Топоним – тилдик түзүлүштүн алкагында гана курала турган бирдик. В. Н. Никонов ар бир топоним өз алдынча туруп номинативдик милдет аткара албай тургандыгын баса белгилеп, сөздөр топонимдердин катарына өтүү менен башкача жашоосун улантып, социалдык маанилүү милдет аткара баштай тургандыгын айткан. Ошондой эле окумуштуу топонимдер эч качан жалгыздап жаралбай тургандыгын конкреттүү мисалдардын негизинде көрсөткөн [Никонов, 1964:3-4]. Топонимдин тилдик системага кабыл алынуусу жана туруктуу бирдик катарында кызмат кылуусу анын семантикалык жүгүнө негизделген [Боргоякова, 2002:3-9]. Ошондуктан жогоруда айтылган окумуштуунун пикирине кошулуу менен, топонимдин чөлкөмдүк туруктуулугун жана тутумун белгилөөгө болот деп эсептейбиз.

О. Т. Молчанова ареалдык катыштагы топонимдердин маанисинин көп кырдуулугуна токтолуп, жер-сууну атоо процессин тилдик коомдун ишмердүүлүгүнүн натыйжасы катары карайт [Молчанова, 1971:128-130]. Тилдик топтун ар бир мүчөсү өз дүйнө таанымына, маданиятына жараша жер-суу аттарын кабылдайт деп түшүндүрөт да, адам баласы, башкача айтканда, тилдик топтун мүчөсү конкреттүү ареалдагы бизди курчаган реалдуу дүйнөнүн кайсы бир бөлүгүн атоодо өз турмушуна, өндүрүш ишмердүүлүгүнө жана калыптанган тилдик маданиятына жараша аталуучу объектинин сапаттык жагын кабылдайт деп чечмелейт [Молчанова, 1969:49-50]. Бул көз карашты кыргыз ономасттары К. Конкобаев [Конкобаев, 1983:57-60] жана Н. Джапаровдор [Джапаров, 2002:102-103] өз изилдөөлөрүндө колдошкон.

Д. Исаев эмгегинде жер-суу аттары бир гана тилдик түзүлүштүн маанилүү бөлүкчөсү болбостон, ареалдагы тарыхтын далили катары кызмат өтөй турган чындык экендигин мүнөздөйт [Исаев, 1970:46-48]. Ошондой эле топонимдерди эки жактуу лингвистикалык кубулуш катары изилдеп, көбүнчө социалдык

жагдайына көңүл бурган. Окумуштуу топонимдердин семантикалык байланыштарына өзгөчө орун бериле тургандыгына кеңири токтолуу менен жер-суу аттарынын маанилик жагы элдин тарыхы менен ажырагыс тутумду түзө тургандыгын баса белгилесе [Исаев, 1977:3-9], ал эми К. К. Конкобаев ареалдык катыштагы топонимдердин маанисин чечмелөө өтө татаал экендигин белгилөө менен «ар бир энчилүү ат адамдын аң-сезиминдеги түрдүү факторлордун карым-катышынын жемиши» деп эсептейт [Конкобаев, 1980:80-108].

Э. М. Мурзаевдин ою боюнча, ареалдык мейкиндикте жайланышкан топонимдерди бир гана түзүлүшүнө карай мүнөздөө туура эмес. Анткени жер-суу аттары элдин тарыхый жактан калыптанышы менен тыгыз байланыштуу жана топонимди жалпы ареалдын тарыхый мерчеминен, маанилик тутумдан бөлүп кароого болбойт [Мурзаев, 1980:198-200].

Кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүндөгү кыргыз урууларынын бир ареалда жашаган элдер менен болгон социалдык, экономикалык жана тилдик карым-катнашы жөнүндө өз мезгилинин көрүнүктүү окумуштуусу Б. М. Юнусалиев төмөндөгүлөрдү жазып калтырган: “...иранские заимствования в тюркских языках превышают в количественном отношении монгольские, в том числе в кыргызском. И у кыргызских племен были контакты с ираноязычным населением - тохарами (до 9 в. н. э.), согдийцами (до 12 в. н. э.)” [Юнусалиев, 1959:219].

Жалпы кыргыз тилинин топонимиялык сферасындагы ареалдык тилдик катмардын изилденишин алып карай турган болсок, кыргыз тилинин түндүк ареалындагы топонимдерди алгачкылардан болуп кыргыз окумуштуусу Д. Исаев изилдөөгө алган. Ал эмгегинде ареалдык катмарга тиешелүү болгон *сар* гидроформантынын негизинде пайда болгон *Сары-Булак*, *Сары-Булуң*, *Сары-Камыш*, *Сары-Чат*, *Сары-Чачма*, *Сары-Өзөн-Чүй* өңдүү топонимдерди терең талдоого алган [Исаев, 1977:76-90]. Андан көп өтпөй К. К. Конкобаев “Топонимия Южной Киргизии” аттуу эмгегинде ареалдык катыштын негизине кирген элементтерден жасалган топонимдердин лексика-семантикалык жактан стратиграфиясын аныктаган [Конкобаев, 1980:9-21]. Д. Исаевдин ареалдык

топонимдерге арналган изилдөөсүнөн айырмаланып, К. К. Конкобаевдин эмгегинде Кыргызстандын ареалдык топонимиясы согди-ягноб жана тажик тилдик катмарчаларына ажыратылган [Конкобаев, 1980:10-20].

Ареалдык топонимиянын калыптануусунда жана эстеликтердин тексттеринде уйгур тилинин таасири күчтүү деген анчалык тарыхый жактан тастыкталбаган пикирлер айтылып жүрөт. Мындай кайчы пикирлерди четке кагып, И. А. Батманов кыргыз тили энисей кыргыздарынын тилинин түздөн-түз мураскору болуп саналарын айгинелейт. Окумуштуу өз пикирин төмөнкүчө далилейт: “Вместе с языком орхоно-енисейских памятников существовал, например, родственный им древний уйгурский язык, развивался протобулгарский, обособлялся язык курыканов и т. п. Имелись некоторые отличия между языком енисейских и орхонских памятников. На базе енисейских признаков развивались языки предков киргизов, тувинцев, шорцев, хакасов и др.” [Батманов, 1966:5-22]. Окумуштуунун ою боюнча, кыргыз жана уйгур тилдери көп кылымдар бою активдүү алакада болуп келгендиктен, көптөгөн окшош белгилерге ээ болушкан. Бирок ошол эле мезгилде тээ байыркы кылымдардан эле аталган элдердин ортосунда айырмачылыктар болгондугун, алардын тилиндеги айрым бир формалардын өз алдынча өнүгүүгө ээ болуусу айгинелейт.

Ареалдык чөлкөм (топонимикалык) лингвистикалык жактан гана маанилүү алкак болуп саналбастан (биздин мисалыбызда Чоң-Алай ареалдык топонимиясы), жалпы эле Борбордук жана Орто Азиядагы түрк тилдүү элдердин калыптануусун изилдөөдө өзгөчө. Мындай жобонун жаралышы белгилүү саякатчы, өз изилдөөлөрүндө маанилүү факты-материалдарды бере алган чыгыш таануучу Чокан Валихановдун эмгеги менен байланыштуу. Анын эмгеги жалаң гана кыргыз ареалдык топонимиясын изилдөө үчүн эмес, жалпы түрк тилдеринин ареалдык топонимиясы үчүн алгылыктуу тарыхый жана лингвистикалык булак болуп саналат. Орус падышачылыгынын атайын тапшырмасы менен келген Чокан Валиханов жалпы эле Тескей Ала-Тоосун жердеген элдердин тилин, этно-маданий жөрөлгөлөрүн таанып-билүүдө жана

этнографиялык маалыматтарды жыйноодо ареалдык топонимияны изилдөөдөн баштаган десек жаңылышпайбыз. Анткени окумуштуунун изилдөөлөрүндө ареалдык топонимия негизги орунду ээлейт жана элдин тарыхын жана маданиятын окуп-үйрөнүүдө таяныч катары кызмат кылат. Бул тууралуу белгилүү түрколог А. Х. Маргулан төмөндөгүдөй эскерет: “Однако и то, что он успел сделать за свою короткую, как полет метеора жизнь, вызывает преклонение перед его необыкновенными способностями, жаждой знаний, широтой охвата и глубиной анализа научных проблем. Он был первым европейским (в смысле образования) ученым, побывавшим в практически неизвестных в науке землях – Киргизии, Восточном Туркестане, где собрал ценный и чрезвычайно важный в научном отношении материал. Востоковеды России единодушно признали в лице Чокана Валиханова феномальное явление” [Ч. Ч. Валиханов. Собрание сочинений в 5-и томах. Т. I. 1984: 9-10].

Кыргыздын белгилүү окумуштуусу Б. М. Юнусалиев кыргыз тилинин ареалдык топонимиясы биздин доордун алгачкы кылымдарынан тартып көптөгөн башка түрк тилинде сүйлөгөн элдердин тилдеринде жолукпаган же болбосо эчак жок болуп кеткен тилдик формаларды, форманттарды сактап келгендигин илимий жактан ишенимдүү тастыктайт. Алсак, *Айгыр-Жал*, *Ак-Учук*, *Ак-Таш*, *Кара-Дөбө*, *Кызыл-Дөбө*, *Баба-Ата*, *Кыр-Коо*, *Карагатты* ж. б. Окумуштуу өз оюн төмөнкүчө улантат: “Байыркы кыргыз тилинин жазма үлгүлөрү катарында Енисейлик эстеликтерди көрсөтүүгө болот. Азыркы кыргыз тили менен Энисей боюндагы ташка чегилген жазуулардын ортосунда бир жарым миң жылга жакын убакыт өттү. Мындай узак убакыттын өткөндүгүнө карабастан, энисей доорундагы кыргыз тили менен азыркы кыргыз тилинин ортосунда окшоштуктар аз эмес. Мисалы, эстеликте учураган уңгу этиштердин, ат атоочтордун, зат атоочтордун, сын атоочтордун, сан атоочтордун ж. б. уңгу сөздөрдүн баары тең дээрлик азыркы кыргыз тилинде сакталуу менен, күндөлүк пикир алышуунун активдүү сөздүк корун түзүп, сөз жасоонун өнүмдүү элементтеринен болуп саналат. Фонемалык система да, эгерде үнсүздөр жана

жөнөкөй үндүүлөр системасын ала турган болсок, негизинен, ушул күнгө өзгөрүүсүз сакталганын көрөбүз” [Юнусалиев,1971:57].

Кыргыздардын монгол тилдүү элдер менен социалдык-экономикалык жана тилдик карым-катнашын Б. М. Юнусалиев ишенимдүү лингвистикалык фактыларды келтирүү менен далилдеген. Алсак, монгол тилдүү элдер менен болгон байланышын төмөндөгүчө чечмелейт: “Монголдордун да, кыргыздардын да негизги кесиби сөз оошкон доорлордо мал өстүрүү болуп, көчмөн жашап, соода-сатык өнүкпөгөн натуралдык чарба менен оокат кылган. Монголдор экономика жана маданият жагынан кыргыздарга күчтүү таасир келтире албагандыктан, көп сөз оошкон эмес. Экинчиден, монголдор менен кыргыздардын карым-катышы өтө эрте, мындан бир нече кылым (балким, беш кылым) мурун болгон. Мындай тарыхый алаканын жыйынтыгы катарында *Кара-Кокту*, *Үч-Дөбө*, *Кара-Коо*, *Чатыр-Көл*, *Кара-Кужур*, *Чоң-Булак*, *Кара-Мойнок*, *Шабыр-Көл*, *Көк-Бука*, *Көк-Булак* сыяктуу топонимдер жаралган. Ал мезгилде Борбордук Азия элдеринин турмушу бирдей өнүкпөгөн абалда болгон. Ал эми кыргыз урууларынын бир ареалда жашаган элдер менен болгон карым-катнашы узак мезгилди өз ичине алат жана кийинчерээк кыргыздар Орто Азияга келгенден кийин ого бетер күчөп, ушул күнгө чейин созулууда” [Юнусалиев, 1971:50-57]. Б. М. Юнусалиевдин кыргыз элинин жана анын тилинин өнүгүүсүнө ареалдык катыштагы элдердин салымы бар экендиги жана элдердин ортосундагы байланыштын бекемдиги сөздүк курамда сакталганы тууралуу айтылган ойлорун ареалдык топонимиканын фактылары да тастыктайт.

Б. М. Юнусалиевдин оюн улап, И. А. Батманов кыргыз урууларынын жалпы түрк тилинде сүйлөгөн элдердин негизин түзгөндүгүн белгилейт. Ошондой эле кыргыз тили кылымдар бою түрк элдеринин саясий, социалдык-экономикалык жана маданий турмушунда болуп өткөн орчундуу окуяларды өз боюна сиңирип, ареалдык чөлкөмдө азыркыга чейин келгиндигине басым жасап, аны төмөнкүчө көрсөтөт: “Древние тюркоязычные племена начали двигаться с Енисея и Алтая на Поволжье (огурские племена – предки чувашей, V в.), на север (курыканы, вошедшие в тесное соприкосновение с другими племенами и образовавшие

впоследствии якутскую народность), в Среднюю Азию (через Иртыш в VI и последующие века, потом – через Восточный Туркестан). К языку памятников орхоно-енисейской письменности был очень близок язык Ареалдыкских памятников. Древние фонетические черты языка енисейской (и ареалдыкской) группы памятников наиболее четко сохранились в тувинском, хакасском и шорском языках. В якутском языке, как и в чувашском, они подверглись сильным изменениям и растворились в ряде признаков, связанных с особенностями развития каждого из языков» [Батманов, 1966:5-22].

Окумуштуунун пикири боюнча, бир ареалдык чөлкөмдө жашап келген кыргыздардын тили түрк тилдеринин көп кылымдарды кучагына алган маданиятынын жана тилинин өнүгүү доорунун жыйынтыгы болуп саналат.

Алгачкы жолу жалпы эле Түндүк Кыргызстанды, анын ичинде, ареалдык аймактын картографиялык өзгөчөлүгүн жана ошол мезгилде чөлкөмдө түзүлгөн тарыхый-лингвистикалык абалды Махмуд Кашгари өз эмгегинде терең мүнөздөй алган. Окумуштуу негизги топонимдерге токтолгон жана алардын фонетикалык өзгөчөлүгү кыргыз тилинин мыйзам ченемдеринин негизинде гана өнүккөн деген пикирин топонимдер мисалында так келтирген [Кашгари,1967:404]

Улуу Жибек жолунун негизги багытынын аныкталышы жана ишке кирүүсү менен ареалдык аймакта тилдердин карым-катышы күчөй баштаган. Ошондой бүтүндөй адамзаттын тарыхында илимий жактан мааниге ээ болгон экономикалык трассанын кыргыз жергеси аркылуу өтүшүнүн өзү ар түрдүү тилдердин, анын ичинде түрк тилдери менен башка тилде сүйлөгөн элдердин ортосундагы мамилени жана тилдик карым-катнашты бир кыйла күчөткөн. В. В. Бартольддун пикири боюнча да, чыгыш менен батышты соода-сатык гана эмес, маданий жактан да байланыштыра алган Улуу Жибек жолунун аталган чөлкөм аркылуу өтүшү менен шартталган. Мисалы, *Дара, Дароот-Коргон, Кызыл-Дөбө, Сандык, Сары-Таи, Кара-Шыбак* сыяктуу топонимдер составдык курамы боюнча тарыхый доорду чагылдырган жер-суу аталыштары экендигинде шек жок. Мындай жагымдуу шарт кыргыз элинин жана анын тилинин өнүгүүсү

үчүн жагымдуу шарт түзүп, элдердин өз ара карым-катнашын жандандырган [Бартольд, 1996:9-28].

Тарыхый-экономикалык шарттын өнүгүшү менен бир ареалды жердеген калктын сандык, сапаттык өсүүсү жана тилдердин тыгыз карым-катышы менен коштолгон. Анткени шаарлардын пайда болуусу жана андагы инфраструктуранын издери азыркы күнгө чейин сакталган. Ошондой эле географиялык жактан коммуникациялык ыңгайлуу абалды ээлеген ареалдык катыш ар дайым кызуу тарыхый окуялардын чордонунда болуп, илимпоздордун жана саякатчылардын кызыгууларын да арттырган [Андрианов, 1978:7].

Кыргыз элинин бир тараптан, Тан империясы менен, экинчи тараптан, башка тилдерде сүйлөгөн элдер менен болгон байланышы байыркы мезгилдерде эле башталган. Мисалы, Тан империясы менен дипломатиялык байланыштардын болгондугун кытай императорунун кыргыздарга жазган каттары тастыктайт. Тан империясы менен Орто Азияны (Чоң-Алай регионун) жердеген элдердин социалдык-экономикалык карым-катнашынын күчөшү ареалдык топонимиянын стратиграфиясына белгилүү мерчемде таасирин тийгизген. Кыргыздар жалаң гана чет тилдүү элдер менен эмес, бир чөлкөмдү жердеген уйгур жана өзбек сыяктуу тектеш тилдерде сүйлөгөн элдер менен карым-катышта болуп, алардын тилдерине олуттуу таасирин көрсөтө алган [Батманов, 1959:90-103].

А. Н. Бернштам кыргыз элинин калыптануусун изилдөөдө ареалдык топонимиянын маанилүүлүгүнө токтолуп, Алай тоолорунун кыргыз уруулары жердеген мезгилинде табылган археологиялык буюмдардын калдыктарында (Сулайман тоо), табылган эпитафиялык (Р. Каллаур) эстеликтердин текстине үндөш түрк тилдүү элдердин тили чагылдырылгандыгын жана түрктөрдүн (кыргыз урууларынын) согдулардын тилине жана алардын социалдык абалына тийгизген таасири күчтүү экендигин белгилеген. Ошондой эле окумуштуу лингвистикалык ареалдын тарыхый жактан калыптануусуна да көңүл бурган. Биринчи кезекте, белгилеп кете турган табылга жана жагдай А. Н. Бернштамдын эмгектери лингвистикалык изилдөөлөргө илимий булак болуп берет. Анткени

аталган окумуштуунун эмгектеринде ареалдык топонимиянын өтө бай системасы чагылдырылган [Бернштам, 1997:100-208].

Белгилүү кыргызтаануучу В. В. Бартольд ареалдык топонимиянын тарыхый жана лингвистикалык жактан мүнөздөлүшүнө салым кошкон десек жаңылышпайбыз. Өз эмгегинде окумуштуу бир канча топонимдердин тилдик табиятына да токтолгон [Бартольд, 1996:360-429].

Жыйынтыктап айтканда, топонимдик бирдиктерди изилдөөдө алардын структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн иликтөө менен гана чектелбестен, мындай тил бирдиктери ареалдык мейкиндикте жайгашкан жер-суунун аталышы болгондуктан, элдин тарыхый жактан калыптанышы менен тыгыз байланышта жана жалпы ареалдын тарыхый тутумунан изилдөө талапка ылайыктуу.

1.2. Орто кылымдарда Алай жана Памир чөлкөмүндөгү тилдик ареалдардын карым-катышы

Алай-Памир ареалдык чөлкөмүндө орто кылымдардын аралыгында түзүлгөн тилдик кырдаал жана ареалдык тилдик катмардын калыптанышы кыргыз элинин тарыхындагы олуттуу тарыхый жагдай менен тыгыз байланыштуу. Кыргыз топонимиясындагы ареалдык катмардын калыптанышы, негизинен, кыргыз элинин турмушундагы тарыхый шарттар менен түшүндүрүлөт. Кыргыз эли өтө чоң географиялык мейкиндиктин аралыгында көчүп жүргөн жана маданияты гүлдөгөн мамлекетти түзгөн этностордун бир экени алда качан эле союз мезгилиндеги тарыхчылар жана тилчилер тарабынан далилденген. Бирок айрым бир тарыхчылар кыргыз элин Түштүк Сибирден көчүп келген келгиндер катары карашат. Мындай көз карашка биз өзүбүз тараптан көп кошула бербейбиз. Анткени кыргыз эли Түштүк Сибирдин кең талааларынан тартып, Памир тоолоруна чейин бийлик кылган Улуу Кыргыз Дөөлөтүн түзгөндүгүн өз мезгилинин белгилүү тарыхчы-окумуштуулары А. Н. Бернштам жана А. А. Бартольд [Бернштам, 1997; Бартольд, 1996] тарабынан айтылган.

Кыргыз урууларынын иран тобуна кирген согду тилинде сүйлөгөн элдер менен карым-катнашта болгондугу азыркы күндө далилденген тарыхый чындык болуп саналат. Кыргыз элинин байыркы согдулар менен болгон социалдык жана тилдик жактан байланышы жөнүндө кыргыздын көрүнүктүү окумуштуусу Б. М. Юнусалиев өз убагында ишенимдүү түрдө айткан. Ала турган болсок, *Кызылбакыр, Чор-Таш, Даркан, Дара, Опкон, Кара-Дарыя* сыяктуу аталыштар кыргыз уруулары менен согдулардын көп кылымдык алакасын чагылдырат [Юнусалиев, 1959:19-47]. Түрк тилдүү элдер менен иран тилдүү тохар жана согдулардын социалдык-экономикалык карым-катнашы менен бирге алардын ортосунда болгон тилдик алаканы С. М. Абрамзон, В. В. Бартольд, А. Н. Бернштам өңдүү окумуштуулар да баса белгилешкен жана жүйөлүү далилдерди келтиришкен.

С. М. Абрамзон Борбордук Азияда кыргыз эли негизги этникалык компонент болуп саналарын белгилөө менен, кыргыз тилинин башка тилдер менен болгон байланышын, айрыкча Кыргызстандын чегинде тилдик ареалдын пайда болуу негиздерин биздин доордун алгачкы кылымдарына алып барат. Муну окумуштуу төмөнкүчө белгилейт: “Не ослабевающий интерес к этнической истории киргизов вызван также той своеобразной ролью, которую играли предки современных киргизов в исторических судьбах целого ряда народов и племен древности и средневековья. Наконец, эта проблема привлекала и привлекает к себе внимание исследователей не в последнюю очередь и тем, что до недавнего времени наука не располагала достоверными источниками, которые позволили бы поставить решение многих вопросов на твердую почву фактов” [Абрамзон, 1990:479]. Албетте, окумуштуу атаган кыртыш топонимдерге да тиешелүү экенин эстен чыгарбоо керек.

Бул тууралуу А. Н. Бернштам өз изилдөөсүндө мындайча жазат: “В Чуйской долине существует тюркское и согдийское население. Их совместное здесь обитание еще для конца IX в. отметил Махмуд Кашгарский, который указывал, что тюрки ассимилируют согдийцев. Прекрасной иллюстрацией такого синтеза являются находки (Красная речка) хумов с надписями, написанными согдийской

вязью с явными тюрскими словами» [Бернштам, 1997:250]. Окумуштуу бул жерде лингвистикалык синтез жөнүндө айтып жаткандыгын түшүнүү көп кыйынчылыкты жаратпайт. Ошондой эле Н. Джапаров өз изилдөөлөрүндө А. Н. Бернштам айтып жаткан түрк тилдүү элдер кыргыз уруулары болушкан деген пикирин айткан [Джапаров, 2012].

Түрк уруулары менен согдулардын бир ареалдагы карым-катнашы, ошондой эле тилдик байланышы көп кылымдар бою болгондугун И. А. Батманов өз эмгектеринде тарыхый чындык катары белгилейт. Окумуштуу түрк тилдүү элдер менен согдулардын тилдик байланышын орхон-енисей мезгилине алып барат. И. А. Батманов эмгегинде төмөнкүдөй археологиялык материалга токтолот: «В 1957 году археологический отряд под руководством профессора А. П. Окладникова, обследовав долину реки Унги (левый приток Ангары, выше Иркутска), при раскопках нашел два чирага (светильника), изготовленных по среднеазиатским образцам. Были найдены миниатюрные отпечатки из халцедона с изображением крылатого существа с туловищем быка и головой человека. «Мифическое существо» на этом отпечатке явно представляло собой изображение древнеареалдыкского божества, покровителя стад и пастухов Гопат-Шаха, образ которого пользовался широкой популярностью в Ареалдыке и у ареалдыко-язычного населения Средней Азии весьма раннего времени. Как утверждает А. П. Окладников, эти находки совмещались с исконно тюркским вещевым материалом (преимущественно курыканского типа). Ср. следы букв енисейского типа на альчиках и других могилах на городище по соседству с ними похоронены не монголоиды, т.е. тюрки, а европеиды таджикско-согдийского расового типа, проникшие из Средней Азии. Центральноазиатские племена во время существования тюркского каганата тоже имели культурные и экономические связи с согдийцами. Во-первых, этноним «сагдак» упоминается в памятниках Культегина и Бильгекагана. Во-вторых, археологические данные говорят об этих связях» [Батманов, 1966:5-22]. Бул жерден окумуштуунун А. Н. Бернштам тарабынан көрсөтүлгөн тархый материалга таянганын байкоого болот.

И. А. Батмановдун мындай илимий концепциясын колдоо менен Сибирдеги палеоазиат тилдер боюнча адис А. П. Дульзон согдулар менен түрк урууларынын ортосундагы социалдык жана тилдик байланышты чагылдырган топонимдер Түштүк Сибирдин аймагында арбын экендигине токтолот. Ал: «На юге Сибири, главным образом в полосе лесостепи, сохранилась группа топонимов, представляющих интерес для исследования языкового субстрата. Мы имеем в виду те топонимы, в состав которых входят компоненты: *об, ман и тари*» [Дульзон, 1964:3]. Бул жерден *тари* форманты *Тараз* топониминин байыркы архетиби экендигин белгилеп кетүү шарт.

Жогоруда айтылган окумуштуулардын жүйөлүү пикирлери академик Б. М. Юнусалиев тарабынан да колдоого алынган. Окумуштуу ареалдык зонага кирген элементтер бардык түрк тилдеринде, анын ичинде, кыргыз тилинде көлөмү жагынан монгол тилинен кирген лексикалык бирдиктерден бир кыйла көп экендигин белгилөө менен, кыргыз урууларынын согду тилинде сүйлөгөн элдер менен болгон тилдик карым-катнашынын хронологиялык чегин мындайча белгилейт: «И у кыргызских племен были контакты с ареалдыко-язычным населением – тохарами (до IX в. н. э.), согдийцами (до XII в. н. э.)» [Юнусалиев, 1959:219-22].

Кыргызстандын чөлкөмүндө орто кылымдардагы тилдик ареалдын түзүлүшү, анын ичинде түрк жана согду тилинде сүйлөгөн элдердин маданий, социалдык алакасы Улуу Жибек Жолунун географиялык багыты менен тыгыз байланышта болгон. Анткени чыгыш менен батышты, б.а., эки цивилизацияны бириктирген экономикалык магистрал түрдүү тилдерде сүйлөгөн элдердин ортосунда, биринчи кезекте, тилдик байланыштын өсүшүнө шарт түзгөн.

Жогоруда айтылгандай эле, ареалдык топонимия советтик окумуштуулардын көңүлүн буруп, көптөгөн илимий жыйындарда талкуунун предмети болгон. Анткени Советтик Кыргызстандын социалистик доордогу өнүгүшү тарыхый жактан ареалдык топонимиянын жаңы доордо өнүгүшү менен тикеден-тике байланышкан болчу. Бул тарыхый жагдай белгилүү тарыхчы П. Н. Кожемяко тарабынан мындайча баяндалат: «Части некоторых городищ были вскрыты во

время строительства городов. С 1953 года начаты большие раскопочные работы на одном из самых больших городищ, отождествляемом с древним городом Кенколом» [Кожемяко, 1955:96].

Кыргыз тилинин советтик өнүгүү доорунда ареалдык топонимияга тикедентике арналган фундаменталдуу илимий-изилдөөлөр жокко эсе. Бирок фрагментардык абалда болсо да ареалдык топонимия тилчилердин, географтардын жана тарыхчылардын эмгектеринде каралган. Кыргызстан ареалдык чөлкөмүнүн Орто Азиянын жалпы географиялык системасындагы тарыхый топографиянын калыптанышына, ошондой эле ареалдык топонимиянын алгачкы тутумунун түзүлүшүнө жалаң гана кырыз уруулары эмес, жалпы эле Орто Азияда жашаган элдердин, алардын тилинин салымы бараандуу болгондугун В. В. Бартольд мындайча белгилейт: «В долине Тараз, около города Баласагуна вплоть до монгольского завоевания находилась резиденция большинства кочевых владетелей Туркестана, как мусульманских илекханов (или одной из ветвей этой династии), так и с VI-XII в. языческих завоевателей из народа кара-китаев. Почти все завоеватели восточноазиатского происхождения, опустошавшие западную часть Средней Азии (Алай), через эту область» [Бартольд, 1996:17]. Албетте окумуштуу ареалдык топонимдер жөнүндө сөз кылып жаткандыгынын тарыхый негизи бар жана ал лингвистикалык жактан да маанилүү. В. В. Бартольд ареалдык топонимдердин грамматикалык курамына жана семантикалык формасына өз изилдөөлөрүндө жөн гана факты катарында токтолбостон, алардын этимологиясына да көңүл бурган.

В. В. Бартольддун жер-суу аттарынын чыныгы тутумдук системасын изилдөөдө, ошону менен бирге окуп-үйрөнүүдө анын эмгеги ченемсиз экендигин белгилөө максатка ылайыктуу. Анткени ареалдык топонимиянын жана аталган чөлкөмдө түзүлгөн тилдик ареалдын тарыхый негизин алгачкылардан болуп В. В. Бартольддун аныктагандыгын белгилеп кетүүнү милдетибиз катарында түшүнөбүз. Ал топонимияда жүргүзүлгөн алгачкы изилдөөлөр жөнүндө жана ошондой эле аталган аймактын Кыргызстандын жалпы территориясынын

калыптанышына топонимдер пайдубал катарында кызмат кылгандыгын төмөндөгүчө түшүндүрөт: «Вплоть до XII в. в долине Тараз сменяли друг друга различные кочевые племена; в течение некоторого времени область находилась под властью язычников-калмыков; да и их приемники, тюрки кара-киргизы, перед русским завоеванием были лишь поверхностно затронуты исламом» [Бартольд, 1996:17-260]. Окумуштуу ареалдык топонимиядагы тарыхый катмарлардын калыптанышын тарыхый фактылардын негизинде так аныктаган десек жаңылышпайбыз.

С. Б. Маргулан, С. Малов, И. Петров, В. В. Радлов, А. Н. Кононов, Б. М. Юнусалиев өңдүү өз доорунун белгилүү тарыхчылары, географтары жана тилчилери ареалдык топонимияга тикеден-тике кайрылышпаса да, анын айрым бир маселелерине токтолушкан. Н. Джапаров өз изилдөөлөрүндө баса белгилегендей, дүйнөлүк масштабдан алып караганда да фундаменталдуу эмгектерди жараткан белгилүү тарыхчы А. Н. Бернштам «ошол мезгилдеги темирдей бекем жана коркунучтуу НКВДнын кызматкерлеринин сая түшкөн көзөмөлүнөн коркпостон, чындыкты айта алган» [Джапаров, 2006:25] А. Н. Бернштам кыргыз топонимдеринин тарыхый-лингвистикалык жактан да маанилүү экендигин туюп гана чектелбестен, илимий өңүттөн талдоого аракеттенген. Окумуштуу айрыкча археологиялык табылгалардагы топонимдерге көңүл бурган жана аларды азыркы мезгилдеги ареалдык топонимияга салыштырып караган. Окумуштуу төмөндөгү тарыхый маалыматтарга токтолгон: «История Киргизии лучше всего была известна по материалам, собранным в районе Таразской долины и отчасти Иссык-Куля. Вся остальная Киргизия – Тянь-Шань, Памирская и Ферганская ее части были и остаются почти совершенно неизвестными в археологическом отношении. Относительно высокую изученность археологии Северной Киргизии нельзя, однако, понимать в том смысле, что в дооктябрьский период у археологов и историков было уже цельное представление о ходе исторического процесса в этом районе. Отдельные, порой весьма ценные находки не дали еще основания для воссоздания полной картины истории Тараза» [Бернштам, 1997:389].

Ошондой эле А. Н. Бернштам Кыргызстанда табылган материалдар өзүнүн уникалдуулугу жана алардын окумуштуулар тарабынан күтүлбөгөндөй баалуулугу менен айырмаланганын айткан. Табылган материалдар аймактын коло доорунан берки тарыхынан гана эмес, тилдик ареал жана анын калыптанышы боюнча да баалуу фактыларды берерин белгилеген [Бернштам, 1997:9-12].

Б. М. Юнусалиев кыргыз тилиндеги топонимдер системасына илимий жактан олуттуу маани берип, кыргыз элинин Алтай тоо кыркаларын жердеген түрк уруулары менен генетикалык жана тарыхый байланышы айрым кыргыз жеринде сакталган топонимдер аркылуу чагылдырылат деген оюн айткан. Ал кыргыз элинин көп кылымдык тарыхын өзүнүн тыбыштык бычымына камтыган топонимдерди атап көрсөткөн. Улуу окумуштуу төмөндөгү топонимдерди жөн гана санап өтпөстөн, аталган жер-суу аталыштары кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхынан так маалымат бере турган тарыхый эстелик катарында көрсөтөт: «Любопытно сопоставить некоторые топонимы современной Киргизии и Алтая. Многие названия основных рек и местностей Киргизстана оказываются перенесенными с Алтая. Ср. *Чуй* на Алтае и здесь, то же *Кара-Кужур*, *Боом*, *Күркүрөө*, *Корумду*, долина *Кулунду* и другие» [Юнусалиев, 1959:38].

Азыркы күнгө чейинки Кыргызстандын топонимиясы боюнча изилдөөлөрдө, ошондой эле кыргыз лексикасы боюнча эмгектерде ареалдык катмар алгачкы тарыхый катмар катарында белгиленет. Ошондой эле кыргыз тилинин лексикасындагы ареалдык карым-катышка академик Б. Ө. Орузбаева да токтолуп, ири көлөмдөгү лексикалык бирдиктер кылымдар бою болгон социалдык-экономикалык жана тилдик карым-катнаштын негизинде өздөштүрүлгөнүн айтат [Орузбаева, 2000:206]. Биз жогоруда айтып өткөндөй эле, академик Б.Ө.Орузбаева ареалдык топонимияга кайрылып, айрым бир топонимдердин морфологиялык түзүлүшүн илимий жактан негиздүү талдаган. Окумуштуу өз пикирин мындайча тариздейт: «мааниси жагынан -лык жана -луу мүчөлөрүндөгү кандайдыр бир өзгөчөлүктүн, белгинин, айырмачылыктын

мүнөздүүлүгүн (бардыгын) билдирүүчү морфемалар менен аткарган милдети жагынан окшош, бирок көбүнчө топоним (жер-суу) аттарында гана кездешүүчү куранды. Мисалы, *Арчалы* (<арча+-лы), *Шилбили* (<шилби+-лы), *Бүргөндү* (<бүргөн+-ды), *Майлы-Сай* (<май+-лы), *Кайыңды* (<кайың+-ды) жана *Ача-Кайыңды*, *Жылгынды* (<жылгын+-ды); *Талды-Суу* (<талды), -ты мүчөсү менен: *Шаты* (<ша+-ты), *Тегирменти* (<тегирмен+-ты), *Сүлүктү* (<сүлүк+-ты), *Кегети* (<кеге+-ты), *Чырпыкты* (<чырпык+-ты), *Күрмөнтү* (<күрмөн+-ты), *Алматы* (<алма+-ты), *Сөгөттү* (<сөгөт+-ты)» [Орузбаева, 2000:168-229]. Жогоруда академик Б. Ө. Орузбаева талдаган жер-суу аттарынын басымдуу бөлүгү кыргыз ареалдык топонимиясына тиешелүү жана азыркы күнгө чейин өз маанисин жоготпой келет. Айтып кете турган жагдай, бул окумуштуу жалпы эле кыргыз тилинде, ошондой эле Кыргызстандын топонимиясында байыркы түрк катмары, анын ичинде байыркы кыргыз катмары негизги жана алгачкы тарыхый катмар экендигин өз изилдөөлөрүндө далилдөөгө жетишкен.

Кыргыз элинин географиялык шартына, жашоо турмушуна алгачкылардан болуп орус саякатчы-окумуштуулары П. П. Семенов Тянь-Шанский, Н. И. Пржевальский, В. В. Радловдор кайрылышкан [Умурзаков, 1978:53-57]. Бирок булар жер-суунун аталыштарына атайын изилдөө жүргүзүшкөн эмес. Кыргыз топонимикасын изилдөө иштери Э. Мурзаевдин 1940-жылы Бүткүл Союздук география коомунун кабарларында жарык көргөн (72-том, 3-чыгарылышы) “Тянь-Шань кыргыздарынын географиялык терминологиясына жана номенклатурасына карата” деген макаласынын жарыкка чыгышы менен башталат. Белгилүү топонимист Э. М. Мурзаевдин советтик доордогу кыргыз ареалдык топонимиясы боюнча жараткан эмгектери азыркы күнгө чейин өз маанисин жоготпой келет. Анын кыргыз ареалдык топонимиясынын өнүгүшүнө кошкон салымын К. К. Конкобаев төмөндөгүчө белгилейт: «Изучение киргизской топонимии началось с выходом в свет в 1940 г. статьи Э. М. Мурзаева «К географической терминологии и номенклатуре киргизов Тянь-Шаня», не потерявший актуальности и сегодня. Еще тогда Э.М.Мурзаев писал, что «эта задача не может быть разрешена только географами, для ее выполнения

совершенно необходимо участие лингвистов, которые, к сожалению, вопросами происхождения географических названий и терминов занимаются, на наш взгляд, мало и несистематически, хотя подобная работа может дать большой сравнительный лингвистический, исторический и этнографический материал» [Конкобаев, 1980:3]. Э. М. Мурзаев жалпы кыргыз ареалдык топонимиясы жана андагы байыркы катмарды ээлеген топонимдер жөнүндө алгылыктуу изилдөөлөрдү жүргүзгөндүгүн Н. Джапаров баса белгилейт [Жапаров, 2006:9]. Ошондой эле Э. М. Мурзаев жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый катмарларын кеңири изилдеген окумуштуулардан болуп саналат. Айрыкча аталган окумуштуу кыргыз тилиндеги анын ичинде ареалдык топонимиясына мүнөздүү болгон топонимдерге токтолгон. Кыргызстанда арбын жолугуучу **кол** топоформантынын ареалдык жана семантикалык маанилерин изилдеген. Э. М. Мурзаев ареалдык топонимиянын басымдуу жана негизги орунду ээлеген кыргыз катмарынын башка тилдерге тийгизген таасирин так чагылдырган топонимдерге токтолуп, орус тилинен кирген топонимдер кыргыз катмарына тиешелүү болгон топонимдердин котормосу болушат деген оюн билдирген [Мурзаев, 1984:9-15].

Д. Исаевдин Түндүк Кыргызстандын топонимиясы боюнча эмгектери азыркы күнгө чейин өзүнүн илимий маанисин жоготпостон, кийинки изилдөөчүлөр үчүн да негизги жоболордун бири катарында кызмат кылат. Аталган окумуштуу биринчилерден болуп, Түндүк Кыргызстандын жер-суу аталыштарын системалуу түрдө изилдеген. Ошондой эле Д. Исаев ареалдык топонимиядагы тарыхый катмарларды хронологиялык жактан да, лингвистикалык жактан да так аныктоого жетишкен. Түрк тилдүү элдердин топонимиясында, ошондой эле Кыргызстандын жер-суу аттарынын система катарында калыптанышында өзгөчө орунду ээлеген **сар** компоненти негиз болгон топонимдерди терең талдоого алган. Ареалдык топонимияда өтө арбын жолугуучу **сар** топоформантынын семантикалык жана грамматикалык маанисин конкреттүү мисалдардын негизинде чечмелеген. Ошондой эле **сар** компонентин иран тилинен оошкон формант экендигинен шек санабайт. Белгилеп кете турган

дагы бири маанилүү жагдай, Д. Исаев эл оозунан жыйналган факты-материалдарды илимий жоболорду тактоодо ийгиликтүү пайдаланган [Исаев, 1977]. Н. Джапаровдун пикиринде санскрит тилинин айрым белгилерин өз составында сактап калуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон бирден-бир согди тили Памир-Алай тоо кыркалары менен курчалган, Ягноб дарыясы агып өтүүчү өрөөндү бойлоп жайланышкан элдин тилинде гана сакталып калган. Иран тилинде сүйлөгөн элдердин тарыхын изилдеген белгилүү окумуштуу Л. Н. Хромов Ягноб дарыясы агып өтүүчү өрөөндү бойлоп жайланышкан элдердин тилин иран тилинде сүйлөгөн элдердин ичинен согди тилине эң жакын тил деп эсептейт. Ошондой эле Л. Н. Хромов иран тилинде сүйлөгөн элдердин тарыхын жана тилин изилдеген окумуштуулар Ягноб өрөөнүндө жашаган элдин тилин “жаңы согду тили” деп аташкандыгын айрыкча баса белгилейт [Хромов, 1970:3].

Ошондой эле Чоң-Алай чөлкөмүнүн топонимиясынын составындагы айрым иран тилинин негизинде жасалган топонимдерди реконструкциялоодо жана алардын архетибин мүмкүн болушунча калыбына келтирүүдө И. С. Андреев жана В. Пещерова тарабынан түзүлгөн сөздүктө келтирилген согду тилиндеги тексттерге жана Муг тоосунан табылган согду тилиндеги документтерге таяндык [Караев, 1980:141-148].

К. К. Конкобаев Кыргызстандын түштүгүндөгү топонимдер тутумуна комплекстүү түрдө изилдөө жүргүзүп, ареалдык топонимияга тиешелүү болгон бир катар топонимдердин тарыхый жактан өнүгүүсүн жана структуралык өзгөчөлүгүн бир кыйла алгылыктуу аныктаган [Конкобаев, 1983:57-66].

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз ареалдык топонимиясындагы тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдерин аныктоо жалпы эле кыргыз тилинин тарыхын диахрондук планда тереңдетип изилдөөгө өбөлгө түзөт. Ареалдык топонимияны ар тараптан изилдөө жалпы Кыргызстандын топонимиясын ар тараптан изилдөө үчүн негиз болмокчу. Чоң-Алай ареалдык топонимиясын изилдөө кыргыз тил илиминде мурда белгисиз болгон топонимдерди аныктайт. Чоң-Алай ареалдык топонимиясы жалпы эле Кыргызстандын топонимиясынын ажырагыс бир

бөлүгү болуп саналат. Чоң-Алай ареалдык топонимдер системасы кыргыз этносунун Кыргызстанда гана эмес, Орто Азияда да жергиликтүү эл экендигинин күбөсү болуп саналат.

1.3. Топонимдер лингвоконцептуалдык бирдик катарында жалпы тил илиминде изилдениши

Илимий доктринанын схолостикалык ой жорумдан айырмасы, эң алгач, айныксыз чындык аргументине жана объективдүү тарыхый фактыга таянгандыгында турат. Ошондуктан жазуу жүзүндө жалпы эле согдиана маданий очогу катарында бактрия маданияты менен тең жашаган чөлкөмдүн аталышы катарында Ашот барельефинде (таш бетине чегилген) жазууларда азыркы **Чоң-Алай-Памир** тоо кыркаларына перс падышасы Кирдин жүрүш жасагандыгы жана жергиликтүү уруулар менен болгон кагылышууда курман болгондугу айтылган [Марко Поло,1940:9-10].

Ошондуктан жалпы эле лингвистикадагы концептуалдык негиздин калыптануусу адам баласынын когнитивдик ой-туюму жана дүйнө кабылдоосу менен эриш-аркак өнүгүүдө болгон деп бүтүм чыгарууга болот. Анткени жер шарын пленатардык формасын илимий доктрина жана мейкиндикти төрт компоненттүү концепт катарында (*чыгыш* → *батыш* = *түштүк* ↔ *түндүк*) кабылдоо кыргыз оронимиясынын “*тескей* ↔ *күнгөй*” номинативдик компоненттик түзүлүшүнүн концептуалдык негизи экендигин айта кетүү ашыктык кылбайт.

Ал эми кыргыз географиялык лингвистикасындагы байыркы лингвоконцептуалдык бирдик катарында араб окумуштууларынын атласынан белгилүү болгон **Алай** тоо кыркаларынын ороним катарында **Йулдуз** деп аталышы белгилүү тарыхчылар В. Бартольд жана А. Н. Бернштам тарабынан да белгиленген [Бартольд, 1996:40]. Анткени кыргыз лингвоконцептуалдык алкагында мейкиндиктеги ориентир катарында туруктуу константанын космикалык алкагынын лингвистикалык концепт катарында жылдыз (йулдуз)

космоними берилиши кыргыз оронимиясындагы Чоң-Алай тоо кыркаларынын ядролук ордун көрсөтөт.

Байыркы Грецияда биздин доорго чейинки 427-347 жылдары жашап өткөн ойчул Платон өзүнүн тилдин онтологиясына багытталган «Кратил» аттуу эмгегинде аталыштын келип чыгышын, дегеле сөздөрдүн коомдун практикалык турмушундагы ордун алардын чындык дүйнөнү, айлана-чөйрөнү чагылдыруусун номинатив жана чындык сегменттеринин ортосундагы табигый байланыш бар же жок экендигин аныктоо менен байланыштырган. Аталган окумуштуунун эмгегинде, примитивдүү түрдө болсо да, объективдүү дүйнөнүн, денотативдик негиздин тилге тийгизген таасири аныкталуу менен бирге, Л.Блумфильд тарабынан белгиленгендей, бир тарабынан аналогиктер, ал эми экинчи тарабынан анималистердин ортосундагы лингвистикалык диалог азыркы күндө деле өз жашоосун токтотпой келе жаткансыйт. Демек, адам баласынын күнүмдүк турмушундагы интеллектуалдык өнүгүүнүн жана экстралингвистикалык фактордун (тоолуу ландшафт) лингвистикалык менталитеттин пайда болуусуна болгон олуттуу таасири лингвистикалык ой-туюмдун топонимикалык формасынын пайда болуусуна кыртыш катары кызмат кылган деген жыйынтыкка келүүгө болор эле [Воробьев, 1997:12-18]. Анткени *улуз//олог* → *алай* адъективтинин денотативдик негизи болгон Памир-Алай тоо кыркаларынын этностун лингвистикалык менталдуулугунун калыптануусуна тийгизген таасири алай орониминин семантикалык структурасында кошумча “мекен → улуттук локалдуулук → чөлкөм” семалары менен толукталуусуна алып келген. Арийне, гректердин салттуу окуусу азыркы күнгө чейин өзгөрүүсүз сакталган планетардык онимдер системасы, б. а., космонимиянын негизи болгондугун тана албайбыз. Анткени Аполлон, Плутон жана Юпитер, ошондой эле Олимп ороними, Рим, Вавилон, Дари сыяктуу урбонимдер адам баласынын лингвистикалык концептинин жана материалдык дүйнөнүн ортосундагы лингвокогнитивдик көпүрөнүн кызматын аткаргандыгын азыркы күндөгү концептуалдык лингвистиканын жетишкендиктери менен илимий түрдө далилденди. Ал эми грек окумуштуулары географиялык лингвистиканы гана

чыныгы тилдик материал катарында талдоого алуу менен, топонимдерди тилдик өнүгүүнүн табигый пунктары катары түшүндүрүшкөн [Геродот, 1972:9-17]. Албетте, биздин илимий изилдөөбүзгө үндөш болгон айрым байыркы катмарга тиешелүү болгон топоформанттардын этимону жана прототиптери Птолемейдин картасында жолугат. Анткени, Н. Джапаров өзүнүн изилдөөлөрүндө жалпы Алай тоо кыркаларынын системасынын жана семантикалык ядронун составына кирүүчү гидронимдер санскрит тилинин архетиптеринен келип чыккандыгын далилдеген (**курт, руд**). Арийне, мына ошол себептен да америкалык лингвист Л.Блумфилд өзүнүн эмгектеринде тилдик аң-сезимдин өнүгүүсү географиялык лингвистиканын өнүгүүсү менен карым-катышта боло тургандыгына олуттуу маани бергендигине күбө болобуз. Аталган окумуштуу тилдин тарыхында **прототип** (протоязык) катарында кабылдануучу **бабатилдик** формасы (праязыковая форма) чөлкөмдүк мүнөзгө ээ экендигин жана географиялык лингвистиканын алкагында тынымсыз динамикалык процесс катарында болуп туруучу өзгөрүүлөр тилдик түзүлүштүн мыйзам ченемдүү эволюциясын чагылдыра тургандыгын баса белгилеген. Ал эми младограмматикалык агымдын негиздөөчүсү катарында тил таануу илиминин илимий-теориялык багытын түп тамырынан бери жаңы перспективалык нукка салган Г.Пауль гидронимдердин салыштырмалуу туруктуулугун жана семантикалык варианттуулугун фонологиянын өнүгүүсүндөгү бирден-бир кыртыш катарында талдаган деп айтууга толук акылуубуз [Пауль, 1960:184]. Ошондой В.Гумбольдттин пессимисттик идея катарында таанылган жоболорун четке кагууда младограмматиктердин ана башы болуп саналган Г.Пауль тарыхый-географиялык лингвистикага кадам таштаган. Анткени аталган окумуштуу ар бир тилдик бирдиктин системага кирүүсү тарыхый константалар аркылуу гана иш жүзүнө ашат деген терең ишенимде болгондугу бизге белгилүү. Эң эле негизгиси азыркы Чоң-Алай топонимиясында жолуккан архетиптик форма (**роут**) аталган окумуштуу тарабынан негизги аргумент катарында талданганын Н.Джапаров белгилейт [Жапаров,2006].

Тарыхый географиялык лингвистиканын элементардык системасы боюнча жана онтологиялык негизге ээ болгон илимий туруктуу тармак катарында, илимий лингвистиканын негизи катарында Фердинанд де Соссюр тарабынан негиздүү жоболор иштелип чыккан. Ошондой эле биз жогоруда келтирген географиялык лингвистиканын негизи болгон тополексемаларга болгон алгачкы илимий талдоолор азыркы Чоң-Алай топонимиясынын катмарындагы байыркы катмарга тикеден-тике тиешеси бар экендигинде талаш жок деп билебиз. Ошондой эле 19-кылымдын экинчи жарымында дүйнөлүк лингвистикада тилдердин географиялык мейкиндигин изилдөө жакшы жолго коюлгандыгын белгилөөгө болор эле. Бир эле учурда Ф. де Соссюр, Г.Пауль жана Н.Якобсон сыяктуу алдыңкы окумуштуулар автохтондордун тили жөнүндө, үстүртөн болсо деле, алгачкы салыштырууларды илимий коомчулуктун назарына тартуулай башташкан эле. Ошондой эле белгилүү бир чөлкөмдө отурукташкан жана тарыхый жактан өнүгүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон элдердин эне тилдик кыртышына басып алуучулардын (язык завоевателей) [Соссюр, 1977:180] тийгизген олуттуу таасирин жана тарыхый лингвистика географиялык мейкиндиктин тилдик фактыларына негизделе тургандыгын белгилешкен. Дал мына ушундай объективдүү шарттар байыркы илимпоздордун алдына географиялык лингвистиканы тарыхый мерчемден кароо зарылдыгын койгон. Тарыхый лингвистиканын негизги базасы катарында, биринчи кезекте, географиялык тил таануунун реалдуу өлчөмү жана бирдиги катарында күн тартибине жалпы эле ономастиканын маселеси катарында топонимдер коюлган. Демек, тарыхый лингвистиканын бирден-бир табигый негизи болуп саналган тополингвистиканын жалпы тил таануу илиминин күн тартибинде актуалдуу системалык багыт катарында окулуусу алда канча байыркы илимий багыт экендигин азыркы учурда деле тана албайбыз. Ошондуктан тарыхый лингвистиканын реалдуу мейкиндик жана мезгил мерчемин аныктоочу константасы жана таянычы болуп саналган топонимдердин изилдөөгө алынышы байыркы коомдук баскычтагы мыйзам ченемдүү көрүнүш жана туруктуу концепт болуп саналат.

Тарыхый-географиялык лингвистиканын тилдин чордону катарында изилденүүсү өз алдынча система катарында В.Гумбольдт тарабынан илимий өндүрүшкө киргизилип, дүйнө таануунун ыкмасы катарында илимий тармакка кошулган. Анткени инсандын ички психологиялык жана руханий формасы катарында тилди тааныган илимпоз, биринчи ирет, айлана-чөйрөнүн адам баласынын аң-сезиминин өнүгүүсүндө реалдуу тил бирдиктери аркылуу ишке ашырыла тургандыгына терең ишенгендигин билдирген. Ошондуктан аталган илимпоз тарабынан санскрит тилинин архетиптери тилдердин чөлкөмдүк негизде өнүгүүсүнүн табигый фактору катарында топонимдик системанын илимий деңгээлде изилденишин актуалдаштырды. Тарыхый географиялык лингвистиканын илимий деңгээлде жолго салынышын камсыз кылган окумуштуулардын бири катары таанылган Ф. Бопштун изилдөөсүн Ф. де Соссюр «эгерде санскрит эстеликтери ошол мезгилде ачылбаган болсо, Ф. Бопштун грамматикасынын өзүнүн пайда болуусу да азыркы күнгө дейре күмөндүү маселе боюнча калмак» [Гумбольдт, 1851:40] деген пикирин мындан эки кылым мурда ачыктагандыгы бизге белгилүү.

Арийне, азыркы Чоң-Алай топонимиясынын субстраттык катмарын согду тилинен келип кирген топонимдер, гидронимдер, көбүн эсе оронимдер түзөт. **Бирок алардын сандык көрсөткүчү жогору эмес.** Ошондуктан лингвистиканын илимий-онтологиялык жана фундаменталдуу багытын окумуштуулар туура белгилеген: «Так, например, лингвистику следует строго отграничивать от этнографии и от истории древних эпох, где язык учитывается лишь в качестве документа» [Минский, 1979:44]. Ошондуктан, ар түрдүү системадагы, башкача айтканда, түзүлүштөгү тилдерден турган конгломерат катары таанылган Чоң-Алай топонимиясы мезгил агымында эч бир бузулууга учурабаган, көөнөрбөс лингволабораториянын кызматын кылымдар бою аткарып келген.

Ф. Бопштун эмгектеринде Чоң-Алай топонимиясындагы тарыхый топонимдердин катары тикеден-тике каралбаган болсо деле, айрым тилдик бирдиктердин номинативдик семантикасы ар бир этникалык группанын өзүнө

гана тиешелүү болгон аталыштар жөнүндө айтылган. Ошондой эле социалдык жана лингвистикалык жактан кристаллдашууну белгилеп кетмекчибиз, анткени биздин изилдөөбүздө «**оро-оло-ала-тоо**» фоносемантикалык өзгөрүү, компоненттик курамындагы тарыхый лингвистикалык эволюция географиялык (чөлкөмдүк) туруктуулуктун негизи гана болуп саналбастан, төмөндөгүдөй лингвистикалык комплекстин тутумун камсыздаган:

1. Улуттук тилдин оронимиялык номинациясынын туруктуулугу объект катарында келген денотаттын туруктуулугу менен аныкталат;

2. Топонимдер этнолингвистикалык локалдуулуктун тарыхый-географиялык негизин түзөт;

3. Топонимдердин элементардык составындагы форманттык өнүгүү тилдик коомдун өркүндөөсүнүн лингвистикалык формасы (**оро→оло→алай**) болуп саналат.

Бизге белгилүү болгондой тилдик факт топонимдик курамда гана реалдашуу менен бирге, **социалдык жактан борбордоштуруу функциясын** да аткарат. Бирок биз жогоруда сөз кылган фреймдик кристалдашуунун динамикалык өзөгүн айрыкча кыргыз тилиндеги «**тоо – мекен**» семантикалык кошилтигин чагылдыруучу форманттар түзөт десек, жаңылыштык болбос эле. Арийне, лингвистиканы, айрыкча тарыхый (диахрониялык) тил таанууну илимий нукка салган белгилүү окумуштуу Ф. де Соссюрдун төмөндөгү принципалдуу пикирин цитата катарында келтирүүнү орундуу деп эсептейбиз. «Кто хочет обнаружить *истинную природу языка*, должен прежде всего обратить внимание на то, что в нем общего с иными системами того же порядка» [Соссюр, 1977:9-14]. Албетте, аталган окумуштуунун пикирин акыркы учурда когнитивдик лингвистика багытындагы изилдөөлөр толук түрдө далилдеди десек жаңылышпайбыз. Себеби кыргыз топонимиясы чөлкөм «*территориялык↔мейкиндик*» жагынан гана эмес, лингвоконцептуалдык өңүттөн да терең илимий талдоого муктаж экендигин акыркы мезгилде геолингвистикалык кыртышта өнүккөн Фергана өрөөнүндөгү саясий абал тастыктады. Анткени азыркы Чоң-Алай топонимиясынын составындагы

компоненттер кыргыз урууларынын территориялык локалдуулугунун негизи жана тарыхый географиянын объективдүү мерчемдери экендигинде талаш жок.

Илимий булактарга обзор берүүгө арналган бөлүмдө топонимика кыргыз тилинин тарыхый калыптануу доорун көрсөтүү менен чектелбестен, табигый тилдин перспективалык багытын так аныктай турган вектордук система экендигине токтолуу зарылдыгына ишенимбиз артты. Анткени, илимий лингвистикалык топонимикада жалпы тилдик мыйзам ченемдер, айрыкча айкын жана так манифестацияланат. Ошондуктан топонимиканы жалпы тилдик тутумдан, ал эми Чоң-Алай топонимиясын кыргыз тилинин көп кылымдык **табигый эволюциясынан ажыратып кароо** илимий теориялык принциптерден алыстоо менен бирге, кургак фактыларды тизмелөөчү схоластикалык багытка бет алуу менен барабар экендигин баса белгилегибиз келет. Мына ошол себептен XIX кылымдын экинчи жарымындагы лингвистика илиминин өнүгүү процессин географиялык лингвистиканын мыйзам ченемдүү динамикасын тыгыз байланыштыруу менен Ф. де Соссюр төмөндөгүдөй жобону сунуштайт: «Для нас же проблемы лингвистики – это прежде всего проблемы семиологические, и весь ход наших рассуждений получает свой смысл лишь в свете этого основного положения» [Соссюр, 1977:58-180]. Аталган окумуштуунун илимий теориялык жыйынтыгы, бир тарабынан алып караганда, Ф. Бопп, Г. Пауль, Н. Уитни жан Ф. Блумфилддин илимий гипотезаларын аксиомага айландыруу менен бир борборго бириктирген концепция болуп саналат, ал эми экинчи тараптан **тилдик түзүлүштүн элементтери объективдүү чындыктын когнитивдик негизи экендигин** дагы бир жолу айкындайт. Бирок, тилекке каршы, көп учурда тополекемаларды өзүнчө бөлүп кароо адатка айланган. Ал гана эмес географиялык лингвистиканын негизги таяныч пайдубалы болуп саналган **топонимдерди тилдик түзүлүштүн сыртында жайгашкан архивдик катмардын катарына кошуу** кыргыз элинин жана тилинин тарыхына болгон кыянатчылык экендигин унутууга болбойт. Муну айтуубуздун себеби алгачкы учурларда элдер аралык байланыштын белгиси топонимдик алака экендиги жана цивилизацияны жаратуучу, алып жүрүүчү лингвистикалык бирдиктер антропонимдер менен бир

катарда топонимдер турарын тилчилер, ошондой эле географтар, тарыхчылар бир добуштан белгилешкен. Топонимиканын географиялык лингвистиканын таяныч булактарынын бири катарында каралуусу жана илимий теориялык платформанын калыптануусу дүйнөнүн лингвистикалык атласында пайда болгон өкүмдарлыктардын (державалардын) реалдуу кубаттуулугунун күчөшү менен да байланыштуу болгон. Ошондуктан тарыхый лингвистиканын чордону болуп саналган топонимиканын кулач жайышын жана алдыңкы көз караштагы тилчилер тарабынан изилденишин төмөнкүдөй факторлор менен мүнөздөөгө болот:

- Рим империясынын геолингвистикалык жана саясий таасиринин басаңдашы;

- Түрк каганатынын, Түркиянын (Стамбулдун) саясий жана аскердик армадасынын күчөшү;

- Улуу Жибек Жолунун маданий экономикалык магистрал катарында толук күчүнө кирүүсү менен кыргыз топоформанттарынын Евразияга кеңири таралуусу.

Жогоруда аталган объективдүү факторлор коммунисттик түзүлүштүн төбөлдөрү тарабынан жокко чыгарылып, СССРдин курамындагы башка элдердей эле кыргыз элинин тилдик аң-сезимине эбегейсиз чоң жана ономастикалык жоготууларды жараткан. Мындай саясий жана геолингвистикалык аракеттер Улуу Жибек жолунун тарыхый маанисин биротоло кыргыз элинин улуттук аң-сезиминен жоготуу жана Евразиянын лингвистикалык атласынан чийип салуу максатында жүргүзүлгөн. Бир эле мезгилде алгачкы цивилизациянын жана агартуу структурасынын өкүлдөрү болуп саналган араб изилдөөчүлөрүнүн эмгектери советтик илимий форматтын чегинен бүтүндөй чыгарылган десек жаңылышпайбыз. Ошондуктан кыргыз элинин тарыхтагы ордун тастыктоого аракеттенишкен С.Е.Абрамзон, А.Н.Бернштам, А.Аристов жана А.Заднепровский тарабынан сакталган изилдөөлөрдүн басымдуу бөлүгү Чоң-Алай оронимиялык каскадына арналып, илимий жактан терең изилдөөгө муктаж. Мына ошол себептен да В.Гумболдт

элдин этникалык формасын тилдик түзүлүш менен тыгыз байланыштырса, Ф. де Соссюр ар бир тыбыштын өзгөрүүсү тилдик түзүлүштүн тарыхый баскычын чагылдыраарын төмөндөгүчө мүнөздөйт: «В каждый данный момент времени его форма представляет определенный этап эволюции, следовать которой оно вынуждено, и которая регулируется точными законами. Каждый этап может быть предыдущим. Единственно, что подлежит рассмотрению, как раз то, о чем чаще всего забывают, — это происхождение слова, *его этимология*» [Соссюр, 1977:69]. Цитатаны орус тилинде берүүбүздүн себеби аталган маанилүү жобону которуу зарылдыгы талап кылынбайт деген ойдобуз. Демек, тилдеги өзгөрүүнү бир гана мезгилдик константа жана вектордук тегиздик менен түшүндүрүүгө болбойт. Анткени географиялык жактан кайсыл бир элдин чөлкөмдүк жылышууларын чагылдырган топонимдер тынымсыз процесстин катышуучусу катарында каралуусу максатка ылайыктуу. Анткени Ф. де Соссюр Франциядагы Ош (auch) урбониминин фонетикалык өзгөрүүсүн (лат. Auscii) географиялык жана тарыхый лингвистиканын алкагында түшүндүргөн [Соссюр, 1977:69].

Ал эми Чоң-Алай топонимиясынын жалпы тил илиминдеги лингвоконцептуалдык негизин, онтологиялык мазмунун аныктоонун дагы бир булагы катарында жалпы адамзаттын тарыхында прогрессивдүү ролду ойногон Улуу Жибек Жолу деп аталуучу маданий-экономикалык магистралдын Чоң-Алай топонимдик ареалын негизги трасса катарында пайдалангандыгы болуп эсептелинет. Анткени биринчи (кытай династиясы алгачкы мезгилде сандык система менен белгиленген) Хань (Западный) династиясы бийликте турган мезгилден тарта теңир астындагы (поднебесье) өлкөнүн төбөлдөрүн Улуу-Тоонун (Тянь-Шань) стратегиялык орундуу жана маданий-экономикалык жактан урунттуу, ылайыктуу болуп саналган Алай-Томур (Памир) тоо кыркалары кызыктыргандыгы тарых барактарынан белгилүү [Магидович, 1969:11]. Памир-Алай географиялык зонасын жана лингвистикалык ареалын кагаз бетине алгачкылардан болуп түшүргөн изилдөөчүлөрдүн бири катарында Хань династиясынын кыргыздар өлкөсүнө даярдалган чалгындоо миссиясынын жетекчиси Чжан-Цянди атоого болот. Анткени аталган

изилдөөчү алгач эки багыттагы топонимикалык-когнитивдик системаны кагаз бетине түшүргөн. Анткени аталган картографиялык түзүлүштүн концептуалдык негизин топонимдик тутум ээлеген деп айтууга болот. Аты аталган изилдөөчүнүн алгачкы картографиялык эмгегинин негинде жалпы түрк элдеринин, анын ичинде байыркы кыргыз урууларынын, жер аталыштары аркылуу чагылдырылган тилдик менталдуулугу жана топонимдик дүйнө кабылдоосу белгиленген.

Азыркы географиялык лингвистиканын фактыларына таянуу менен өзүнө тааныш эмес жана башка тилдик ареалдын *чыгыш*→*батыш* багытын эки жол менен аныктаган.

- Биринчи багыт бей-лу деп аталып, *Корум, Тар, Ала, Жумур, Куз, Гунду* топонимдик катары аркылуу берилген;

- Экинчи багыт азыркы Чоң-Алай өрөөнү аркылуу Фергана трассасын жакалай *Кашгар-Дарыя, Кара-Дарыя, Тар, Мыкан, Сары-Таш жана Дароот-Коргон* аркылуу кеткен [Магидович, 1969:11-12].

Ал эми Чоң-Алай топонимиясынын евразиянын картографиясындагы ордун, кала берсе жер шарындагы кургак жер тилкесинин географиялык сегменти катарында белгиленишинде белгилүү картограф Марко Полонун жазып калтырылган эмгеги маанилүү орунду ээлейт. Мындан бир канча кылымдар мурда жазылган Марко Полонун эмгеги орус окумуштуусу В. Минаев тарабынан 1902-жылы орус географиялык коомунун этнографиялык бөлүмүнүн тапшырмасы менен орус тилине которулуп, 1940-жылы “Саякат” деген ат менен басмадан чыккан (Марко Поло. Путешествие. Ленинград, 1940). Кыргыздардын мамлекетинин ордосу болгон Алай өрөөнүн XIII кылымда Марко Поло мындайча мүнөздөгөн: «... Едешь на северо-восток все по горам и поднимаешься в самое высокое, говорят, место в свете. На том высоком месте, между двух гор, находится равнина, по которой течет славная речка. Лучшие в свете пастбища тут; самая худая скотина разжиреет здесь в десять дней. Диких зверей тут многое множество. Много тут больших диких баранов, рога у них в шесть ладоней и поменьше – по черыре или по три» [Марко Поло, 1940]. Эскерте кетүүчү жагдай,

азыркы күнгө дейре Чоң-Алай тоо кыркаларын мекендеген аркарлардын зооним катарында аталышы окумуштуунун аты менен байланышкан.

Ал эми Чоң-Алай топонимиясынын байыркы курамын түзүп турган топонимдер жер тилкесин аныктоочу ориентир гана эмес, белгилүү этностун таралуу чөлкөмү катарында алгач ирет грек окумуштуусу Геродоттун эмгегинде Капа-Тоо (Копет-даг), Сары-Камыш (Сарапамиз), Өгүз (Оксус) сыяктуу топонимдер жазылып калтырылган. Ошондой эле азыркы мезгилде согду, семит жана пенжаби (санскрит) тилине кеңири тараган топоформанттар тарыхта алгачкы кубаттуу мамлекеттер катарында белгилүү болгон Египет жана Вавилондун ортосунан орун алган Финикия өлкөсүнүн изилдөөчүлөрү тарабынан да азыркы мезгилде Чоң-Алай топонимиясынын составынан жолугуучу топоформанттар (Годур, Курут жана Дашт) кагаз бетине түшүрүлгөн.

Бирок Чоң-Алай топонимиясындагы кыргыз элинин байыркы тарыхын чагылдырган жана кыргыз мамлекеттүүлүгү менен камыр-жумур өнүгүп келген байыркы катмар араб изилдөөчүлөрү тарабынан гана географиялык лингвистиканын фактылары катарында илимий изилдөөгө алынган деп айтууга болот. Азыркы археологиялык тарыхый лингвистиканын чордонун түзгөн географиялык лингвистикада кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн негизи катарында каралуучу Чоң-Алай топонимиясы жайланышкан кеңири аймак араб тилчилери тарабынан жазылган *Мавера ан-нахр* гипертониминин латын тилиндеги адаптацияланган эквиваленти катарында батыш окумуштуулары тарабынан Трансоксиана же болбосо тыбыштык жактан өзгөрүүгө учураган Трансоксания термини менен XIX кылымдан тарта атала баштагандыгы белгилүү. Ал эми иран окумуштуулары тарабынан жалпы Памир-Алай географиялык кеңири аймагы *Коросон* мамлекети катарында таанылган.

Жазуу жүзүндөгү эстеликтер белгилүү араб изилдөөчүсү Абу Исхак Ибрахим ибн Мухуммад ал-Истахринин эмгектеринде жалаң гана жердин аттары эмес, жалпы эле кыргыз урууларынын менталдык өзгөчөлүгүнүн, дүйнө таануудагы айрым концептуалдык мыйзамдуу принциптеринин жер-суу аттары аркылуу чагылуусу азыркы күнгө дейре өз маанисин жоготпогон доктрина

катарында жашап келет. Аталган илимпоздун жазып калтырган изилдөөлөрүндө байыркы кыргыз тилиндеги топонимдик курам бир кыйла так берилген жана семантикалык жактан болгон айырмачылыктарына да талдоо жүргүзүлгөн. Ошондой эле аталган окумуштуу планетардык формадагы (лунный календарь) жыл нааманы чөлкөмдүк константа катарында да пайдаланып, топонимдердин ареалдык таралуусун биринчилерден болуп негиздеген. Истахри төмөнкүлөргө токтолот: «Эгерде Син (Чин) өкүмдарлыгына салыштыра турган болсок, анын узундугу үч, төрт айлык жолду талап кылат. Ал эми Мавераннахрдын куймасынан ислам жергесине дейре үч айлык чамасындагы сапар болсо, Туббет жергесинин чыгыш чектерин түз кесип өтүү менен кимактардын турагынан деңизге чейин созулган тогузгуздардын жана **хырхыздар** отурукташкан аймак аркылуу жолду уланта турган болсок, төрт айлык чамасындагы сапар болмокчу» [Абрамзон, 1990:15-16]. Араб изилдөөчүсүнүн эмгектеринде талдоого алынган топонимдик курам азыркы мезгилге дейре Чоң-Алай топонимиялык системасында активдүүлүгүн жогото элек жана коммуникативдик планда актуалдуу бойдон калгандыгы аталган окумуштуунун эмгектериндеги илимий жоболордун чындыкка жакын экендигинен кабар берет. Арийне, Истахринин эмгегинде байыркы топонимдик кордун негизин түзгөн жана Чоң-Алай топонимиясында борбордук позицияны ээлеген **Кенд//Канд, Сук//Сак//Зак** сыяктуу байыркы катмарга тиешелүү топонимдер анализденген. Абу Исхак Ибрахим ибн Мухуммад ал-Истахринин изилдөөлөрүндө эки негизги концепцияны белгилөөгө болот:

- Кыргыз элинин локалдык жана социалдык биримдиги;
- Территориялык жактан топонимдердин мамлекеттүүлүктүн көрсөткүчү катарында негизги орунду ээлөөсү.

Китаб худуд ал - 'алам мин ал-Маширик ила-л-Магриб («Книга о пределах мира от востока к западу») деп аталуучу белгисиз автор тарабынан жазып калтырылган эмгекте кыргыз топонимдеринин оронимиялык валенттүүлүгүнө басым жасалуу менен бирге эле, азыркы Чоң-Алай топонимиясында кеңири жолугуучу топонимдер урбонимдик негиз катарында берилет. Аталган изилдөө

белгилүү чыгыш таануучу А. Писаревский тарабынан “орто кылымдагы чыгышты географиялык жана тарыхый жактан так аныктаган баалуу эстелик” катарында мүнөздөлөт [Никонов, 1980:35]. Бир эле мезгилде Изз ад-Дин Абу-л-Хусайн Али ибн Мухаммад ибн ал-Асирадинин «*Китаб ал-камил фи-т-та'рих*», Му'ин ад-Дин Натанзинин «*Искандар аноними*» деген ат менен белгилүү эмгеги, Камал ад-Дин Абд ар-Раззак ибн Джалал ад-Дин Исхак Самаркандинин «*Матла'асса дайн*», Сайф ад-Дин Ахсикендинин «*Маджму ат-таварих*» ж.б. эмгектердеги топонимдик курам азыркы Чоң-Алай топонимиясында жолугат. Ал эми белгилүү чыгыш таануучу А. Г. Туманский жогоруда аталган кол жазманынын жалпы лингвистикалык жана тарыхый маанисин жогору баалаган. Ошондой эле Кыргызстандын оронимиялык системасынын негизин түзүп турган Алай тоо кыркалары боюнча мындайча токтолгон: «Кыргызстандын тарыхый географиясы боюнча алгылыктуу тарыхый булак катарында Жахан-наме белгилүү тарыхчы В. В. Бартольд тарабынан 1898-жылы жарык көргөн «Туркестан монголдук басып алуу доорунда» деп аталган эмгегинин биринчи бөлүгүндө бир жак учу менен кыргыздырга чейин, ал эми экинчи тарабынан Фергана өрөөнү менен кошо кучагына алган Улуу тоолор жөнүндө айтылган» [Бартольд, 1996:47]. Ал эми кийинки мезгилдердеги картографиялык өлчөмдө илимпоз тарабынанан сөз болгон Улуу тоолор азыркы Чоң-Алай тектоникалык зонасы экендиги - шек туудурбай турган маселе.

«Худуд аль-аалам» В. В. Бартольддун сөзү менен айтканда: «как один из ранних интересных источников по истории киргизского народа» [Бартольд, 1996:36]. Фарс тилинен орус тилине аталган эмгектин кол жазмасын которгон З.Н.Ворожекина төмөндөгү тактоолорду киргизген: «Перевод выполнен по изданию В. В. Бартольда и сверен с рукописью, хранящейся в ЛОИВАН под шифром С612. При переводе отрывков учитывался перевод на английский язык В. Ф. Минорского и его научный комментарий, проследующий двойную цель — определить встречающихся в тексте названия *географических пунктов и установить источники сведений*. Отдельные замечания В. Ф. Минорского, прямо относящиеся к *киргизам*, перенесены в настоящую работу: кроме того, были

сделаны некоторые пояснения на основании имеющейся научной литературы» [Бартольд, 1996:36]. Аталган эмгектин («Худуд аль-алам») алтынчы бөлүмүндө Кыргызстандын жана Чоң-Алай топонимиясына тикеден-тике тиешелүү болгон лингвистикалык жана географиялык фактылар кеңири анализге алынуу менен бирдикте, азыркы күнгө чейин өз активдүүлүгүн жоготпой келе жаткан жер-суу аттарынын системасы берилген [Бартольд, 1996:35]. Ошондой эле объектилердин жайгашуусу **чыгыштан батышка** карай жайгашкан тартипте орун алып, айрым топонимдердин географиялык чөлкөмгө болгон катышы, аталган тилкенин чектери айкындалып, топонимдик системанын мейкиндикте болгон катышы да айтылган десек жаңылышпайбыз. Бул эмгектин кыргыз географиялык лингвистикасына кошкон салымын белгилүү тарыхчы В. Бартольд төмөндөгүчө мүнөздөйт: «Главное значение ее (географической лингвистики - В.Б.) заключается в том, что в ней гораздо подробнее, чем в дошедших до нас арабских географических сочинениях, говорится о владениях тюрков (кыргыз - С.А.) и вообще о немусульманской части Средней Азии» (В.В.Бартольд. Түркестан.258). Бир эле мезгилде аталган тарыхый булактарда азыркы Чоң-Алай тоо кыркалары Йулдуз ороними аркылуу берилип, Чач тарыхый географиялык топоними көп ирет пайдаланылгандыгы байкалат [Бартольд, 1996:32-48].

Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын «Джахан-Наме (Книга о мире или же описание мира)» деп аталган Чоң-Алай топонимиясына тикеден-тике тиешелүү болгон изилдөөсү кол жазма түрүндө Париж Улуттук китепканасында **№384** нomenclatura жана СССР Илимдер Академиясындагы Чыгыш таануучу А.Г.Туманский тарабынан табылган №384 нomenclaturaдагы **С612** шифри менен белгиленүүчү эки гана кол жазманын түп нускасы сакталгандыгы бизге илимий булактардан белгилүү [Бартольд, 1996:46].

СССР Илимдер академиясынын Чыгыш таануу институтунун Ленинград бөлүмүндөгү кол жазма 28-рамазан мезгили жана Чыгыш жылнаамасы боюнча 663-жылдын 15-июлу менен, ал эми жаңы жылнаама боюнча 1265-жылды көрсөткөн Париж Улуттук китепканасындагы кол жазмасына салыштырмалуу

эскирээк деп эсептелинген Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын лингвистикалык жактан баа жеткис эмгеги 1960-жылы факсимиледен Ю. Е. Борщевский тарабынан басмага даярдалган [Бартольд, 1996:46]. Ошондой эле Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын аталган эмгегине изилдөөлөрүндө В. В. Бартольд, А.А.Рамаскевич жана Н. Д. Миклухо-Маклай ишенимдүү илимий булак катарында таянышкан [Бартольд, 1996:46]. Ю. Е. Борщевскийдин божомолдоосунда Мухаммад ибн Наджиб Бекран Коросондо (Хоросон), т.а. Туз шаарында жашагандыгын белгилейт [Бартольд, 1996:46].

Чоң-Алай тоо кыркасын Мухаммад ибн Наджиб Бекран төмөндөгүдөй мүнөздөйт: «Большая гора (**Чоң-Алай**) выступает из пределов Гарчистана и Гура, тянется внешней стороной Тибета и там разделена большой отрог ее вдается в Туркестан вплоть до границы хыркызов и продолжается до пределов Чина. А другой [отрог] поворачивает в направлении Хатлана (**Катаган**) и достигает предлов Ферганы затем доходит до Джабал и Буттем (**Баткен**), что {вблизи} города Усрушаны» [Бартольд, 1996:48]. Жогоруда келтирилген топонимдер Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарында көп учурайт.

1.3. Топонимдик системанын түркологияда изилдениши

Биз жогоруда токтолуп өткөндөй, орус окумуштууларынын изилдөөлөрүндө да азыркы Чоң-Алай топонимиясынын архитектикалык катмарын түзгөн топонимдик курам талдоого алынгандыгына күбө болобуз. Алгачкы системалуу түрдө ишке ашырылган илимий саамалыктын бири катарында А. Аристовдун изилдөөлөрүн көрсөтүүгө болор эле. Анткени аталган окумуштуунун эмгегинде *алай, көк, кем, булак* (← *йулаг*) сыяктуу ядролук курамдагы топонимдик негиз терең жана ар тараптуу талдоого алынган. Ал эми В. В. Радлов изилдөөлөрүндө азыркы географиялык атлас боюнча Алтай тоолорун жердеген кыргыздардын топонимдик лексикасы иликтенип, айрыкча, алардын фонетикалык курамы боюнча бир топ алгылыктуу учурлар белгиленген. Аталган илимпоз кыргыз топонимиясынын байыркы катмарын мүнөздөөчү топонимдердеги этнологиялык принциптин кыргыз ууруларында

сакталгандыгын алардын түрк тилдеринин өнүгүүсүндө өзгөчө орду менен байланыштырышат. Айрыкча мал чарбасына тиешелүү болгон лексемалык катардын топонимдерде кеңири чагылуусу кыргыз ууруларынын евразия чөлкөмүндөгү байыркылыгын билдирет деген жыйынтыкка келген [Radloff, 1994]. Жалпы эле түрк топонимиясы, анын ичинде Чоң-Алай топонимиялык массивинин курамындагы активдүү топонимдик негиздердин жана айрым семантикалык варианттарынын тарыхый өнүгүүсүн орус географиялык лингвистикасынын негиздөөчүлөрүнөн болуп саналган Я. Маррдын эмгектеринде да кеңири жолуктурууга болот. Бир эле учурда аталган илимпоздун айрым бир аталыштар боюнча фонетикалык талдоолорунун мааниси биздин илимий изилдөөлөрүбүзгө үндөш экендигин белгилегибиз келет. Анткени аталган илимпоз өз изилдөөлөрүндө азыркы күнгө дейре Түштүк Кыргызстандын топонимдик курамындагы семантикалык ядрону аныктап турган топонегиздердин катарында жолугуучу **хотон, хоросон, курт, журт** жана **йур-шур** тополексемалык катардын тарыхый калыптануусундагы эң бир маанилүү онологиялык этапты так көрсөтүп бере алган [Филлмор, 1986:225]. Ал эми белгилүү тилчи Н. А. Реформатский тарабынан жалпы эле географиялык аталыштар чөлкөмдүк, этникалык жана биринчи кезекте тарыхый фундаменталдуу лингвистикалык фактылар катарында ар тараптуу анализделип, жалпы эле энчилүү аттардын орчундуу маселелери илимий коомчулукка сунушталгандыгын көрөбүз. Ошондой эле жогоруда аты аталган илимпоз тилдик структуранын динамикалык эволюциясын так көрсөтүүчү барометр катарында *«Топонимика как географический факт – ономастика как исторический факт»* тибиндеги жалпы тил таануу жаатындагы диалектикалык моделди иштеп чыгуу менен бирге мурдагы СССРдеги топонимдердин илимий багытта изилденүү процессинин теориялык пайдубалынын аныкталуусуна омоктуу салымын кошкон (А.А.Реформатский. Топономастика и транскрипция.М.,1964. 200с. 9-35). Аталган окумуштуунун илимий платформасын төмөндөгү пикири тастыктайт: «Исходным положением теоретического рассуждения об именах собственных, или личных именах, и о географических названиях является тезис

о том, что **ономастика** и **топонимика** входят как две родные сестры в один общий раздел лексики, образуя сектор топономастики» [Реформатский, 1964:9]. Белгилеп кетүүчү жагдай, мурдагы советтер өлкөсүндөгү (СССР) топонимикалык бурмалоого өзүнүн кескин нараазылыгын билдирүү менен биргеликте дүйнөлүк масштабдагы прогрессивдүү маанайдагы тилчи-окумуштуу А. А. Реформатский топонимиканын илимий көрөңгөсүн жана зарылдыгын төмөндөгүчө баяндайт: «Главное — это действительно объект науки, это совокупность известных фактов, которые должна изучать наука, т. е. это есть сектор словарного состава языка, это лексика» [Реформатский, 1962:184].

Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин составында жана жалпы түрк тилдериндеги топонимдик кордун эң байыркы катмарын терең талдаган эмгектердин катарына А. Н. Кононовдун изилдөөсүн да кошууга болор эле. Анткени аталган окумуштуунун эмгектеринде жалпы эле түрк тилдеринин тарыхый өнүгүүсү евразия чөлкөмүндө отурукташкан элдердин географиялык алкагында каралып, алгачкы дипломатиялык терминдердин катарында тарыхый топонимдер да терең анализге алынган. Ал эми советтик лингвистика дүйнөлүк тил таануу илиминин алкагында географиялык лингвистиканын фактыларын тил мыйзамдарынын тарыхый эволюциясы менен айкалыштыра изилдеген: Л. В. Щерба, Я. Марр, Е.Поливанов, А. Ушаков, А. Жирмунский жана Б. М. Юнусалиев сыяктуу илимпоздорду жаратты деп айтсак болот. Анткени Л. В. Щерба илимий платформасын географиялык лингвистиканын фактылары менен байланыштырып, орус диалектологиясынын атласын түзүүгө бүтүндөй илимий потенциалын жумшаган деп айтууга болор эле. Албетте өз учурунун гениалдуу тилчилери Я. Марр бир тараптан, Л. В. Щерба экинчи тараптан советтик лингвистикадагы географиялык лингвистиканын ордун аныктоого аракеттенишкендигин байкоого болот. Анткени жогоруда аталган илимпоздор тилдик фактылар илимий лингвистиканы өнүктүрүүдөгү таяныч пункт экендигин ачык эле баамдашкан. Ошондуктан Я. Марр палеонтологиялык лингвистиканын принциптерин топонимдерге негиздөө менен (жур-шур-йур)

талдоого ала турган болсо, Л.В.Щерба орус тилиндеги атоолордун архивдик формасы жалпы орус адабий тилинин тарыхый өнүгүүсүн мүнөздөйт деген тарыхый этимологиялык принципти өмүрүнүн акырына чейин карманган. Аталган илимпоз диалектологиялык атластын жана тил илиминин онтологиялык негизин активдүү колдонууда болуп келген аталыштар түзө тургандыгын айтуу менен, орус географиялык лингвистикасынын өнүгүүсүнө эбегейсиз зор салымын кошо алган.

Ал эми географиялык лингвистиканын примитивдүү картографиялык тутумдан бөлүнүп чыгуусу жана илимдин бир багытына айлануусу **Улуу Жибек Жолу** деп аталып, тарыхый лингвистикалык жана Батыш менен Чыгыш цивилизациясын байланыштырган маданий лингвистикалык илимий чынжыр катары мүнөздөлүүчү маданий-экономикалык магистралдын, азыркы Чоң-Алай оронимдик багыты аркылуу өткөндүгү азыркы кыргыз тилин тарыхый өңүттө тилчи-окумуштуулардын алдына кечиктирилгис милдеттерди коюп отургандыгы мезгил чындыгы жана талабы экендигин айта кетүүгө болор эле.

Аталган окумуштуулардан кыйла мурдараак белгилүү чыгыш таануучу Махмуд Кашгари кыргыз тилининдеги топонимдердин аймактык ландшафтын так аныктап, айрым бир топонимдик катар боюнча талдоо жүргүзгөн. Улуу Жибек жолу – кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый баскан жолунда эбегейсиз маанилүү саясый-экономикалык байланыш гана эмес, **кылымдар бою кыргыз тилинин байыркы абалындагы тил бирдиктеринин сакталуусуна бирден бир өбөлгө болуучу тилдик фактор**. Азыркы мезгилде суверендүү мамлекет катарында тарыхый аренага чыккан Кыргызстандын тарыхында Улуу Жибек жолу тарыхый маанилүү учур болуп кала берет.

Чоң-Алай оронимиялык массивинин тектоникалык жана географиялык, экологиялык жагымдуу ландшафтын белгилүү чыгыш таануучу Марко Поло өз учурунда картага түшүрүү менен, **суу, тоо** жана **алай** тополексемаларын белгилеген. Аталган лексемалардын топонимдик негиз экендиги концептологиялык лингвистикада талашсыз маселе [Марко Поло, 1940]. Ошондой эле Чоң-Алай топонимиясындагы ядролук тополексемалык фонддун

негизделүүсүндөгү жалпы элдик топонимикалык номенклатуранын калыптануусу жана өзгөчө тилдик ареалда өнүгүүсү боюнча да баалуу илимий факторлорду аныктоого жетишкен изилдөөчүлөрдүн катарына В. Коллаур, С. Малов, Н. М. Пржевальский, Ч. Валиханов, В. Терентьев ж. б. кошууга болот. Ал эми белгилүү окумуштуу жана тарыхый география жана топонимикалык лингвистика боюнча белгилүү адис А. Аристовдун изилдөөлөрүндө улуттук аңсезимдин калыптануусу менен бир багытта **элдин территориялык концепсиясы** өнүгө тургандыгы жер-суу аталыштарынын негизинде ынанымдуу далилденген [Бернштам, 1997:3-97].

Албетте, кыргыз элинин этникалык калыптануусунда топонимдердин, азыркы мезгилдеги илимий деңгээлге жараша айта турган болсок, менталдык жана когнитивдик деңгээлдеги таасирин ачык көрсөтө алган изилдөөчүлөрдүн ана башы болуп саналган Улуу чыгыш таануучу М. Кашгаринин эмгектеринде жалпы эле кыргыз топонимикасына тиешелүү болгон өзөктүү элементтер кылдат талдоого алынгандыгын белгилеп кетүү максатка ылайыктуу деп ойлойбуз. Анткени аталган илимпоздун эмгегин **топонимдердин энциклопедиясы** катарында кароого болот. Алгачкы географиялык көндүмдөр жана топонимдер жалаң гана прикладдык жактан талдоого алынбастан, кыргыз элинин тилдик менталитетине болгон географиялык аттардын таасири өтө жогорку деңгээлде изилдегендигин белгилөөгө болот. Ала турган болсок, **ааламды жана жер түзүлүшүн** физикалык жактан таануу гана эмес, чөлкөмдүк менталитеттин калыптануусу, топонимдерди ориентир катарында пайдалануу М. Кашгаринин изилдөөлөрүндө таасын көрсөтүлгөндүгү менен айырмаланат. Анткени **суу объектилеринин оронимиялык системага болгон катышы физикалык константалар менен белгиленип, объектилердин салыштырмалуу аралыгы горизонталдык жана вертикалдык багытта так** көрсөтүлөт. Албетте, Махмуд Кашгари тарабынан келтирилген тарыхый жана лингвистикалык фактылар орус окумуштуулары тарабынан жетекчиликке алынгандыгын байкоого болот. Ошондой эле кыргыз топонимикасынын курамындагы маанилүү компонент болуп саналган Чоң-Алай топонимикалык массиви дагы бир белгилүү

чыгыш таануучу Жусуп Баласагындын эмгектеринде терең изилденген (Закирбек Эралиев. Жусуп Баласагын Б.2000. 129 с, Юсуф Баласагунский. Благодатное знание. М., 496 с., Жусуп Баласагын М., «НИК»,1993, 520 с.). Аталган окумуштуу Караханиддер доорунда кыргыз элинин (чөлкөмдүк) территориялык жактан өзүнүн мамлекеттик бүтүндүгүнө ээ болуусун этникалык топтордун дифференциясында эмес, *геолингвистикалык жактан локалдуулугу* менен түшүндүрүүгө аракеттенген. Жусуп Баласагын башка Европалык изилдөөчүлөрдөн айырмаланып, «ягмалар кыргыз элинин туруктуу» компоненти катарында сүрөттөлүп, Чоң-Алай массивиндеги тынымсыз өнүгүүдөгү этникалык топ катарында белгиленет. Башкача айтканда, ягмаларды обочолонгон топ же болбосо, башка этникалык топторго басымдуулук кылган компонент катарында гана эмес, Чоң-Алай массивиндеги автохтондуу социум деңгээлинде мүнөздөгөн. Мына ошол себептен да аты аталган чыгыш окумуштуусу этнотопонимдик негизде болгон кыргыз элинин чөлкөмдүк жана лингвистикалык катышын туура аныктай алган деп айтууга болор эле [Юсуф Баласагунский,12-15]. Арийне, орусиялык тил таануучулар үчүн аталган окумуштуунун лингвистикалык табылгалары айныксыз аргумент катарында пайдаланылган.

Чоң- Алай топонимиясын мүнөздөөчү ареалды географиялык жактан гана эмес, лингвистикалык жактан да терең изилдеген окумуштуулардын катарында белгилүү чыгыш таануучу Лев Семенович Берг татыктуу орунду ээлейт. Анткени аталган окумуштуунун изилдөөлөрү өзүнүн көп аспекттүүлүгү менен мүнөздөлүп, азыркы Чоң-Алай ареалдык топонимиясына түздөн-түз тиешелүү болгон геолингвистикалык системанын өз учурунда терең ачылуусуна өбөлгө түздү. Аталган окумуштуунун, жалпысынан алганда, Орто Азиянын негиздүү сферасы болуп саналган Чоң-Алай топонимиясына болгон таасирин Л.В.Корженевский мындайча тастыктаган: «Туркестан с его бесконечным разнообразием научной тематики всегда привлекал особое внимание Л.С.Берга. На первой же порах его научной деятельности Туркестан стал положительно «научной» родиной Льва Семеновича, страной, где особым блеском

развернулись его исключительные дарования и первые годы его научной деятельности на территории Средней Азии принесли Льву Семеновичу общее признание не только у нас, и далеко за пределами нашей страны» (Корженевский Н.Л. Открытие Исфаринских ледников и наблюдения над ними Л.С.Берга // Вопросы географии том 24., 56-57, М., 1951).

Л. С. Берг Чоң-Алай оронимиялык системасындагы түбөлүк муз чокуларынын жалпы эле регионалдык маанисин, белгилүү деңгээлде элдин тополингвистикалык дүйнө таанымы менен байланыштырууга аракеттенгендиги байкалат. Чоң-Алай муз тилкелерин изилдөөнү өзүнүн окумуштуулук жолундагы ыйык милдети деп эсептеген Л. С. Берг ички сезимдерин жашырбайт. Алсак, өз мезгилинде Чоң-Алай муз чокулар системасы Советтик географиялык лингвистикасында «исфаринский» деген өзүнчө атрибутивдик бөлүкчө менен бергендигин которууга мүмкүн эмес: «Я счастлив, если смог внести своего скромную лепту в дело исследования этой чудесной незабываемой страны Туркестана, который я считаю своей второй родиной. Даже лёссовая пыль Туркестана мне сладка и приятна» [Берг, 1956:57]. Жогоруда Л. С. Берг белгилеп өткөндөй, Туркестандын табигый формасы катарында Чоң-Алай тоо кыркалары кызмат кылган. Ошондой эле топонимдер аталган зонанын ландшафты менен камыр-жумур жуурулушуп, элдин тагдырын чагылдырган материалдык системадан тургандыгын төмөндөгүчө түшүндүргөн: «географический ландшафт есть такая совокупность или группировка предметов и явления которые будучи око природными границами представляют нечто взаимно обусловленное, где части влияют **на целое, а не части**» (Берг Л.С. Достижения Советской географии. М.1956. 276). Аталган окумуштуу алгачкылардан болуп топонимиканын *элдин дүйнө кабылдоосуна тийгизген оң таасири* жөнүндө илимий деңгээлдеги аныктамаларды берген. Жогоруда аталган окумуштуунун илимий мурастарынын көп кырдуулугун белгилүү топонимист Э. М. Мурзаев төмөндөгүчө мүнөздөгөн: «Его научное наследие обозреть не просто: с выше 700 публикаций, не считая заметок и рецензий, которых насчитывается более 200. Тематика их свидетельствует о поразительной широте научных интересов

автора: страноведение, теория и методология географии, топонимика, история географических открытий» (Э. М.М урзаев. Лев Семенович Берг. М.,1983, 176 с. 6). Ошондой эле 1911-жылы жарык көргөн «Формы русских пустынь» жана «Опыт разделения Сибири и Туркестана на ландшафтные и морфологические области» (1913) деп аталган эмгектеринде элдин маданий жана тилдин (лингвистикалык) өнүгүүсү, **морфемалык бирдиктердин мейкиндикте таралуусу** Л. С. Бергдин өзүнө гана тиешелүү болгон оригиналдуу биримдикте каралган. Ала турган болсок, Л. С. Берг топонимикалык терминдердин молдова жана гагауз тилдерине таралуусуна Чоң-Алай топонимикалык системасында тарыхый активдүүлүгү жогору болгон **ап** (об) гидронимин латын тилиндеги **адла** термини менен байланыштырууга аракеттенгендигин байкоого болот. Албетте, Л.С.Бергдин географиялык лингвистиканын коомдун маданий жана лингвистикалык өнүгүүсүнө тийгизген таасири боюнча берген аныктамасы азыркы күнгө дейре өз маанисин жоготпой келет. Мисалы: «Будучи результатом многовековых наблюдений постоянного местного населения продуктом творчества такого гениального коллектива, каким является народ, народные термины заслуживают самого внимательного отношения, как филологов, так и в особенности географов. Распространение народных терминов и те видоизменения смысла, которые они претерпевают в различных местностях, дают немало указаний на ход колонизаций, перемещения народных масс и взаимное влияние соседних народностей» [Мурзаев, 1983:176]. Жогоруда айтылган окумуштуунун мазмундуу пикири орус окумуштууларынын географиялык изилдөөлөрүнө негиз болуп келген.

Чоң-Алай орографиялык системасынын жалпы Борбордук Азиянын тарыхында орчундуу экендигине жана жалпы кыргыз топонимикалык фондунун башка элдердин топонимикалык өзгөчөлүгүнө тийгизген таасири боюнча бараандуу изилдөөлөрдү жүргүзгөн окумуштуулардын бири, белгилүү чыгыш таануучу Ч. Валиханов Чоң-Алай топонимикасына тиешелүү болгон топонимдердин фонетикалык түзүмүн так берүү менен бирге, түрк тилдеринин тарыхы боюнча азыркы Чоң-Алай топонимикалык системасында кеңири

жолугуучу жер-суу аттарын терең талдаган десек жаңылышпайбыз [Валиханов, 1986:4-56]. Ч. Валихановдун изилдөөлөрү боюнча, жалпы кыргыз топонимикасы бир тутумду түзүп, Орто Азияны жердеген башка түрк элдеринин тополексемалык фондуна олуттуу таасир тийгизген. Мына ушундай бирдиктүү аргументтердин негизинде жана Ч. Валихановдун изилдөөлөрүндөгү топонимдердин лексика-семантикалык таралуусуна карай Чоң-Алай топонимикасындагы негизги өнүгүү этаптарын аныктоого болот.

- Чоң-Алай аймагынын тарыхый географиялык мааниси жана Тан империясынын батыш цивилизациясы менен болгон социалдык, экономикалык байланыштын негизи катарында;

- Улуу Жибек жолунун топографиялык жана лингвистикалык компоненти катарында Чоң-Алай массивинин орду;

- Чоң-Алай чөлкөмүндө тилдердин карым-катнашы үчүн тарыхый географиялык ареалдын түзүлүшү.

Кыргыз элинин, бир тараптан, Тан империясы менен, экинчи тараптан, иран тилинде сүйлөгөн элдер менен болгон байланышы тарыхтын алгачкы мезгилдеринде эле башталган. Анткени Тан империясы менен болгон дипломатиялык байланыштарды тастыктаган Кытай падышасынын кыргыздарга жазган каттары азыркы күнгө чейин сакталуу.

Жалпы түрк топонимиясында, ошондой эле Чоң-Алай топонимиясынын курамында байыркы катмарды түзүүчү фундаменталдуу тектоникалык курамдагы жер-суу аттары белгилүү чыгыш таануучу Ч. Валихановдун эмгектеринде ар тарапттуу изилденген деп айта алабыз. Ошондой эле Памир-Алай тоо кыркаларын лингво-географиялык жана учкай картографиялык өңүттөн изилдөөгө алышкан Н. М. Пржевальский, Марко Поло сыяктуу изилдөөчүлөрдөн айырмаланып Ч. Валиханов түрк тилдерин, айрыкча кыргыз тилин жакшы түшүнгөн окумуштуулардын катарына кирет. Чындыгында эле, Чоң-Алай *топонимдеринин жазуу жүзүндө (кирилл графикасы) формасын системалуу кагаз бетине түшүргөн ири окумуштуулардын катарын жана кыргыз тарыхый лингвистикасынын башатында турган* барандуу

түркологдордун катарын татыктуу түрдө Ч. Валиханов толуктайт деп айтмакчыбыз.

Улуу Жибек жолунун топонимдик курамы жана тарыхый экономикалык географиясы Ч. Валиханов тарабынан реалдуу таризделип, адамзаттын тарыхында алмаштыргыс орунду ээлеген Улуу Жибек Жолу деп аталуучу цивилизациянын алгачкы багыты Чоң-Алай аймагы аркылуу өтүү менен жөн гана маданий-экономикалык өзгөрүүлөргө түрткү болбостон, **лингвистикалык субстраттын** бай катмарынын материалдашуусуна, **лингвистикалык фактыга айлануусуна** жагымдуу кыртыш жараткан. Анткени алгачкы жолу Чоң-Алай тоолорунан өндүрүлгөн минералдар жана Памир-Алай тоо кыркаларынан сызылып чыккан дарыялардын куймаларынан чайкалып алынган алтын жана түстүү металлдар аталган артериялык магистрал (Улуу Жибек жолу) аркылуу Кытай (Тан) империясынын өндүрүштүк рыногун толуктап тургандыгы топонимдик катарда (закон топонимического ряда - А. В. Никонов) так манифестацияланган жана Ч. Валиханов тарабынан фонетикалык формасы берилген. Аталган окумуштуу **Гиндикуш** (кун-ду-гуз/ш), **Памир-Алай, Алайку, Зор-Алай** сыяктуу тарыхый-географиялык фактыны өз боюна сиңирген топонимдерди кагаз бетине түшүрүү менен, Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык варианттуулугун жана ареалдык жактан айырмалоочу амплитудасын так аныктаган. Маселен, **Гундуз ↔ Кундуз ↔ Йулдуз ↔ Гундукуш** катарында топонимикалык системанын азыркы күндө да жашоосун улантуусу жана фоносемантикалык багыттагы айырмачылыктары типологиялык айырманын дифференциалдык көрсөткүчү болмокчу. Ч. Валиханов азыркы күнгө дейре Орто Азиянын лингвистикалык картасында өз маанисин жоготпой келе жаткан **“Кара-Кулжа ↔ Кулжа ↔ Алайку ↔ Чоң-Алай”** топонимдик катардын семантикалык парадигмасын өтө ийгиликтүү талдоого алган. Аталган илимпоз тарабынан **«топоним - объект»** тибиндеги моделдин **«объект - топонимдик»** менталдык негиздеги жылышуусу жана **ареалдык амплитудасы** так көрсөтүлгөн. Ч.Валиханов тарыхый өзгөрүүлөрдү реконструкциялоодо болуп өткөн геоллингвистикалык багыттагы жана саясый

жагдайдын таасирин өтө ишенимдүү чагылдырган топонимдерди жазып калтырган. Ала турган болсок, аталган илимпоз Тан империясы менен Чоң-Алай тарыхый зонасын жердеген кыргыз урууларынын катышын төмөндөгүчө баяндайт: «өткөн кышта кулжада тоолук кыргыздар көтөрүлүш уюштурушкан (производили бунты, называемые здесь по-азиатски жаңжал (Ч.Валиханов, М.1986). Мындай тополоңдун болушун алдын ала билип калышкан манжулар (манджур-Ч.Валиханов) аларды куугунтуктап, бир канча миңин жок кылышкан. Жарымын асып өлтүрүшкөн болсо, бир бөлүгүн дайрага чөктүрүшкөн, ал эми калган бөлүгү түштүк тарапка, **Калкан** тоосуна кыргыздардын жерине качып кутулушкан» [Валиханов, 1986:83]. Ошондой эле, негизинен, Чоң-Алай өрөөнүн жердеген кыргыз урууларынын өкүлдөрү чайкама алтындарын жана өндүрүлгөн түстүү металдарын “*Кара-Кулжа → Алайку → Сары-Таи*” маршруту боюнча алып өтүшкөндүгүн жана Кулжаны жердеген кыргыздардын тилин **татаал лингвистикалык конгломерат катарында** сүрөттөп, Клапрот тарабынан аталган тил боюнча сөздүк түзүлгөндүгүн белгилейт. Аны Ч. Валиханов мындайча баяндайт: «Чындыгында, аталган тил түрк тилдик уңгудан турса деле, бизге белгилүү тилдерден өзгөчө айырмаланат. Бул тил өз курамына тибет тилине таандык сөздөрдү камтыйт. Грамматикалык жактан болгон өзгөрүүлөрдө жана сөздөрдү айтууда көп айырмачылыктар байкалат. Кыргыздардын тили анын бир бутагы болуп саналат (язык дикокаменных киргиз - Ч.Валиханов)» [Валиханов, 1986:83].

Ч. Валихановдун лингвистикалык илимий мурастарынын тарыхый мазмуну жана аргументтүүлүгү, биз жогоруда айтып кеткендей:

- а) ареалдык таралуу амплитудасы;
- б) семантикалык варианттуулуктун менталдык негизи;
- в) тарыхый лингвистиканын элементтеринин фонетикалык оболочкасын так көрсөткөндүгү менен бааланат.

Демек, биринчи кезекте, аты аталган илимпоз Чоң-Алай топонимиясындагы оронимиялык массивдин архитектуралык салмагын жана Чоң-Алай оронимдик катмардын тарыхый атын жазып калтырган [Конкобаев, 1980].

Ч.Валиханов өз доорундагы Улуу Жибек жолунда сакталган топонимдик тутумдун тарыхый атын төмөндөгүчө кагаз бетине түшүргөн: «**Болор**, ал эми андижандыктардын тилинде **Алай**, батыш тарабынан өтө эле бийик, жалама аскалуу, чыгууга мүмкүн эмес, ал эми чыгыш тарабынан **Памир** деп аталуучу суук жана бийик жай мезгилинде гана кыргыздар чыга алган тоо болуп саналат. **Болор** багытында бир гана **Бадахшан** аркылуу өтүүчү кербен жол бар жана ал жолду ат менен гана өтүүгө боло турган кыйын жол деп айтышат. **Яркендден** өр таянган жол Бадахшан аркылуу **Хулумга** багыт алып, андан ары **Бухарага** жана **Кабулга** карай сапар тартат. Кербен Бухарага дейре 65 күн жол жүрөт. Аталган аймак Памирдик кыргыздардын мезгилге жараша көчкөн кыйма-чийме жолдору менен тордолгондой көрүнөт» [Валиханов,1986:114]. Ошондой эле Ч.Валиханов Улуу Жибек жолундагы коммуникациялык борбор катарында азыркы Чоң-Алай өрөөнүн белгилеп, андагы негизги урбонимдерди Улуу Жибек жолундагы семантикалык ядро экендигине да токтолгон. Алсак, аталган илимпоз өз сөзүндө кыргыздар локалдуу жайгашкан Чоң-Алай чөлкөмүндөгү жолдор кыргыз урууларынын жүргөн жолдору экендигин жана кыргыз элинин Кокон хандыгына болгон таасирин айрыкча баса белгилейт: «Бардык жолдор Кокон хандыгына же болбосо Каратегин (Каратиген - Ч.В.) менен Дарвазга алып барат» [Валиханов,1986:116]. Ч.Валихановдун эскерүүсүнө таяна турган болсок, Кокон хандыгынын негизги таяныч пункттары жана аскердик маанидеги объектилери Каратегин жана Дарвазда жайланышкан. Ал эми аталган тарыхый топонимдер (Каратегин, Дарваз) аталган чөлкөм кыргыздардын тарыхый жери болуу менен бирге, кыргыз мамлекетинин түштүк тарабындагы маанилүү маданий-экономикалык алаканын эшиги жана согуштук маанилүү коргонуу багыты экендиги да айтылат [Валиханов,1986:110-127]. Ошондой эле Е.Малов, А.Аристов, Е.М.Абрамзон тарабынан да Чоң-Алай чөлкөмү кыргыз урууларынын чөлөмдүк бүтүндүгүн жана көчмөндөрдүн локалдуу отурукташкан орду катарында Дарваз, Дароот, Сары-Таш, Жаркент (Яркенд), Дарим, Корчу, Гүнзөт (Гундзе), Кулунду сыяктуу топонимдер өтө жыш көрсөтүлгөндүгүн байкоого болот. Албетте, жогоруда саналып өткөн тарыхый урбонимдерге

тарыхый географиянын жана лингвистикалык локалдашуунун, консолидациянын фактылары катарында Ч.Валиханов да кайрылгандыгына күбө болобуз. Мисалы, ала турган болсок илимпоз мындай фактыларга атайын токтолот: «На этом пространстве есть много конных дорог и два караванных пути из Ферганской долины в Кашгар: один - из Анджана через Узгенд, Чадыркуль и по реке Тоинбашы (Тон - А.С.), в Кашгар, а другой – через проход Теректи-Даван, известный под названием Кашгарской теснины. По первому пути происходили торговые сношения Азии с Китаем и в самые отдаленные времена (Птолемеява дорога в Серы). По ней проходили орды, вторгавшиеся из Монголии на Туран. Дорога эта оставлена современни основания и усиления города Коканда (в конце XVIII в.), и теперь по ней ходят из редка небольшие партии анджанских торгашей, выменивающих у киргиза баранов. Значение ее перешло теперь на Теректинский путь, идущий из Оша в Кашгарию» [Бегматов,1970:116]. Ошондой эле Ч.Валиханов аталган маршрутун жалпы эле Орто Азиянын өнүгүүсүндөгү тарыхый мааниси менен бир катарда аталган кербен жолу маданий-лингвистикалык коммуникациянын маанилүү бутагы экендигин көрсөтөт. Эгерде Ч.Валихановдун аргументтүү көз карашына кайрыла турган болсок, илимпоз төмөндөгүдөй фактыларга токтолот: «По последний дороге идут круглый год почти каждый день вереницы высочных лошадей. Теректинский путь обилен топливом и кормами. От Коканда до Кашгара поэтому пути 18 дней караванного ходу» [Валиханов,1986:116]. Аталган окумуштуунун келтирген фактыларынан айкын болгондой, тарыхта Туран деген аталыш менен болгон күчтүү көчмөндөрдүн империясы Чоң-Алай топонимиясы менен тыгыз байланышта болгондугуна дагы бир жолу ишенүүгө туура келет.

Орус ономастикасынын патриархы катарында таанымал болгон белгилүү топонимист-ономаст А.В.Никоновдун изилдөөсүндө да Чоң-Алай топонимиясынын составында байыркы катмарды жана борбордук позицияда топонимдер тутумун түзүүчү тарыхый маанидеги жер-суу аталыштары кеңири талдоого алынган. Ошондой эле аталган окумуштуу тарабынан жалпы лингвистикалык маанидеги энчилүү аттар (**СИ** - собственное имя) боюнча жалпы

теориялык базанын пайдубалы иштелип чыккан. Ошол эле учурда В.А.Никонов тарабынан мурдагы СССРдин алкагында ономастика өз алдынча илимий-лингвистикалык тармак катарында жолго коюлган. Аталган окумуштуу жалпы союздук маанидеги геоллингвистиканын жана социалдык лингвистиканын биримдигинен турган багытты аныктай алган. В.А.Никонов өз сөзүндө лингвистиканын маанилүү бутагын төмөндөгүчө мүнөздөгөн: «Развивалась изучающая ее специальная отрасль знания – антропонимика, которая вместе с топонимикой (изучающей топонимию, т. е. географические названия), этнонимикой, космонимикой, зоонимикой образует ономастику –отрасль языкознания, изучающую все имена собственные» [Никонов, 1962:3].

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый жана негизги курамын түзгөн топонимдер Э. М. Мурзаевдин эмгектеринде ар тараптан терең изилденген жана чагылдырылган. Окумуштуу лингвистикалык географиянын аргументтик базасы катарында келүүчү топонимдер Улуу Жибек жолунун туруктуу константалары катарында Улуу Жибек жолу чыгыш жана батыш цивилизациясын байланыштыруу менен эле бирге тилдер аралык карым- катыштын табигый аренасына айланган магистралдын жаралуусуна кыргыз этносунун тикеден-тике тиешеси бар экендигин далилдөөчү илимий платформаны ар дайым жетектөөчү перспективалык планшет катарында карманган. Жалпы евразиянын алкагындагы түрк лингвистикасынын өзөгүн түзгөн кыргыз топонимдеринин тарыхый эволюциясын жана чөлкөмдүк уютку катарында келүүчү уруулардын тилин аталган окумуштуу төмөнкүчө мүнөздөгөн: «Тюркская топонимика развивалась и крепла в течение многих столетий в борьбе с древними нетюркскими элементами. Этому процессу способствовало позже появление других тюркоязычных народов – киргизов и казахов. Современный уйгурский язык формировался в непосредственной близости с иранскими и воспринял много слов из последних. Смена иранских языков тюркскими охватила обширную территорию и многие народы как Средней, так и Центральной Азии прошли через нее. **Правильное понимание** этого процесса позволяет решить вопросы этногенеза и уяснить многие этимологии топонимических образований

и их системы» [Мурзаев,1962:15-22]. Ошол эле мезгилде Э.М.Мурзаев азыркы Чоң-Алай топонимикалык зонасында, айрыкча, Тоолуу Бадахшан тарабында арбын жолугуучу Лангар [Мурзаев,1962:21] тарыхый урбонимин, үстүрттөн болсо да, талдоого алгандыгына күбө болобуз. Албетте, жогоруда аталган окумуштуу Лангар топониминин диахронологиялык маанисине басым жасагандыгы байкалат. Ала турган болсок, Э.М.Мурзаев өз сөзүндө: «Лянгар – старый термин, весьма распространенный в топонимике юга Средней Азии, особенно в Таджикистане, а также в Афганистане и Ираке. Имеет древнее индоевропейское происхождение, в разные эпохи и у разных народов имел и разное, но близкое по смыслу значение» [Мурзаев,1962:21]. Бирок аталган окумуштуунун лангар гибридик топониминин этимологиялык уңгусун жана аталган тарыхый географиялык аталыштын семантикалык уюткусун «якор, маятник» маанисине схемалык түрдө алып баруусу этимологиялык жактан кошумча негиздүү аргументтерге муктаж экендиги ачык эле байкалат [Мурзаев,1962:21].

Жалпы эле кыргыз тарыхый топонимиясынын теориялык базасын негиздөөчүлөрдүн ири өкүлү катарында белгилүү түрколог жана дүйнөлүк масштабдагы лингвист А.Н.Кононовду көрсөтүүгө болот жана мындай көз карашты адилетүү деп ойлойбуз. Анткени кыргыз тилиндеги тарыхый топонимдеринин семантикалык моделин А.Н.Кононов өтө ишенимдүү далилдеген. Бизге белгилүү болгон Орхон-Енисей жазма эстеликтеринин составында жолугуучу топонимдик катар аталган окумуштуу тарабынан ар тараптуу талдоого алынып, алардын компоненттик составы жогорку деңгээлде анализденген деп айтсак жаңылыштык болбос эле. Ала турган болсок, А.Н.Кононов азыркы күнгө дейре жалпы географиялык лингвистикада, анын ичинде тарыхый топонимика жаатында өз актуалдыгын жоготпогон жоболорду аныктаган: «Объект - имя существительное - составной топоним, с которым связано совершение действия: ertis uguzug keca keetimiz altun jisiyala covaj gu zingazagumiy oluzu zertimiz» [Кононов,1980:152].

Ошондой эле Чоң-Алай топонимиясынын составында азыркы күнгө чейин өз активдүүлүгүн жоготпогон жана Чоң-Алай топонимиялык тутумунун семантикалык ядросун, байыркы тополексемалык корун түзгөн жер-суу аталыштары Чоң-Алай чөлкөмүнүн этнотопонимикалык белгиси катарында А.Л.Хромов тарабынан изилденген (Историко-лингвистическое исследование Ягноба и Верхнего Зеравшана//Автореферат диссертации д.ф.н., Душанбе,1970. 64с.). Ала турган болсок тарыхый географиялык лингвистика жаатындагы дүйнөгө белгилүү болгон ири адис А.Л.Хромов өзүнүн илимий багытын жана топонимиялык платформасын төмөндөгүчө мүнөздөйт: «Установление этимологий топонимов составляет последний и самый трудный этап исследований топонимического исследования. Поскольку топонимы – это всего лишь особый разряд слов языка, их анализ должен подчинаться обычным правилам этимологических исследований. Особое значение при этом придается физико-географическим данным» [Хромов, 1970:45-220]. Ошондой эле жогоруда аты аталган илимпоз ар бир географиялык чөлкөмдү атоодо көчмөндөр өздөрүнүн практикалык турмушуна аталган объекттин болгон карым-катышына басым жасай тургандыгын да белгилейт [Хромов,1970:47-49]. Албетте, жалпы Каратегин (Тоолуу Бадахшан) топонимиясы Чоң-Алай топонимиясы менен канатташ өнүгүп келгендигин жана түрк тилдерине, анын ичинде кыргыз урууларына тиешелүү болгон тополексемалар басымдуулук кылгандыгын А.А.Хромов өз изилдөөсүндө баса белгилейт. Алсак, аталган илимпоз төмөнкүлөргө токтолгон: «Процесс формирования топонимии на территории бывшего Мавераннахра после XIII века связан с усилением тюркского слоя. Особенно интенсивное разрушение и адаптация восточноиранской топонимии имели место на территории, где приосходило вторичная смена языка, т. е. там, где таджикская речь сменялась тюркской» [Хромов,1970:50]. Аталган окумуштуунун негиздүү пикири Чоң-Алай топонимиясындагы иран катмарына кыргыз тилинин тийгизген таасири менен да далилденет.

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый курамындагы активдүү катмарды түзгөн жер-суу аталыштарына тикеден-тике тиешеси бар форманттардын жана

топонегиздердин (топоснова) фоносемантикалык жактан калыптануу маселеси белгилүү түрколог Э.Тенишевдин изилдөөсүндө алгылыктуу талдоого алынгандыгын белгилеп кетсек болот [Тенишев,1997:54]. Аталган окумуштуу тарабынан байыркы кыргыз тилиндеги реконструктивиттер: «Ызык Ата (совр. Ыйык-Ата) «Святой отец», Жазык Бел «просторный перевал» [Тенишев,1997:26] түрүндө семантикалык өңүттөн талдоого алынуу менен, Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы топонимдик составдын фоносемантикалык жана структуралык эволюциясын так көрсөтүүчү теориялык маселелер фуюй кыргыздарынын тилдик базасында *жир* «земля» [Тенишев,1997:7], сарыг йогур тилиндеги (сарыг-югурском-Э.Т.) *таг* «гора», шор тилинде *таг* «гора», *улуз* «большой» түрүндө талдоого алынгандыгына күбө боло алабыз [Тенишев,1997:8]. Ал эми белгилүү түрколог, ошондой түрк элдеринин топонимиясы, анын ичинде башкыр топонимдери боюнча барандуу адистердин бири Д.Г. Киекбаев өз изилдөөлөрүндө топонимиканын элдин тарыхындагы олуттуу өзгөчөлүгүнө терең маани берүү менен, тилдин өзөктүү проблемалары топонимдердин негизинде гана талдоого алына тургандыгын айткан. Ала турган болсок, аталган окумуштуу төмөндөгү урунттуу учурларды белгилейт: «Топонимика как наука является одним из разделов лингвистики, вернее, лексикологии. Она изучает образование и происхождение топонимов, т. е. собственно географических названий. Топонимика определенной территории может быть исследована с разных точек зрения; с целью установления правописания топонимов, которое имеет весьма важное значение для литературного языка, с целью выяснения некоторых вопросов истории языка, из которого берутся топонимы, с целью выяснения некоторых вопросов истории народа, населяющего данную территорию. В сущности, вопросы истории языка и истории народа между собой неразрывно связаны и при исследовании одного вопроса невозможно незатрагивать другого» [Киекбаев,1957:230]. Ошондой эле Д.Г.Киекбаев тарабынан Бузулук, Ашкадар, Сакмара, Ай-Уршак, Кырмускал, Ябалаклы (Жапалак-А.С.), Янгискаин, Ташасты, Ташкичу (из жаш. жаш кичу, башк, таш киссу - «каменный брод») ж.б.у.с. топонимдер ар тараптуу талдоого

алынган [Киекбаев,1957:232-33]. Бирок жалпы эле түрк тилдүү элдердин топонимиясында, кала берсе, башкыр жана кыргыз тарыхый топонимикалык корунун курамында ядролук позицияны ээлеген **алай** жана ошондой эле **кур/кыр** топонегиздеринин лингвистикалык жактан иликтегенде Д.Г.Киекбаев үстүртөн, б. а схемалуулукка жол берген түрдө жыйынтык чыгаргандай туюлат. Мисалы, ала турган болсок, аталган окумуштуу тарыхый маанидеги топоформанттарды төмөндөгүдөй таризде талдаганына күбө болобуз: «Тузлукушево (из. Башк. Тузлыкуеуш - «берестянный кош, шалаш»), Яктыкулево (из башк. Якты кул - «светлое озеро»), Аккуль (из башк. Ак кул «пестрый жеребец») ж. б. [Киекбаев,1957:232].

Орто Азиянын топонимикалык курамындагы байыркы катмарды түзүүчү топонимдердин катарында Чоң-Алай топонимиясында арбын жолугуучу активдүү составдагы Чирчик (чыйырчык-А.С), Коргон [Караев,1980:4], Таштум, Корашакшак, Газа, Бараз (параз-А.С), Хорог, Акба, Кашка [Караев,1980:6], Темир-Кан [Караев,1980:9], Гурук, Кулун, Сайран [Караев,1980:9-11] ж.б.у. сыяктуу тарыхый географиянын фактылары катарында келүүчү жер-суу аталыштары Орто Азиянын тарыхый топонимиясын терең изилдеген окумуштуу С.Караевдин эмгегинде алгылыктуу изилденгендигин белгилеп кетүүгө болор эле (С.Караев. Опыт изучения топонимии Узбекистана //Автореферат диссертации к.ф.н., Ташкент,1969, 26с). Ошондой эле аталган илимпоз Орто Азиянын тарыхын топонимдерге таянуу аркылуу изилдөөнүн зарылчылыгын айтуу менен, түрк жана иран тилдеринин өз ара карым-катышын чагылдырган жер-суу аталыштары тарыхый семантикасын азыркы күнгө дейре сактап келгендигин баса белгилейт. Ала турган болсок, С.Караев төмөнкүлөргө токтолгон: «Многие из этих топонимов оказались очень ценными, сохранившими древнеиранскими (базар, газа, чем), с арабскими (акба, супа), монгольскими (дабан, ишбер) элементами» [Караев,1980:5].

Түрк элдеринин географиялык лингвистикасындагы белгилүү адис С.Атанязов топонимдик тил таанууга төмөндөгүчө баа берген: “Бир топоним оны дареден халкың тебигата болаң сынчылыгың, дурмуша гөзъетилимиң,

дарежедегилик талантының, ылымы дүшүнжесиниң, фантазиясының өнүмдүр. Энчеме атлар барада дүрми роваятлар дөрөдилеп, гызыклы фольклор хөкмүмдө ағыздан ағызга гечип гелйер» [Атаниязов,1980]. Ошондой эле аталган илимпоз тарабынан азыркы Чоң-Алай географиялык аймагына мүнөздүү болгон: Керки, Фарат, Дархан, Жылга, Күкүрт, Агар [Атаниязов,1980:16], Ак-Булак, Аксенир, Ала, Ала-Кол, Аладаг [Атаниязов,1970:25] ж.б.у.с. жер-суу аттары талдоого алынган. Аталган илимпоз тилдик менталдуулуктун топонимдерге айкын чагыла тургандыгын айтуу менен, жер-суу аталыштары тилдин концептуалдык негизи экендигине төмөндөгүчө токтолгон: «Географик атлар халк дөрөдижилигиниң өз болушалы нусгасы болуп, хер йердин ады болор» [Атаниязов,1970:12].

Ал эми белгилүү түрколог Н. А. Баскаковдун изилдөөсүндө жалпы түрк тилдеринин географиялык лингвистикасындагы байыркы катмар бир кыйла негиздүү иликтенген [Баскаков, 1985:207]. Аталган түркологдун эмгегинде Баланақ, Баланжар [Бажина,1972], Чагыр [Бернштам, 1997], Буйук, Батан [57], Кулжа [Дыйканова,1983], Арым сыяктуу топонимдердин лексика-семантикалык жана да фонетикалык өзгөчөлүктөрү каралган [Баскаков, 1985].

Жалпы эле түрк элдеринин тарыхый географиялык ареалынын семантикалык өзгөчөлүгүн системалуу түрдө жана ар тараптан терең изилдеген окумуштуулардын катарын татыктуу түрдө О. Т. Молчанова толуктайт. Аталган окумуштуунун изилдөөлөрүндө Тоолуу Алтай аймагындагы байыркы кыргыз катмарына тиешелүү болгон топонимдер маанилик өңүттөн кеңири иликтенген. Ошондой эле аталган илимпоз өз изилдөөлөрүндө көбүн эсе кыргыз тилинин негизинде пайда болгон топонимдер катарынын байыркылыгына басым жасап, азыркы кыргыз, анын ичинде Чоң-Алай топонимиясынын тутумундагы топонегиздер Тоолуу Алтай аймагындагы жергиликтүү уруулардын өкүлдөрүнө түшүнүксүз бойдон калгандыгын таң калуу менен белгилейт: «Кыргыздардын, алтайлардын жана тувалардын тарыхый, этникалык, лингвистикалык байланыштары тарыхчылардын, археологдордун, этнографтардын, лингвисттердин чоң жана өтө олуттуу изилдөөлөрүнүн предметине айланды. Тоолуу Алтай автономдук областынын түрк топонимикалык курамы аталган

проблемаларга тиешелүү болгон жаңы материалдарга бай аймак болуп саналат. Көп жылдык изилдөөнүн жыйынтыгында Тоолуу Алтайдагы географиялык аталыштар курамындагы биз тарабынан жыйналаган **1896** түрк тилдерине таандык болгон топонимдердин этимологиясынын, кандай гана болбосун, байланыштарын аныктоого мүмкүндүк болбоду. Ал эми бул сөздөр кыргызча-орусча жана тувача-орусча сөздүктөрдө өзүнүн толук топонимиялык маанисинде орун алышкандыгынан күбө болобуз. Биринчи кезекте, балким, алтай тилиндеги сөздүктөр алтай тилинин сөздүк составын толук чагылдырбашы мүмкүн жана белгиленген топонимикалык негиздер алтай тилинин диалектилеринде сакталуусу абзел деген шек саноолор пайда болгондугун жашыра албайбыз. Кайрадан сурамжылоо аркылуу текшерип көргөнүбүздө **73** топонимдик уңгунун жергиликтүү тургундарга түшүнүксүз экендиги аныкталды» [Молчанова, 1969:179-99]. Аталган окумуштуу Тоолуу Алтай чөлкөмүндө жолугуучу кыргыз тополекемаларынын негизинде пайда болгон жер-суу аталыштарынын кеңири таблицасын келтирет. Эң эле маанилүүсү О. Т. Молчанова кыргыз элинин кемеңгер уулу, өз мезгилинин чыгаан илимпозу Б. М. Юнусалиевдин тюркологияда аксиомага айланган «түрк тилдеринин ичинен алтай тили гана генетикалык жактан кыргыз тилине эң жакын тил болуп саналат» деген тарыхый жобосун төмөндөгүчө тастыктайт: «Помимо приведенных названий, этимология которых раскрывается из *киргизского* языка, географическая терминология Горного Алтая обнаруживает много общего с киргизской терминологией, что еще раз подтверждает языковую близность киргизов и южных алтайцев» (табл.2,3) [Молчанова, 1976]. О. Т. Молчанова жалпы түрк тилдериндеги топонимикалык байыркы катмардын пайдубалы болгон: **чоку, ара, оло/улу, чилик** [Молчанова, 1976] жана **кыргызты** сыяктуу топонегиздердин семантикалык жана бир эле учурда структуралык өзгөчөлүктөрүнө талдоо жүргүзүү менен бир катарда жалпы түрк элдеринин тарыхый өнүгүүсүндөгү маанилүү учур болуп саналган фактыны ачыктайт. Ала турган болсок, аталган окумуштуу төмөндөгүлөргө токтолгон: «И, наконец, после разгрома Уйгурского ханства в 840 г. на арену истории вступают киргизы, установившие свое

господство в Монголии, Туве, на Алтае» [Мурзаев, 1980:186]. Ошондой эле Чоң-Алай топонимиясынын өзөктүү тутумун түзгөн географиялык аталыштар жалпы эле түрк тилдериндеги, анын негиздүү бөлүгү болуп саналган кыргыз жер-суу аталыштары боюнча белгилүү адис Э. М. Мурзаевдин изилдөөлөрүндө да азыркы Чоң-Алай чөлкөмүндөгү топонимдердин алтай топонимиясы менен болгон байланышы илимий жактан алгылыктуу талданган. Аталган илимпоз топонимиканын адамзаттын тарыхында жана тилдик менталдуулуктун мыйзам ченемдүү эволюциясына тийгизген таасирине өзгөчө маани берген жана да топонимиканын өз алдынча илимий-онтологиялык катарында калыптануусун төмөндөгүчө мүнөздөгөн: «Как же не считать топонимику самостоятельной наукой, которая использует методы лингвистического, и исторического, и географического анализа. Таким образом, топонимика как стыковая наука может добиться больших успехов при учете достижений языкознания, истории и географии» [Э. М. Мурзаев. Очерки топонимики. -М.,1974. -383 с.]. Бир эле учурда Э. М. Мурзаев азыркы Чоң-Алай топонимиясында арбын учураган *Ала, Алай, Дара-Сай сыяктуу жер-суу аталыштарынын фонетикалык бычымындагы өзгөрүүлөрдүн семантикалык негизин туура аныктаган*. Арийне, Э. М. Мурзаев топонимдердин варианттуулугу отурукташкан элдердин концептуалдык менталдуулугунда жатат деген пикирди карманган. Ала турган болсок, аталган окумуштуу тарыхый топонимдердин денотативдик негизин түзүүчү суу объектилери ар бир этностун когнитивдик көндүмүнө жараша кабылдана тургандыгын төмөндөгүчө иликтеп көрсөтөт: «Классический пример изменений названия реки дает нам Амударья, которая составляется из Вахша и Пянджа. Вахш в свою очередь образуется Сурхобом (кызылсу), а Пяндж реками Ваханом и Памиром. Меняют свои названия Зеравшан, Сырдарья, Чирчик, Мургаб памирский (Аксу), Мургаб, Бартанг и много других рек» [Мурзаев, 1984:218].

Биз жогоруда токтолуп өткөндөй, кыргыз тарыхый лингвистикасы топонимдик катмарларга негиздене тургандыгын жана кыргыз топонимикасы экстралингвистикалык тарыхый факторлор менен шарттала тургандыгына

биринчи кезекте кыргыз тарыхый лексикологиясынын башатында турган көрүнүктүү лингвист, кыргыз тарыхый географиялык лингвистикасына орду толгус салым кошкон Б. М. Юнусалиев токтолуп, төмөндөгүдөй принципалдуу жоболорду белгилеген:

- Кыргыз жана алтай тилдеринин генетикалык байланышы мыйзам ченемдүү тарыхый өнүгүүдөгү объективдүү аргумент;
- Кыргыз жана алтай топонимикасы аталган тилдердин этнолингвистикалык тарыхый байланыштын ретроспективдик манифестациясы – түрк тилдеринин тарыхый эволюциясынын маанилүү этабы.

Биринчи бөлүмдө Б. М. Юнусалиевдин «Кыргызстан менен Алтайдагы *Кара-Кужур, Боом, Күркүрөө, Корумду, Кулунду* сыяктуу дарыялардын жана жерлердин аталыштары окшош экенин жана бул аталыштар Алтайдан көчүрүлүп келген» деген пикирине токтолгон элек [Юнусалиев, 1959:38]. Ушундай эле параллелдикти Алтай жана Чоң-Алай топонимдеринен көрө алабыз. Мисалы, Алтайда кездешкен *Корум, Нура, Шибэ сыяктуу* топонимдер Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясына мүнөздүү жана байыркы катмарга кирет.

Кыргыз тилинин тарыхый лексикасынын маанилүү тармагы жана дегеле кыргыз элинин жана тилинин тарыхый өнүгүүсүн таасын көрсөтө алган лингвистикалык фактылардын катарында топонимдер саналарын Б.М.Юнусалиевдин жолун уланткан шакирттеринин бири профессор Ш.Жапаров баса белгилеген. Аталган окумуштуунун эмгектеринде тилдик фактылар жалаң гана лексемалардын курамында калыптанбастан географиялык лингвистиканын алкагында сактала тургандыгын лейлек говорунун мисалында айкын далилдейт. Ошондой эле аталган окумуштуунун азыркы Чоң-Алай топонимдик массивинде негизги (фундаменталдуу) корду сактаган *Ак-Суу, Кара-Суу, Кулунду, Сыр* жана *Коросон* топонимикалык катарындагы семантикалык жыштыкты так аныктоого жетишкендигин белгилөөгө милдеттүүбүз [Жапаров, 1970:128].

Топонимикалык морфологиялынын (географиялык морфология) кулач жаюусу, негизинен, тилдик формаларда эмес, байыркы Орхон-Энесай жазма

эстеликтеринин тексттеринде арбын жолугуучу **-лыз** молдукту презентациялоочу морфемасынын тарыхый эволюциясы академик Б.Орузбаеванын эмгектеринде жогорку деңгээлде илимий аналитикалык талдоого алынган. Ала турган болсок, азыркы кыргыз топонимиясындагы диахрониялык планды манифестациялаган: **Саргаты, Нураты, Жыраты, Соготу, Чегети жана Шорукту//Шоруктук** топонимдериндеги инерттүү топоформанттын фонетикалык кристалдашуусу мыйзам ченемдүү эволюциялык этап экендигине токтолуу менен, академик Б.Орузбаева байыркы өнүмдүү абалдагы аффикстин топонимдешүүсүн семантикалык өнүгүү катарында белгилейт. Мындай теориялык жактан маанилүү жобо азыркы Чоң-Алай топонимиясынын составында азыркы мезгилге дейре активдүүлүгүн жоготпой сакталгандыгына гана күбө болбостон, аталган морфеманын жөн гана грамматикалык көрсөткүч катарында келбестен, семантикалык жактан да таасирдүүлүгүн сактап калгандыгын байкоого болот демекчибиз. Анткени Сергилиг, Жигдалиг, Өрбөлүг жана Жыралыг топонимдеринде рексоид-рудумент катарында байыркы **з** реалдуу географиялык аймакта презентациялануусу аталган чөлкөмдө отурукташкан тургундардын этникалык курамынан да кабар бере алат деген ойдобуз [Орузбаева, 2000].

Түрк тилдериндеги тарыхый лексикологиянын башатында турган А.Г.Гулямовдун эмгектеринде Орто Азиянын тоолуу аймагында жашаган уруулардын тилинде арбын жолугуучу топоформанттарга кеңири токтолгон [Гулямов, 1955.]

Ошондой эле Арал денизинин куймасында отурукташкан Самарканд жана Хорезм хандыктарынын мамлекет катарында түптөлүүсүнө тиешеси бар элдерден болуп саналган Каракалпактардын тилиндеги сөз жасоо принциптеринин топонимдер менен болгон байланышын Н.А.Баскаковдун «Каракалпакский язык. Фонетика и морфология (части речи и словообразование)» деген эмгегинде талдоого алынган деп жыйынтык чыгарууга болор эле [Баскаков, 1952]. Ошондой эле илимпоз көрсөтүлгөн эмгегинде Чоң-Алай ареалында жолугуучу топоформанттарды да талдоого алып,

жалпы эле Орто Азияда байыркы элдерден болгон түрк урууларынын турмушун чагылдыра турган, алардын тилдик элементтери топонимдерде сактала тургандыгын айтып өткөн.

Ал эми «Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке» деп аталган дегеле түрк тилдериндеги атоо маанилериндеги сөздөрдүн морфологиясы боюнча белгилүү адис А.И.Искаковдун изилдөөлөрү топонимдердин составындагы кылымдар бою байыркы тилдик абалдын белгилерин сактап келген форманттардын грамматикалык формасын окуп үйрөнүүдөгү фундаменталдуу изилдөөлөрдүн катарын толуктады.

Этиштик маанидеги б.а. кыймылды процесстик абалдын өзгөрүүсү катарында көрсөткөн лексемалардын морфологиялык курамын ар тараптуу окуп үйрөнүүгө багытталган Э. В. Севортянын «Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке» деп аталган эмгеги жалпы түрк топонимиясындагы этиштик маанидеги топонимдердин диахрониясын таасын ачып берген эмгек болуп саналат [Севортян, 1962:148].

Бир эле мезгилде Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы белгилүү компоненттер кыргыз тилинин структуралык элементтери жана лингвоконцептуалдык жана географиялык негизи С.Умурзаков тарабынан терең изилденгендигин айтууга татыктуу. Анткени аталган окумуштуунун эмгектеринде оронимдердин семантикалык валенттүүлүгү жалпы кыргыз топонимикасынын тарыхый өнүгүүсүнө жагымдуу кыртыш катарында кызмат кылгандыгы белгиленет [Умурзаков, 1971].

К. К. Конкобаев Кыргызстандын түштүгүндөгү топонимдер тутумуна, алардын семантикалык өзгөчөлүгүнө комплекстүү түрдө изилдөө жүргүзүп, Чоң-Алай топонимиясына тиешелүү болгон бир катар топонимдердин тарыхый жактан өнүгүүсүн жана маанилик өзгөчөлүгүн бир кыйла алгылыктуу аныктаган [Конкобаев, 1980]. К. К. Конкобаевдин изилдөөлөрүндө Чоң-Алай топонимиясында жолугуучу топонимдер жана топонегиздер каралган. Мисалы, Чоң-Алай жер-суу аттарынын составында арбын жолугуучу шор, пор, оп

компоненттери жана Чырыш, Шороп, Алай, Апшир, Чарку сыяктуу топонимдердин этимологиясы талданган [Конкобаев, 1980:11-20].

Ошондой эле М. Шамшиеванын эмгегинде кыргыз топонимиясындагы байыркы кыргыз катмары [Шамшиева, 2008]. А. Акматовдун изилдөөлөрүндө кыргыз топонимдеринин активдүү формалары ар тараптуу терең изилдөөгө алынган [Акматов, 2000]. Акыркы учурларда Чаткал топонимиясынын актуалдуу маселелер Д. Абдуллаевдин илимий эмгегинде иликтенди [Абдуллаев, 2024].

Биринчи бап боюнча тыянактар

Биринчи баптан төмөнкүдөй тыянактарды алууга болот:

1) Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдерин аныктоо жалпы эле кыргыз тилинин тарыхын диахрондук планда тереңдетип изилдөөгө өбөлгө түзөт;

2) Чоң-Алай топонимиясы – илимий жактан маанилүү болгон туруктуу система жана кыргыз тилинин мыйзам ченемдүү эволюциясын көрсөтө алган лингвистикалык фактор;

3) Чоң-Алай топонимиясы – Кыргызстандын тарыхын чагылдырган лингвистикалык тутум жана кошуна элдердин топонимикасына өз таасирини тийгизген көөнөрбөс система;

4) Чоң-Алай топонимиясы – жалпы тилдик мыйзамдардын чегинде кылымдар бою өнүгүүдө болгон географиялык лингвистиканын маанилүү компоненти.

II БАП. ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫН ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ, МЕТОДДОРУ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ

Таанып билүүнүн айрым бир өзгөчөлүктөрү топонимдик бирдиктер аркылуу да чагылдырылат жана материализмдин мыйзамдарынын бирдиктериндеги көрүнүшүнүн илимий онтологиялык негиз катарында кароо менен түшүндүрүүгө болот. Ошол эле учурда топонимдик форма менен мазмундун биримдиги жана алардын ички семантикалык түзүлүшү, тилдик системага экстралингвистикалык факторлордун таасири бир эле мезгилде таанып билүүнүн тармагы катарында каралуусу изилдөөнүн объективдүүлүгүнүн методологиялык базасы болуп саналмакчы. Топонимдик бирдиктердин объективдүүлүгүн илимий жактан талдоо да фундаменталдык кыртыш катарында кызмат кылат. Кала берсе, топонимдин курамындагы карама-каршылыктардын биримдиги да диалектикалык өнүгүү катарында методологиялык багыт катарында тандалып алынып, ал эми илимий изилдөөнү тарыхый материализмдин алкагында алып баруунун өзүн деле методологиялык негиздин өзөгү деп айтууга болот.

Изилдөөнүн технологиялык жактан таризделиши же болбосо методдору азыркы күнгө чейин жалпы тил илиминде, анын ичинде түркологияда ийгиликтүү колдонулган илимий изилдөө усулдарынын системасында каралды. Башкача айтканда, этимологиялык стратиграфия, тарыхый хронология, семантикалык жактан сыпаттоо, тарыхый сереп, тарыхый салыштырма жана сыпаттама методдору изилдөө процессинде айкалышкан биримдикте колдонулду. Албетте, илимий деңгээлде илик жүргүзүү процессинде изилдөөнүн объективдүү предмети болуп саналган Чоң-Алай топонимдик курамдын анализи жана эмпирикалык байкоолордун синтези да иш жүзүнө ашырылды.

Азыркы кыргыз тилинин топонимдик фундаменталдуу корун түзгөн жана кылымдар бою аталган элдин тилиндеги семантикалык жана валенттүүлүктү өз боюна синирген топонимдик маданий-лингвистикалык генезиси, б. а., структуралык ички мыйзамдарынын реалдашуусу диссертациялык деңгээлде изилденди. Бир эле учурда топонимдердин лингвистикалык табиятын Чоң-Алай

топонимиясынын материалында, тактап айтканда, топонимдердин мисалында терең талдоо жүргүзүү азыркы күнгө чейин көз жаздымында калган проблема деп айтсак, жаңылыштык болбос эле. Топонимдерди семантикалык аспектиде системалуу изилденип, тилдик жана экстарлингвистикалык факторлордун таасири, кыргыз тилиндеги топонимдик семантиканы чагылдырган аталыштардын түрлөрү, колдонуу жагдайларынын, практикалык шарттарынын ар тараптан аныкталышы да методологиялык базаны толуктайт.

Кыргыз тилинде топонимдик жана семантикалык палитра болуп келген топонимдин составында сөз түркүмдөрүнүн позициялык катышы, парадигмаларынын өзгөчөлүгү, семантикалык-конструктивдик түрлөрү жана этномаданий өзгөчөлүктөрүн талдоо да методологиялык жаатындагы изилдөөнүн компоненти деп айта алабыз.

2.1. Изилдөөнүн методологиясы жана методдору

Сырттан кабыл алынган (ареалдык алкактагы) жер-суу аталыштары кыргыз тилине гана эмес, бүтүндөй түрк дүйнөсүнө өтө интенсивдүү таралган система болуп саналат. Ошондуктан Чоң-Алай жер-суу аталыштар тутуму лингвистикалык конгломерат десек, жаңылышпайбыз.

Башка тилдерден кабыл алынган жер-суу аттарынын кыргыз топонимикасынын составында пайда болуусу объективдүү тарыхый, б. а., экстралингвистикалык жагдай менен да түшүндүрүлөт [Бартольд, 1996]. Анткени биздин замандын VII кылымынын акырынан VIII кылымдын экинчи жарымына чейин иран, араб тилинде сүйлөгөн өлкөлөрдүн басымы күчөп, ошону менен бирге эле Борбордук жана Орто Азия чөлкөмүнө ислам идеологиясы менен кошо өнүккөн ареалдык, араб маданияты, жазуу элементтери кеңири тараган. Өз мезгилинин белгилүү чыгыш таануучусу А. Г. Туманский **Мухаммад ибн Наджиб Бекрандын** *Джахан-наме* деп аталган эмгегине жазган киришүү сөзүндө: «Кыргызстандын тарыхы боюнча тарыхый булак катарында 1898-жылдан тартып В.В.Бартольд тарабынан да пайдаланылган эмгек экендигин» айткан. Окумуштуу аталган эмгек дүйнөлүк лингвистикадагы тарыхый эстелик

катарында Парижде сакталгандыгын жана маанисин азыркы күнгө дейре жоготпогондугун баса белгилейт [Бартольд, 1996:47]. Арийне, аталган эмгекте тикеден-тике Чоң-Алай ареалдык багытта кабыл алынган кыргыз тилиндеги топонимдер талданбаган менен, кыргыз тилине араб фонологиясынын таралуусу жана алардын адаптациясы боюнча орду толгус теориялык жана практикалык фактылар жыйналган.

Чоң-Алай ареалдык иран, араб катмарына кирүүчү топонимдер бир гана лингвистикалык бирдик болуп чектелбестен, тарыхый жана социалдык жактан да кыргыз элинин эл катары калыптанышынын, маданий өзгөрүүлөрдүн багытын жана кыргыз тилинин өнүгүү тарыхын көрсөтө алган чындык катарында да өзгөчө мааниге ээ экендигин тана албайбыз. Ал эми түрк катмарына тиешелүү болгон топонимдердин фонетикалык курамы, грамматикалык түзүлүшү кыргыз тилинин тарыхындагы орду толгус байлык гана болуп кала бербестен, кыргыз тилинин тарыхындагы хронологиялык этаптарынын кайра жангыс белгиси да болуп саналмакчы. Мына ушул себептен да белгилүү окумуштуулар А. Н. Кононов, М. Малов, Б. М. Юнусалиев, К. К. Юдахин, Ш. Жапаров жана З. Акылбекова сыяктуу окумуштуулар өз эмгектеринде тилдик фактылар катарында пайдаланып гана тим болушпастан, өзгөчө маанилүү социалдык фактор катарында да көңүл бурушкан.

Кыргыз элинин советтик доорунда кыргыз тилинин жана элинин тарыхын изилдөөнүн жаңы доору башталды десек, жаңылышпайбыз. Бирок коммунисттик тоталитаризмдин темирдей кысымы кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде өз изин калтырган. Кыргыз элинин белгилүү инсандары жана өз мезгилинин белгилүү окумуштуулары Б.М.Юнусалиевдин, К.К.Юдахиндин жана К. Карасаевдин эмгектеринде түрк элементтери терең талданган жана түрк тилдик таасиринин хронологиялык этаптары көрсөтүлгөн. Б.М.Юнусалиев алгачкылардын болуп, кыргыз тилиндеги тарыхый стратиграфиялык катыштагы катмарларды тилдик баалуу эстелик жана тарыхый чындык катарында өз сөзүндө колдонгон. Совет бийлигинин өтө оор тоталитардык шартында кыргыз элинин жалпы эле Борбордук жана Орто Азиянын чөлкөмүндөгү жергиликтүү

жана тарыхый этнос экендигин айтуу жана элдин өз алдынча өнүгүү тарыхын илимий чөйрөгө ачыктан ачык алып чыгуу, ошол мезгилдин көз карашы менен алганда, опурталдуу да, коркунучтуу да кадам болчу. Анткени жалпы эле түрк элине жана анын тилине болгон көз карашты позитивдүү деп айтууга ал мезгилдин талабы жол бербейт болчу. Ошондой эле кыргыз тилинин лексикасын байыткан жана түрк элинин гүлдөгөн маданияты менен тааныштырган тарыхый стратиграфиялык таасирден пайда болгон топонимдер ар дайым көз жаздымында кала берген. Азыркы күндө түрк тилдеринин жана дүйнөлүк цивилизациянын баалуу эстеликтери болуп саналган топонимикалык алкакта пайда болгон топонимдер жалпы эле номинативдик бирдиктер, анын ичинде топонимдер изилдөөнү талап кылган орчундуу маселе деп айтууга болот. Кыргыз элинин улуу окумуштуу уулу Б. М. Юнусалиев Алиппе сөзүнүн таралышын да араб элинин тарыхый таасири катарында көрсөткөн [Юнусалиев, 1985].

Кыргыз тилиндеги тарыхый стратиграфиялык алкакта пайда болгон топонимдер, антропонимдер Д. Исаев, С. Умурзаков жана профессор Ш.Жапаров тарабынан терең изилденип, семантикалык жактан илимий деңгээлде жиктелген. Аталган окумуштуулар иран жана араб тилинен кабыл алынган топонимдерди, адам аттарын элдин маданий байлыгы жана тилдин динамикасын так көрсөтө алган жандуу процесс катарында карайт. Ошондой эле аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү факты-материалдар азыркы күндүн лингвистикалык талабына жооп берет жана актуалдуу бойдон кала бермекчи. Анткени Кыргызстандын башка өлкөлөр менен болгон алакасын чагылдырган саясатындагы орчундуу маселе болуп чыгыш өлкөлөрү менен болгон байланыш катышты өнүктүрүү болуп саналат.

Д. Исаев жана С. Умурзаковдор кыргыз тилиндеги тарыхый стратиграфиялык алкакта пайда болгон топонимдердин лексикалык табияты жана морфологиялык өзгөчөлүктөрү боюнча алгылыктуу илимий жоболорду жарыялашкан [Исаев, 1977], [Умурзаков, 1962]. Ал эми К. К. Конкобаев жана Н.Жапаровдун эмгектеринде кыргыз тилиндеги тарыхый стратиграфиялык топонимдер катмарынын кээ формалары жана топонимдик фактылар изилденген

[Конкобаев, 1980], [Джапаров, 2002]. Бирок аты аталган окумуштуулар карым-катыштын негизинде пайда болгон топонимдерди системалуу түрдө изилдешкен деп айтуу бир топ кыйынчылыкка турат. Бирок тарыхый стратиграфиялык топонимдер катмарындагы айрым лексемалардын фонетикалык жактан өзгөрүүсү жана семантикалык жактан болгон жылышуулар Н. Акматовдун, Н. Джапаровдун айрым макаларында чагылдырылган [Акматов, 2000], [Джапаров, 2007].

Чындыгында, Чоң-Алай топонимикасында ири катмар болуп саналган ареалдык алкакта пайда болгон топонимдер, алардын грамматикалык түзүлүшүнүн изилдениши кечикитирилгис маселе болгондугуна карабастан азыркы күнгө чейин колго алынбай келе жатат. Чыгыштын чыгаан изилдөөчүсү Махмуд Кашгаринин эмгектери түрк илимий адабияттарынын таасири менен сугарылган деп айтууга негиз бар. Ошондуктан кыргыз жер-суу аталыштары боюнча маалыматтар камтылган маанилүү булак болуп эсептелет. Ошондой эле аталган эмгек азыркы күнгө чейин кийинки муундагы илимпоздор үчүн негизги жобо сыяктуу жана илимий көрөңгөсү терең илимий доктрина катарында да маанисин жоготпой келет [Кашгари, 1967].

Б. М. Юнусалиев кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчө көрүнүш катарында кыргыздардын эл катары калыптанышындагы тилдик фактыларга токтолуп, иран жана араб тилдеринин таасирине өзгөчө көңүл бурат. Башкача айтканда, окумуштуу төмөнкүлөргө токтолот: «Диндин таралышы менен динге өткөн элдердин турмушка болгон көз караштары, укуктук абалдары, моралдык салт-санаалары ислам дининин эрежелерине ылайыкташтырылат, же ага толук багындырылат. Ислам динине өткөн элдердин тилдерине диний китептердеги моралдык, укуктук, административдик, диний ж. б. түшүнүктү билдирген сөздөр агылып кире берген» [Юнусалиев, 1971:70]. Ошондуктан тарыхый карым-катышта пайда болгон топонимдердин тийгизген таасирин Б. М. Юнусалиев терең талдаган жана кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн түзүлүшүнө белгилүү өлчөмдө салымы бар деп белгилейт окумуштуу.

Белгилүү чыгыш таануучу Истахри мындайча токтолгон: «Что касается царство Син, то его протяженность составляет три, четыре месяца пути. Если пойдешь от устья залива до области ислама – Мавераннахра, то это будет около трех месяцев пути, если пойдешь от восточных пределов наперерез к западной границе по земле Туббет и пройдеши по земле тогузгузов и **хырхызов** через те земли, которые находятся за землями кимаков до моря, то это будет около четырех месяцев пути» [Бартольд, 1996:15-16]. Окумуштуунун айткандарынан эле кыргыз лингвистикалык картасынын түзүлүшүнө тарыхый топонимдердин канчалык тиешеси бар экендиги айкын болуп турат.

Белгилүү тарыхчы С. М. Абрамзон иран жана араб тилдеринин жана исламдын кыргыз урууларынын арасында таралышын айрыкча белгилейт: «О поверхностном усвоении ислама киргизами свидетельствовали бытовавшие среди них многочисленные пережитки древних религиозных представлений. Среди южных киргизских племен ислам пустил гораздо более глубокие корни. Но и здесь его идеология уживалась с остатками более ранних верований, хотя некоторые из них подверглись заметному влиянию ислама» [Абрамзон, 1990:290]. Бирок аталган окумуштуунун изилдөөлөрүн лингвистикалык мүнөздөгү изилдөө деп санай турган болсок, жаңылышкан болор элек. Анткени С. М. Абрамзон топонимдерди, кабыл алынган лексемаларды диндин таасири катарында караган.

Ал эми Б. Ө. Орузбаева эң алгачкылардан болуп тарыхый-стратиграфиялык багытта пайда болгон топонимдердин кыргыз тилинин тарыхындагы маанисин көрсөтүү менен, алардын тыбыштык курамынын жана морфемалык милдетин өтө так аныктайт. Илимпоздун пикиринде топонимдердеги көп кылымдар бою тилдик эволюциянын бир көрүнүшү катарында калыптанган фонетикалык жана морфемалык элементтердин азыркы күнгө чейин сакталгандыгы баса белгиленет. Академик Б. Ө. Орузбаева өз изилдөөсүндө топонимдердин составында фонетикалык жылышуулар болгон деген пикирин билдирет. Ошондой эле окумуштуу ареалдык алкакта пайда болгон топонимдердин кыргыз лексикасынын составында да кеңири жолуга

тургандыгын белгилөөгө болот деген жыйынтык чыгарган [Орузбаева, 1964:182].

Профессор Ш.Жапаров өзүнүн кыргыз антропонимиясына арналган илимий эмгегинде топонимдерди ареалдык гана өзгөчөлүк эмес, кыргыз тилинин морфемалык өнүгүүсүндөгү тынымсыз жүрүп турган процесс катарында көрсөткөн. Окумуштуу Лейлек районунун аймагында жолугуучу топонимдерге токтолуу менен бирге түрк тилинен кабыл алынган ысымдар кыргыз тилинин өнүгүү этаптарын так көрсөтө алган тарыхый жана лингвистикалык бирдик катарында мүнөздөлөт деген оюн билдирет [Жапаров,1970]. Албетте, жогоруда аты аталган окумуштуулар түрк катмарына тикеден-тике тиешелүү болгон топонимдерди талдоого алышпаса деле, жалпы кыргыз топонимикасындагы ареалдык жана башка тилдерден кабыл алынган адам аттарынын калыптануусуна болгон көз карашты илимий түрдө аныкташкан.

3. Акылбекова кыргыз тилиндеги, негизинен, араб тилинен кабыл алынган сөздөргө арналган эмгегинде төмөнкүдөй оюн айтат: «Как известно лексика рассматриваемых языков развивалась на базе своих ресурсов пополнялась и пополняется за счет заимствований. Из арабского языка заимствовано некоторое число слов, которые входили в данные языки в разное время и в различном объеме» [Аширалиев, 1983:230]. Окумуштуу жалпы түрк тилдеринин составына кабыл алынган айрым чыгыш тилдеринин элементтери жөнүндө сөз кылган. Ошол эле мезгилде ал лексикалык бирдиктер топонимдердин жасалуусуна жагымдуу шарттардын түзүлүшүн камсыз кылып, кыргыз тилиндеги ареалдык алкакта пайда болгон топонимдердин грамматикалык жана семантикалык жактан өнүгүүсүнө шарт түзгөн деп белгилейт.

Д. Исаев Кыргызстандын түндүгүндөгү топонимдерден жаралган айрым аталыштардын тарыхый жактан калыптануусун элдин тарыхы, маданияты жана адабияты менен тыгыз байланышта карап, алардын түзүлүшүн илимий жактан жиктеген. Бул эмгек Кыргызстандын түндүгүндөгү топонимдик катмарга арналган илимий багыттагы комплекстүү изилдөө катары кыргыз тилинин

тарыхын изилдөөдө өзгөчө салым болуп саналат. Окумуштуу кыргыз урууларынын топонимикасын кыргыз тилинин мыйзам ченемдүү өнүгүшү катарында карап, көпчүлүк адам аттары географтар, тарыхчылар жана лингвисттер тарабынан жетишерлик түрдө изилденбегендигин белгилеген [Исаев,1977].

Ошондой эле жалпы эле кыргыз топонимикасында анын ичинде Түштүк Кыргызстандын топонимикасындагы тилдик катмарларды алгачкылардан болуп комплекстүү түрдө К. Конкобаев изилдеген десек, жаңылышпайбыз. Бирок окумуштуу ареалдык жана араб топонимдерин системалуу изилдеген деп айтуу кыйын. Өз эмгегинде ареалдык, эски түрк катмарына кеңири токтолуу менен бирге кыргыз тилинин калыптануусуна башка тилдерден кабыл алынган топонимдердин тийгизген таасири чоң экендигин белгилеген [Конкобаев, 1980].

Чоң-Алай аймагындагы топонимдер жалпы эле кыргыз лексикасындагы номинативдик түзүлүш катарында комбинатордук жана семантикалык айкалыштарга дуушар болушат. Мындай тилдик конструкциялар кыргыз тилинин мыйзам ченемдерин көрсөтүү менен бир катарда кыргыз тилиндеги ареалдык топонимиянын элементтеринин фонетикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Кыргыз топонимикасынын алкагында кабыл алынган топонимдердин кыргыз тилинин мыйзам ченемдерине ылайык өзгөрүүлөрүн байкайбыз. Мындай өнүгүү, бир жагынан алганда, кыргыз тилинин лингвистикалык түзүлүш катарындагы кылымдар бою калыптануу тарыхын айгинелесе, бир тараптан, тилдик мыйзамдардын категория катарында топонимдердеги сакталышын дагы бир жолу ачыктан ачык көрсөтөт. Биз жогоруда айтып өткөндөй эле, профессор Т. К. Ахматов х тыбышынын артикуляциялык өзгөчөлүктөрүн аныктоодо айрым бир башка тилидерден болгон таасирлерге токтолгон [Ахматов,140].

Албетте, ареалдык алкакта жаралган топонимдер – топоним катары эки тараптуу жана көп аспекттүү элемент. Мисалы, Хазрат, Шейит жана Мазар компоненттери бар топонимдер бир гана лингвистикалык тараптан эмес, социалдык, маданий жактан да каралууга татыктуу. Бирок топонимдер

кылымдар бою тилдик абалдын негизги белгисин сактап калуу менен гана чектелбестен, өз курамында составдык бөлүк жана социалдык жүк көтөргөн көрүнүш катары морфемалары да болот. Ошондой эле топонимдер кыргыз элинин жана башка кошуна жашаган элдердин тилдик маданиятынан кабар бере алган тарыхый материал болуп да саналышат. Экстралингвистикалык факторлор тилге тийгизген таасирин биз топонимдердин коомго жараша өзгөрүү менен элдин экономикалык, маданий жана социалдык турмушун чагылдырганынан көрө алабыз. Алсак, *Алтын-Мазар, Бахмур-Ата Зиярат Жайы* ж.б.

Кыргыз тилинде жолугуучу тарыхый багытта жаралган антропонимдердин, топонимдердин фонетикалык курамы жана морфемалык түзүлүшү тилдин, элдин тарыхындагы орчундуу окуяларды чагылдырат. Бул жөнүндө профессор Ш. Жапаровдун изилдөөлөрүнөн кеңири жолуктурабыз.

Чоң-Алай топонимиясында лингвистикалык алаканын негизинде жаралган топонимдер бир гана лексеманын чегиндеги фонетикалык, маанилик жана морфемалык элементтердин тыгыз айкалышынан турат деген жыйынтыкка келүү бир жактуулук болуп саналат. Топонимдер тилдик, географиялык, тарыхый, этнографиялык жана маданий белгилерди камтыйт. Ошондой эле грамматикалык жактан жөнөкөй жана татаал тибиндеги эки чоң түргө бөлүнүшөт. Антропонимдердин мисалында профессор Ш. Жапаров этнографиялык жагына басым жасагандыгы байкалат [Жапаров, 1970].

Башка тилдерден (орус, уйгур, тажик) кабыл алынган адам аттары сыяктуу эле Чоң-Алай топонимиясында пайда болгон жөнөкөй топонимдердин саны боюнча да татаал топонимдерге салыштырмалуу бир кыйла ылдыйкы баскычта турат. Мындай өзгөчөлүктү аталган объектинин тилге болгон катышы гана эмес, топонимдердин социалдык мааниси, мазмуну, тилдик өзгөчөлүгү катарында түшүндүрүүгө болот. Анткени, Чоң-Алай топонимиясында түрк катмарына тиешелүү тубаса топонимдер, чындыгында, диахрондук өңүттөн алып карай турган болсок, системалуу экендигине күбө болобуз. Анткени ар бир топоним башка топонимдер менен этимологиялык бекем байланышта болору ареалдык алкакта жаралган топонимдер менен да бекем байланышы бар экени – тил

илиминде алда качан аныкталган маселе. Ошондуктан ареалдык алкакта жаралган топонимдерди башка топонимдерден ажыратып кароого болбойт. Мындай этимологиялык жана семантикалык тутумда турган жер аттары жалпы структуранын тарыхый жактан өнүгүшү менен бирге тыбыштык жана морфемалык бычымын өзгөртүп турат.

Жалпы эле тарыхый баскычта жаралган топонимдер жана ага тиешелүү топонимдердин түзүлүшү жөнүндө сөз болгондо Чоң-Алай топонимиясында топонимдер бир гана чөлкөмдүк жана даректик белгилерден тышкары да тарыхый чындык экендигин эсибизден чыгарбообуз керек. Бирок ареалдык алкакта жаралган топонимдер кыргыздардын диний көз карашын гана чагылдырып тим болбойт. Мына ушундай себептен да топонимдердин тыбыштык курамы өтө туруктуу болуу менен бирге жөн гана сөздүн деңгээлинен бир кыйла **жогорку сапаттагы тил бирдиги** экендигине күбө болобуз. Анткени сөз (онотема), морфема катарында да бир кыйла ийкемдүү жана өзгөрүүлөргө бат дуушар боло турган тилдик бирдик болуп саналса, топонимдер ички семантикалык өзгөрүүлөр менен бир катарда мезгилдин жана саясий-экономикалык, идеологиялык кырдаалдын таасирин башынан кечирет.

2.2. Чоң-Алай топониминин тарыхый-фонетикалык эволюциясы

Топонимикалык катар же болбосо, жер-суу аталыштарындагы катыш мыйзамынын негизги лингвистикалык принциби катарында ар бир топоним этникалык топтун, б.а., элдин ареалдык мейкиндигиндеги семантикалык эволюциянын негизи катарында муундан-муунга мурасталат. Бир эле мезгилде аталган мыйзамдын негиздөөчүсү, орус ономастикасынын “патриархы” В. А. Никоновдун сөзү менен айтканда, “ар бир топонимди кокустук катарында кабылдоо текебердик болуп саналат, тескерисинче, топоним эч качан жалгыздап жаралбайт, ал жөн гана туруктуу топонимдик катардын бир звеносу болмокчу” [Никонов, 1964:4]. Мындай принципалдуу жобо ар бир топонимдик катардын грамматикалык (морфемикалык) туруктуулугун гана эмес, жалпы эле

системанын этностун калыптануу процесси менен тыгыз байланышта экендигинин көрсөткүчү катарында кызмат кылат.

Чоң-Алай топоними азыркы Чоң-Алай топонимикалык системасынын ядролук компоненти катарында аталган тутумдун лингвоконцептуалдык борбору экендиги шек туудурбай турган аргумент. Бирок Чоң-Алай топоними атрибутивдик моделдеги “**атрибутив+топэтимон**” конструкциялык лингвоконцепттин фонетикалык оболочкасы жана кыргыз географиялык лингвистикасынын кылымдарды карыткан тарыхый диахрониясынын жыйынтыгы болуп саналат. Албетте, топонимикалык катардын тарыхый мерчеминдеги акыркы топонимдик конструкция эмес экендигин да белгилөөгө аргасыз болобуз. Себеби азыркы мезгилде Памирлик кыргыздарынын тилиндеги **Зор-Алай** топонимдик варианты “**Чоң-Алай ← Алай → Зор Алай**” тибиндеги денотативдик биримдиктин лингвистикалык модели болуу менен, актуалдуулугун жоготкон деп айтууга али эрте деген пикирдин жаралышына себеп боло алат.

Демек, атрибутивдик катыштагы **чоң** жана **зор** компоненттери алай топонегизинин диахрондук жактан тарыхыйлыгын тастыктоо менен бирге, аталган топонимдик этимондун семантикалык валенттүүлүгүнөн кабар берет. Бир эле учурда **чоң** жана **зор** компоненттери адъективиттик багыттагы препозитивдик элемент катарында **алай** топониминин синхрондук актуалдуулугунун белгиси катарында кызмат кылат. Анткени тилдик изоляциянын шартында (башка кыргыз тилдик ареалдарга салыштырмалуу) азыркы Тажикстандын анклав катарында өзүнүн тилдик өз алдынчалыгын сактап келген Жерге-Тал, Мургаб топонимикалык ареалында, памирлик (Тоолуу Бадахшан) жана Ооганстандык кыргыздардын тилиндеги **Зор-Алай** топоними кыргыз тилинин концептуалдык базасын түзүп турган жөн гана паттерндик системанын деңгээлинен бир кыйла өйдө турган «мекен» концептине негизделген туруктуу топонимдик конструкциянын кызматын азыркы күнгө дейре аткарып келгенидигине күбө боло алабыз. Памирлик кыргыздар өздөрүнүн этникалык топ катарында камсыздай турган лингвистикалык код катарында **Зор-**

Алай топонимин пайдаланышат. Башкача айтканда, Памирдик кыргыздардын тилиндеги **Зор-Алай** топоними концептуалдык негиздеги топоним экендигинде талаш жок. Анткени Памир тоо кыркаларын жердеген элдин негизги курамы **Зор-Алай** топоними аркылуу «мекен» концептин реалдаштырышкандыгын байкоого болот [Филлмор, 1986:225].

Тилдин синхрондук абалынан алганда, **алай** этимону семантикалык жактан күңүрттөлгөн (семантическая непрозрачность) абалда сакталган. Анткени азыркы тилдик менталдуулукта жана жалпы тилдик түзүлүштүн активдүү деп таанылган лексикалык катмарында **ала** адъективдик жана **ала** антрополексемалык (анатомиялык концептосфера) тибиндеги сөздөр активдүүлүгүн жоготкон эмес. Аталган лексикалык бирдиктердин этимологиялык байланышын аныктоого караганда, алардын өз ара парадигмасындагы фоносемантикалык катышын аныктоо оңойго турмакчы. Анткени жогоруда келтирилген азыркы кыргыз тилинде активдүү болуп саналган **ала** = **ала** фоносемантикалык бирдиктери өз ара омоформалык катышта. Анткени жандуу тилде аталган омоформалар тыбыштык жана суперсегменттик составы боюнча аналогиялык парадигманы түзөт деген жыйынтык чыгара алабыз

Ала лексемасынын антропологиялык (анатомиялык) концептосферага бириктирилүүсү бекеринен эмес, б. а., өзүнүн лингвоконцептуалдык базасын түзөт. Мындай лингвистикалык өзгөчөлүктү кыргыз топонимикалык лингвистикасын терең изилдеген илимпоздор С. Омурзаков, Д. Исаев жана К. Конкобаевдер баса белгилешкен. Жаш окумуштуулардын эмгектеринде айрыкча М. Шамшиеванын жана Д. Абдуллаевдин изилдөөлөрүндө да бул маселе колго алынган десек жаңылыштык болбойт.

В. В. Радлов **алтай** орониминин азыркы кыргыздар менен тыгыз байланышта экенин мындайча чечмелейт: «Кара-кыргыздардын бет келбети, турмуш-тиричилиги алтайлыктарды, калмактарды жана телеуттарды элестетти» [Radloff, 1994:331]. Бирок аталган илимпоз кыргыз тилинин гана эмес, кыргыз калкынын эл катары калыптануусундагы оронимиялык негизди туура аныктап,

бир канча оронимдик катарды концептуалдык база катарында белгилейт: «Кара кыргыздардын чөлкөмдүк өз алдынчалыгы жана эл катарында калыптануусу Тескей жана Күнгөй Алатоосунун, Туукал (Тузкол, азыркы Ысык-Көл – А.С.) көлүнүн айланасында жүргөн» [Radloff, 1994:318]. Ал эми В. Радлов *ала* терминин редукцияга учураган вариантын Алман, Алман-Бет антропонимдеринде көрсөткөн [Radloff, 1994:319]. Ал эми белгилүү тилчи-топонимист Д. Исаев *ала* концептуалдык негиздеги этимонунун семантикалык багытта кеңири кулач жайышын бир топ терең иликтеген. Алсак, аталган илимпоз азыркы когнитивдик лингвистикадагы менталдуулуктун лингвистикалык көрөңгөсүн жөнөкөй тил менен төмөндөгүчө баяндайт: «Кыргыздар тоолорду алардын тоо системалары, массивдери боюнча аташкан эмес. Көбүнчө ошол өрөөндүн, жайлоонунун, белгилүү бир жердин аты боюнча атай беришкен. Тоо системаларынын аттары Совет бийлигинин жылдарында гана картага түшүп, ат берүү зарылдыгынан улам пайда болгон. Мисалы, Кыргызстанда Ала-Тоо деген аты бар конкреттүү бир тоону көрсөтүп берүү кыйын. Кыргызстандын каалаган жерине барып, жергиликтүү калктын кимисине болбосун, Ала-Тоо деген кайсы? деп суроо койсон бирөө да токтолбой туруп, «тетиги» деп көз учунда асман мелжип, ак кар басып жаткан улуу тоолорду көрсөтө беришет. Энчилүү ат катарында айтылып жүргөн Ала-Тоо менен жалпы эле ак карлуу бийик тоолорго карата колдонулган “улуу тоо” деген сөз бир мазмундагы түшүнүктү, бирдей даражадагы маанини билдирген синоним сөздөр катарында келип чыгат. Элдин түшүнүгү ошондой. Бул сөздөр мааниси жана мазмуну жагынан бири-бирине барабар» [Исаев, 1977:8]. Аталган илимпоздун мындай жыйынтыгы, бир тараптан, айныксыз кыргыз элинин концептуалдык лингвистикасына алып келе турган болсо, экинчи жагынан, палеонтологиялык илимий принциптин тилдин жана элдин тарыхый жактан калыптануусунда олуттуу орунду ээлеп келгендигинен кабар берет.

Бирок тилчилердин басымдуу бөлүгүнүн пикиринде анатомиялык концептосферанын байыркылыгы айныксыз жана кыргыз тилиндеги типологиялык өзгөчөлүгү «**мүчө**» концептинин өнүгүүсүнүн башаты катарында

адам денесинин мүчө бөлүктөрүнүн мал чарбачылыгына көчүрүлүүсүнө алып келген. Мындай концептологиялык форманынын пайда болуусу этникалык маданият таанууда «мүчө» концепти сый-урмат көрсөтүүнүн «он = терс» коннотациялык белгилерине да ээ болгон. Бирок **алаа** концепти адам тулкусунун ылдыйкы бөлүгү катарында **ара** → **ала** ↔ **ача** тибиндеги омоформаны жаратуу менен «**ала** ↔ **улу**г → **алай**» тибиндеги **фоносемантикалык эволюциясынын натыйжасында** топонимдик лексикага жайылгандыгын байкоого болот. Ошондуктан Чоң-Алай ядролук топонегиздин семантикалык доминант экендигине байкоо жүргүзүүдө жана анын ички формасынын эволюциясына сарасеп сала турган болсок, байыркы адъективдик форманын субстантивдешкенине күбө болобуз. Бирок денотаттык деңгээлдеги объекттин (анатомиялык термин) ассоциативдик пландагы жайылтылуусу айрым бир топонимдердин жаралуусуна негиз болгон деп айтууга болор эле. Маселен, **Ача-Тал, Ачамай, Эки-Ача, Айры-Сай, Ара-Көл** ж. б. Бирок Чоң-Алай топонимин жогорудагы анатомиялык сферага кирүүчү лексеманынын негизинде пайда болгон деген пикирге таянуу кыйынчылыкты туудурат. Анткени негизги географиялык объекттин атын атап көрсөтүү менен, семантикалык жактан доминант катарында келип жаткан **алай** топонегизинин Алтай топоними менен тикеден байланыштуу экендигинде шек жок. Арийне, мындай семантикалык жагдай **алай** топонимдик негизинин (топоснова) этимону боюнча да, топонимдик катар мыйзамынын принциптери боюнча туура жыйынтык бере албайт демекчибиз. Себеби жогоруда келтирилген мисалдарда **ала** компоненти атрибутивдик катышта жана дагы препозитивдик абалда келди. Ал эми Чоң-Алай топониминдеги **алай** топоэтимону ядролук орунду ээлеп «**чоң** → **алай** ← **зор**» постпозитивдик абалда валенттүүлүктүн аргументтик негизи катарында келгендигин көрөбүз. Мындай шайкеш келбөөчүлүк **алай** топонегизинин прототибинин бабатилдик (праязыковая форма) формасын тастыктоо менен, анын диахрондук пландагы татаал номинатив экендигинин белгиси катарында да кызмат кылат деп айта алабыз. Дагы бир маанилүү фактор катарында Памир-Алай тектоникалык зонасында географиялык лингвистиканын объективдүү

аргументи катарында төмөнкүдөй парадигматикалык катардын шартталгандыгын байкоого болот.

Ала-Тоо ороними «мекен, ата журт» сыяктуу лингвоконцептологиялык катар менен бекемделип, этнолингвистикалык оронимдин семантикалык борборун мүнөздөгөн топоним болуп санала тургандыгында шек жок. Ошондуктан, этнолингвистикалык семантиканы туюндуруучу топонимдерге конкреттүү географиялык объекттин зарылдыгы туулбайт деген пикирди билдирмекчибиз.

Фонетикалык өзгөрүүлөрдүн негизги лингвистикалык себеби болуп *алай* топонегизинин кылымдар бою активдүү абалда болуусу жана семантикалык жылышуулардын болгондугунда жатат. Ал эми биз жогорку иллюстрацияда көрсөткөндөй, ядролук позицияны ээлеген *алай* этимонунун синхрондук абалы бир канча баскычтарды башынан өткөрүп, жалаң гана кыргыз тилинин эмес, жалпы түрк тилдеринин фонологиялык эволюциясын манифестациялайт. Мындай ички формадагы өзгөрүү когнитивдик багытта да болгондугу азыркы Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарында этимологиялык байланышта болгон *ала* – *алай* топонегиздеринин валенттүүлүгүн дагы бир ирет ачыктайт. Анткени биринчи кезекте семантикалык актуалдуулуктун көрсөткүчү катарында келүүчү жыштык коэффициенттин бир кыйла жогорку деңгээли жана *ала* жана *алай* ядролук компонентинин валенттүүлүгү бир гана семантика-лексикалык жактан эмес, морфонологиялык синтаксистик таасирдүүлүгүнөн ачык байкалат. Евразиянынын топонимиясы боюнча белгилүү адис жана дүйнөлүк илимий коомчулук тарабынан таанылган лингвист В. Н. Топоров Алдыңкы Азиядагы (Передней Азии – В.Н.) байыркы катмарда Памир тоолорун жердеген түрк урууларынын тили сакталгандыгынан кабар берген ороним катарында *алай* прототибин көрсөтөт [Топоров, 1962:212]. Бир эле учурда топонимдердин элдин тилдик аң-сезими менен болгон байланышын так ачып берүүчү принципалдуу жагдайды мындай баяндайт: «ар бир өз алдынча алынган топонимде: алардын ар биринде терс мүнөздөөчү «**А** эмес **В**» контексиндеги маалымат; топонимдик салыштырмалуулук (топонимическая относительность); топоним жана анын

денотатынын ортосунда болгон катыштын өзгөчө табияты жөнүндө лингвистикалык интерпретацияны ачууга болот» [Топоров, 1962:61]. Албетте, аталган окумуштуунун келтирилген теориялык аныктамасына Чоң-Алай топонимиясынын жалпы семантикалык мейкиндигинен орун алган **Чоң-Алай ↔ Кичи-Алай** концептологиялык монопарадигмасы үндөшөт деп айтмакчыбыз. Анткени мындай географиялык пландагы омоформанынын оппозициялык катышы информациялык маалыматтан мурда да когнитивдик негиздеги тил бирдиктеринин биримдиги экендигинде талаш жок. Тоо экстенционалы тикедентике геофизикалык объектинин көрсөткүчү катарында эмес, тоо тополексемасы аркылуу презентациялануучу **мекен** концептинин толук улуттук формасын чагылдыруу үчүн препозитивдик абалдагы **чоң** атрибуту синтаксистик байыркы бабатилдик (праязыковая форма) «атрибутив+денотат» тибиндеги байланышты сактоо менен бир калыпта өнүгүүдө болгон жана элдик менталитеттин терең катмарында сакталган (глубинная семантика) **алаг//улуз** лингвоконцептинин катмарлашкан түрү экендигин эсибизден чыгарбообуз абзел.

Бир эле мезгилде, ретроспективдик багыттан карай турган болсок, «**денотат–географиялык объект→ТОО (алай→Чоң-Алай)**» лингвистикалык моделинин типогиялык оппоненти катарында «**ТОО (алай → Чоң-Алай) – географиялык объект → денотат**» моделинин концепти катарында **Болор, Томур** жана **Кундуз** оронимдерин көрсөтүүгө болот. Бирок мезгилдик компоненттин жана ошо тилде сүйлөөчүлөрдүн дүйнө кабылдоо комплекстик тутумунан карай турган болсок, географиялык объект мезгил мерчеминде өз параметрлерин өзгөртпөгөн учурда деле оронимдик катардын алмашууга дуушар болгондугуна күбө болор элек. Бир эле учурда топонимдик катардын алмашуусу менен негизги системада да фонетикалык адаптациянын күчөөсү орун алган. Анткени ядролук негизги топонимдин фонетикалык жактан өзгөрүүсү көп мезгилди талап кыла турган болсо, негизги орунду ээлеген ядролук оронимдин номинант катарында түп тамырынан бери алмашуусу концептуалдык негиздеги муундар аралык алмашуунун жана концептосферадагы фреймдин изоляцияга учуроосу менен шартталмакчы.

Анткени концепт катарында калыптанган топонимдик негиздин (**Томур, Болор жана Кундуз**) туруктуу тутумдан (этностук эсте сактоо – этническая память) өчүүсү жалпы эле топонимдик тутумдун алсыздануусунан кабар берет жана субстраттык катмардын калыптануу деңгээлине алып келмекчи. Ошондуктан А.Аристов, С.Е.Малов жана В.Бартольддун изилдөөлөрүндө жолугуучу байыркы топонимдик катмарга кирген **Болор, Томур, Кундуз** ядролук топонимдери семантикалык жылышууларга учуроо менен бир катарда концептосферанын башка лингвистикалык факты менен реалдашуусуна шарт түзүштү десек жаңылыштык болбойт. Ал эми анын так хронологиялык константасын аныктоо кыйынчылыкка турат. Себеби араб изилдөөчүлөрүнүн эмгектеринде **Томур=Кундуз** топонимикалык катарынын параллелдүүлүгү байкалат. Ошондуктан биздин карамагыбызда этимологиялык принцип гана бирден бир ыкма катарында кала бермекчи.

2.3. Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый стратиграфиясы

Стратиграфия термини география илимине таандык болгон менен, белгилүү окумуштуулар Э. М. Мурзаев, В. А. Никонов тарабынан географиялык лингвистикага эчак эле киргизилген. Ал эми географиялык тармакта кеңири пайдаланылган мындай терминди кыргыз топонимдерин тарыхый планда мүнөздөгөн К. К. Конкобаевдин изилдөөлөрүндө арбын жолуктурабыз [Конкобаев, 1980]. Ошондой эле ареалдык лингвистиканын тарыхый мыйзамдарын аныктоодо Л. В. Щерба тарыхый катмарлардын вертикалдык багытытын аныктоого аракеттенген [Щербак, 1981]. Анткени тилдин тарыхы геолингвистикалык стратиграфиясыз аныкталбайт. Тарыхый жактан ала турган болсок, Кыргыз Республикасынын азыркы Чоң-Алай администрациялык аймагы географиялык жактан гана өзүнүн мейкиндик константаларын өзгөртүү менен чектелбестен, ареалдык жактан да көп өзгөрүүлөргө учурагандыгын байкайбыз. Ал эми Чоң-Алай топонимиясынын диахрондук стратиграфиясынын хронологиялык тартиби төмөнкүдөй:

- Байыркы кыргыз катмары;

- Тохар-согду катмары;
- Араб катмары;
- Монгол катмары;
- Славян-орус катмары.

Байыркы кыргыз катмары

Биздин заманга чейинки I кылымдарда эле азыркы Чоң-Алай оронимиялык массивинде, анын ичинде Чоң-Алай тоо кыркаларынын чектери адам баласы тарабынан өздөштүрүлө баштагандыгы белгилүү. Кийинки мезгилдерде байыркы шаарчалардын урандылары жана маркумдарды жашырган комплекстеринен кездешкен археологиялык табылгалар, дүйнөгө белгилүү тарыхчылар В. Бартольд, А. Н. Бернштам жана А. Заднепровский тарабынан казып алынган археологиялык материалдар Чоң-Алай тоо кыркаларынын курчоосунда болгон Чоң-Алай чөлкөмүнүн жер-суу аталыштары тууралуу жаңы маалыматтарды алууга жардам берди.

Акыркы мезгилде жүргүзүлгөн тарыхый географиялык лингвистика жаатында жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөрдүн алкагында **байыркы кыргыз** катмарынын алгачкылыгы жана концептологиялык негизде мыйзам ченемдүүлүгү ачыкталды десек, жаңылышпайбыз. Ошондуктан Чоң-Алай топонимиясын жана ядролук топоним болуп санаган **Чоң-Алай** топонимин бир гана концептологиялык жактан өнүгүүсү эмес (ороним → урбоним → топоним), жалпы концептосферанын өзгөрүүсүнө алып келүүсү жалпы топонимиялык системанынын фонетикалык адаптациясынан да айкын көрүнмөкчү. Арийне, Чоң-Алай ядролук топониминин варианттуулугу, бир жагынан, семантикалык жактан болгон жылышууларды камсыз кылган шарт болуп саналса, экинчи тараптан алганда, ядролук курамдагы жылышуулардан кабар берген болор эле. Анткени **чоң** адъективиттик негиздеги атрибутивдик компоненти когнитивдик өлчөм (географиялык объектинин салыштырмалуу константасы) катарында келүүсү негизги тилдик коллектив тарабынан сакталган **зор** тарыхый адъективити менен жөн гана оппозициялык катышта болуп саналбастан, семантикалык өнүгүүнүн көрсөткүчү болуп саналары бышык. Анткени тилдик

изоляциянын салыштырмалуу шарттында сакталган **Зор-Алай** топоними азыркы мезгилде Афган, Мургаб жана Жерге-Тал кыргыздарынын тилинде «**мекен**» концептинин лингвистикалык формасы катарында актуалдуулугун жоготпой келет.

Чоң атрибутивинин ареалдык мейкиндиктеги жыштыгы **зор, улуу, теңир** жана **katta** адъективити менен топонимдик катарды түзө тургандыгын байкоого болот. Бир эле мезгилде **чоң** арибутунун кыйла кийинки мезгилдеги негизги **алай** номинативинин семантикалык таасиринен жаралган альтернат катарында түшүнүүгө болот. Анткени, биздин иликтөөбүз боюнча, жалпы түрк топонимиясындагы ядролук лингвоконцепт катарында келүүчү **Алтай** орониминин препозитивдик абалдагы арибутивсиз колдонулуусу **чоң** адъективитинин хронотоп (хронологиялык топоним) катарында бир кыйла кечирээк пайда болгон арибутивдик лингвокомпонент экендигинен дагы бир ирет кабар берип тургансыйт. Ошондой эле **алтай** оронимин ретроспективалык хронотоп катарында кабылдай турган болсок, анда алтай доорун мүнөздөөчү концепт экендиги шексиз аргумент болмокчу.

Кыргыз тилинин байыркы семантикалык корун дүйнөлүк лингвистиканын деңгээлинде изилдешкен Б. М. Юнусалиев, А. Н. Кононов жана Б. Орузбаева **алтай** → **алай** → **чоң-алай** топонимдик катарынын семантикалык жана структуралык эволюциясын теориялык жактан калетсиз тактаган жоболордун перспективалык башатын ачып беришкен [Юнусалиев, 1956:118]. Белгилүү түрколог А. Н. Кононов байыркы түрк жазма эстеликтериндеги синтаксистик катыштын негизи катарында далилдеген арибутивдик типтеги топонимдердин түпкү моделин аныктоо менен, жалпы эле форманттык тутумдун эволюциясын тактоодо кыргыз тилинин фактыларына кеңири орун бергендигин байкоого болор эле [Кононов, 1980].

Белгилүү түрколог татыктуу түрдө дүйнөлүк масштабдагы тилчилердин катарын толуктап турган Б. М. Юнусалиевдин илимий кредосунун негизи кыргыз элинин калыптануу чеги анын локалдуулугу менен тыгыз байланышта экендиги жана алтай тоолору менен гана эмес, бүткүл евразия континетин

кучагына алгандыгы, илимий негизги багыт катарында эмес, улуу окумуштуунун илимий кредосу экендиги колго алынбай келе жаткандыгы – кейиштүү маселе. Аталган окумуштуу кыргыз тилинин алтай доорунан тарта бардык түрк тилдеринин таралуусуна гана эмес, жаралуусуна да кыртыш болгондугу, кала берсе, Алтай Тоолуу аймагынын азыркы кыргыз тилинин когнитивдик негизине болгон байланышы шек туудурбай турган факт экендигин белгилегени бекеринен эмес. Арийне, *алай* тополекемасы *алтай* орониминин тарыхый эволюциясындагы бир баскыч экендиги – азыркы географиялык лингвистикадагы ачык маселе. Ошондуктан өзүнүн айныксыз илимий гипотезасынын негизи катарында аталган окумуштуу алтай жергесиндеги топонимдерди факты-материал катарында келтиргендигин түшүнүүгө мезгил жетти деп ойлойбуз.

Варшавадагы Александр Геостра атындагы Гуманитардык институту тарабынан талкууланып жана жарык көргөн Н. Джапаровдун эмгегиндеги лингвистикалык материалдар жалпы Орто Азиянын географиялык лингвистикасындагы орчундуу маселе экендигине окумуштуу З.Пиотровский жөн эле токтолбосо керек. Себеби кыргыз топонимиясы азыркы Борбордук Азиянын тарыхында негизги этникалык фигура болуп саналган кыргыздардын топонимдик менталитетин лингвистикалык формада чагылтуусу менен бирге, бүгүнкү Орто Азиянын географиялык лингвистикасынын негизи экендиги окумуштуу тарабынан ачыкталган [Джапаров, 2007]. Ошону менен бирге алтай мезгилинен бери келе жаткан лексемалар өзгөрүүлөргө дуушар болуу менен, түзүмдүк жагынан эле эмес, маанилик жактан да бир топ өзгөрүүлөргө учурагандыгын айтууга болот. Ала турган болсок, этнолингвистикада жана кала берсе, когнитивдик лингвистиканын онтологиялык жана объективдүү негизи болуп саналган *ор* компоненти алтай уясындагы тилдердин фонологиялык гана эмес, грамматикалык абалын чагылдыруу менен азыркы евразия чөлкөмүнүн мүнөздүү белгиси экендиги Н. Джапаров тарабынанан ишенимдүү далилденген. Ошондой эле *ор* компонентинин (*урал//орол*) азыркы мезгилдерги формасы (*ала/оло*) кыргыз элинин лингвистикалык коду катарында келгендиги

Н.Джапаров тарабынан тарыхый географиялык факты материалдардын негизинде алгылыктуу талдангандыгын эске алуу да өтө зарыл [Джапаров, 2006]. Ошондуктан азыркы мезгилдеги **Ала**-Тоо, Алматы, **Алай**ку, **Алай**, Кемалай (гималай) системасындагы **Ала** форманты жалпы лингвистикалык жана концептуалдык негиз болуп саналмакчы. Бир эле мезгилде **ала** топоформанты кыргыз элинин территориялык локалдуулугунун негизи катарында келбестен, кыргыз мамлекеттүүлүгүн хронологиялык этаптарын чагылдыруучу когнитивдик система болуп саналат. **Ала** топоформантына кайрылышкан лингвисттер, географтар жана тарыхчылар азыркы мезгилге дейре кыргыз элинин улуттук лингвистикалык белгиси катарында гана эмес, кыргыз улутунун аудиенциялык далили жана территориялык жактан калыптануунун алгоритми катарында пайдалананышкан болсо деле, **ала** топониминин этимонун далилдөөгө чама-чаркы ченелүү болушкандыгын алардын эмгегинен байкоого болот.

Белгилүү топонимист Э.М.Мурзаевдин илимий платформасы жалаң гана түрк элдеринин, анын ичинде, кыргыз топонимдерине арналгандыгын билебиз. Бирок аталган окумуштуу тарабынын алынган фрагментардык абалдагы топоформанттардын колдонуп чечмелениши тарыхый чындыкка анчалык деле коошпойт, ошондой эле мындай когнитивдик жана менталдык пландагы жардылыкты айтууга кыргыз топонимисттери даашпагандыгын байкоого болот. Анткени ал мезгилде борбордук орунду ээлеген илимпоздордун жоболорун жокко чыгаруу кыргыз жана жамаатташ казак окумуштуулары үчүн бир кыйла опурталдуу иш болуп саналган. Ошондуктан **ала** компоненти көп учурда синхрондук пландан түшүндүрүлүп, тоолордун жана географиялык объектилердин сырткы конфигурациясы биринчи орунга коюлуп келгендиги кейиштүү болгон. Ал эми белгилүү тилчилер (С.Караев (Документы с горы Муг), А.Абдрахманов (О топонимах Казахстана в словаре русской транскрипции географических названий//вопросы истории и диалектологии казахского языка. Алма-Ата, 1958, вып. 1) бир кыйла лингвистикалык маанидеги эскертүүлөрдү киргизүүгө аракеттенишкендиги байкалат.

Белгилүү түрколог жана алтай гипотезасынын илимий өндүрүшкө кошулуусуна активдүү катышкан жана бараандуу салымын кошуп келген Н.А.Баскаков алтай тилдик контексиндеги бирден-бир негизги компоненттерден болуп кыргыз тили эсептеле тургандыгын ишенимдүү далилдей алган. Бир эле учурда р//л алмашуусуна келтирилген мисалдарында кыргыз тилинин таасири сакталгандыгын байкоо анчалык деле кыйын эмес [Баскаков,1960].

Ал эми Н.Джапаровдун акыркы изилдөөлөрүнө кайрыла турган болсок, жалпы түрк тилдеринин негизги уюткусун кыргыз тилине таандык болгон тополекемалар түзө тургандыгын тилдик фактылардын негизинде далилдеген. Ошондой эле бул мезгилге чейин иран тилине акыйкатсыз түрдө таңууланган топонимдик негиздер (древние топоосновы) жалаң гана тилдик байлык эмес, жалпы адамзаттын вербалдык кабылдоо системасынын түзүлүшүндөгү ядролук концепт болуп саналары да кеңири планда талдангандыгын айта кетүүгө болот [Джапаров, 2007].

Жакынкы жылдардагы (лингвистика үчүн мезгил өлчөмү кылымдарды кучагына алат) орчундуу тарыхый өзгөрүүлөргө кайрыла турган болсок, тарыхчылар далилдешкендей эле, орус империясы менен болгон согушта ишенимдүү форпост жана территориялык локалдуулуктун, кыргыз элинин улут катарындагы статусунун белгиси болгон Алай оронимиялык системасы сакталгандыгын эстен чыгарууга болбойт деген ойдобуз. Эгерде ошол мезгилдеги орус чалгындоосунун билдирүүлөрүнө жана статистикасынын маалыматтарына көңүл бура турган болсок, кыргыз уруулары жана Алай мамлекети жөнүндө гана сөз болгондугунан кабардар болобуз. Муну менен айта турган ой Алай регионун популяризациялоо менен байланышпайт, тескерисинче, кыргыз улуттук аң-сезиминин калыптануусу оронимдик-когнитивдик сфера менен канатташ болгондугуна дагы бир ирет күбө болууга туура келет. Анткени Курманжан датканын мамлекеттик бирдикти жана админсративдик чөлкөмдү башкаруудагы статусу да Алай оронимдик атрибутиви менен берилгендиги бекеринен эместир. Мисалы үчүн Алай ханышасы (Алайская царица) титулу орус империясы тарабынан расмий түрдө

берилген даража болуп саналат. Анткени орус империясынын тоталитардык түрдөгү оккупациясы Алай тоолоруна барып такалган жана орус чалгындоо стратегиясы кыргыздар үчүн Алай (Исфаринский) кырка тоолору коргонуу үчүн система катарында кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ордосу катарында көрсөтүлгөн.

Кыргыз тилинин жана кыргыз элинин этнос катары калыптануусундагы тарыхый фундаменталдуу лингвоконцепт болуп саналган **ала** компонентин ретроспективдик багытта талдоодо кыргыз тарыхый лексикасынын фондунда азыркы күнгө дейре активдүүлүгүн жоготпой келген **ор** «чуңкур, казылган терең сай», **орун** «территория, жер», **оро** «айлануу, чулгануу» маанисиндеги лексемалардын болуусу да аталган (**оро**) тарыхый топоформанттын фонологиялык эволюциясынын перспективалык платформасын аныктоого жана этимонун табууга бир кыйла кайчы пикирлердин пайда болуусуна себепкер экендигин танууга болбойт. Бирок материалисттик диалектиканын өнүгүү мыйзам ченемдери так илимдердин бири катарында лингвистикага да тикедентике тиешеси бар. Ошондуктан схоластикалык принциптен алыстоо менен, чыныгы илимий көз багымдан карай турган болсок, **ала** топоформантынын алгачкы формасы азыркы күнгө дейре планетабыздын картасында реалдуу түрдө жашап келүүдө. Урал тоолору байыркы адамдардын общиналык коомунун деңгээлиндеги адам баласына жашоо шарты ылайык келген турак болгондугу – азыркы археологиялык табылгалардын негизинде далилдүү тастыкталган маселе. Бирок бүгүнкү мезгилге дейре азыркы **урал** оронимиялык системасы түрк урууларынын, анын ичинде, биринчи кезекте, кыргыздардын да тарыхый мекени экендиги илимий коомчулук тарабынан колго алынбай келе жатат. Анткени **оро – оло – ала** үчилтиги тарыхый хронологиялык көрсөткүч болуудан мурда когнитивдик-менталдык калыптануунун лингвистикалык белгиси экендиги – жалпы тил үчүн деле заманбап маселе.

Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый жактан болгон байыркылыгы, биринчи кезекте, топонимдерде сакталган жана кыргыз улутунун лингвистикалык коду катарында (**Алтай, Ала-Тоо жана Алай**) кылымдан кылымга өтүп сакталып келген **оро** (> **оло**) топоформантынын оронимиялык гана

маанисинде эмес, анын кыргыз тилинин диахронологиялык эволюциясын так аныктаган уникалдуулугунда жатат. Анткени жалпы түрк лингвистикалык диахронологиясындагы маанилүү этап болгон *p//л* алмашуусу, тилдик жактан алып караганда, жалпы эле агглютинативдүүлүк жана вербалдуулуктун башаты болуп калмакчы. Ошондой эле акыркы мезгилде актуалдуу багытка айланган когнитивдик лингвистиканын фундаменталдуу негизи катарында алынуучу «мекен жана территориялык локалдуулук» концепти жөн гана турак жай маанисинде эмес, жалпы түрк урууларынын биримдиги катарында болмокчу. Мындай илимий онтологиялык негиздеги көз караш, албетте, кыргыздын чыгаан окумуштуу уулу Б. М. Юнусалиев тарабынан айтылгандыгы жаңылыштык эмес.

Түрк элдеринин тарыхында эң көп тилдик булактарга ээ болгон топонимдик атоолор Кыргызстандын топонимиясы болуп саналат, анын түрк маданиятында алган орду чексиз. IV-V кылымдардан тартып түрк элдеринин маданий тарыхында кыргыздарга жана алар колдонгон тил, жазуу жана адабиятка таандык эстеликтер белгилүү болгону менен, кээ бир маанилүү маалыматтар топонимдерде гана сакталган. Карахандар доорундагы Чоң-Алай аймагында болгон тарыхый окуялар, ошондой эле бул доордогу башка түрк тилдериндеги тилдик алмашуулар жер-суу аттарында фонетикалык жактан алмашууларга дуушар болгон жана сакталган. Мындай аталыштар Кокон жана Самарканд хандыктарынын карамагында кыргыз топонимдерин колдонгону болуп эсептелинет.

Ошондой эле Э. М. Мурзаев Чоң-Алай өрөөнүнүн топонимиясы жана андагы негизги орунду ээлеген байыркы түрк катмарынын башка тилдерге тийгизген таасирин так чагылдырган топонимдерге токтолгон. Окумуштуу **Чоң-Алай** топонимине жана анын **ала** компонентине мындайча токтолот: «комплексная равнина, где выделяются пятна разных почв и растительности; досл. «пестрый», «разноцветный», «пегий» (тюрк.). **Ала** – также тип такыровидных почв Туркмении. Но это последнее слово уже следует связать с термином алан» [Мурзаев, 1973:44]. Албетте, окумуштуунун пикирине толук кошулууга болбойт.

Анткени кыргыз элинин менталдык жактан жана тарыхый өнүгүүсү боюнча, фундаменталдуу негизди илимий жактан тариздеген окумуштуулардын катарынан татыктуу орун ээлеген Б. М. Юнусалиев төмөндөгүдөй тарыхый-семантикалык этапты далилдеген:

- Алтай тили менен кыргыз тилинин ортосундагы байланышты манифестациялоочу тилдик бирдиктердин активдүү аракетте болуусу (*Кулунду, Каракужур, Күрмөнтү*);

- Кыргыз тилинин тилдик негиз катарында кызмат кылышы;

- Алтай доорунан тарта келе жаткан «кыргыз-алтай» моделдик параллелдүүлүгү – тарыхый чындык жана жалпы түрк тилдеринин байыркы доорун так чагылдыруучу этап.

Байыркы кыргыз катмарындагы, жалпы түрк элдеринин тилинде жана топонимдеринде көп учураган «ак» жана «кара» топоформанттары тууралуу А. Н. Кононов төмөнкүдөй пикирин билдирген: «ак компоненти менен белгиленүүчү суулар көп учурда тунук эмес, киргил суу катарында жолукса, «кара» сын атоочтук маанисиндеги компонентке ээ болгон суу объектилери, тескерисинче, тунук болот. Мына ошол себептүү ак сын атоочтук бөлүгү бар топонимдер кардын эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды атаса, кара топонимдер, тескерисинче, жердин терең түпкүрүнөн кайнап чыккан тунук булактардын суусун мүнөздөп көрсөтөт» [Тюкологический сборник 1975, 1978:170-171]. Окумуштуунун жогоруда келтирилген пикири бир топ алгылыктуу десек жаңылыштык болбойт. Себеби Кыргызстандын аймагында ак компоненти менен белгиленген жер-суу аттары азыркы күнгө чейин кеңири колдонулат. Изилдөөбүздө окумуштуунун пикири чындыкка жакын экендигине көп жолу күбө болдук. Анткени ак жана кара компоненттеринин негизинде жасалган Чоң-Алай топонимиясынын тутумундагы жер аталыштары аты аталган илимпоздун көз карашын тастыктайт.

К. К. Конкобаев [Конкобаев, 1980:116], С. Атаниязов [Атаниязов, 1971:12], А. Абдрахманов [Абдрахманов, 1958:51] сыяктуу түрк элдердин жер-суу аталыштарын изилдеген илимпоздор жер-суу аттарынын курамында көп

кездешкен «ак» компоненти объекттин өңү-түсүн көрсөтөт деген пикирди карманышкан. Ал эми Н. Джапаров мындай пикирге кошулбайт. Изилдөөчү Кыргызстандын жана жалпы түрк элдеринин жер-суу аталыштарында кездешкен «ак» атрибутивдик компоненти түстү билдирүүчү сын атоочтук маанидеги сөз эмес, тескерисинче, *ак* компоненти топонимдердин курамында келип, суунун агымын көрсөтүп, учурунда *агын* формасында болуп, убакыттын өтүүсү менен фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгын айтат. Н. Джапаров байыркы түрк тилинде *ак/агын* топоними «дарыя, өзөн» маанисинде колдонулган деген ойду айткан [Джапаров, 2006].

И. А. Батманов кыргыз урууларынын жана тохар-согдулардын ортосундагы социалдык жана тилдик карым-катнашты кыргыз элинин тарыхындагы орхон-енисей дооруна алып барат. Окумуштуу өзүнүн илимий көз карашын профессор А. П. Окладниковдун археологиялык экспедициясынын Унги дарыясынын өрөөнүндө жүргүзүлгөн казууларынан табылган тарыхый артефакттар аркылуу далилдеп, мындай археологиялык табылгалар Байыркы түрк каганаты менен согдулардын ортосунда тыгыз маданий-соода алакаларынын болгонун ачыктарын белгилеген [Батманов, 1966:5-22].

Окумуштуу А. П. Дульзон Сибирде жашаган элдердин тилдерин көп жылдар бою иликтеп, өз изилдөөлөрүндө И. А. Батмановдун жогоруда келтирилген пикирине кошулуу менен өз көз карашын төмөндөгүчө баяндаган: “На юге Сибири, главным образом в полосе лесостепи, сохранилась группа топонимов, представляющих интерес для исследования языкового субстрата. Мы имеем в виду те топонимы, в состав которых входят компоненты: об, ман и тари” [Дульзон, 1964:14]. Ошондой эле А. П. Дульзон иран тилине таандык болгон топонимдер Сибирь аймагында кеңири тарагандыгын белгилейт [Дульзон, 1964:17]. Жогорудагы окумуштуулардын пикирлерине ономасттар Э.М.Мурзаев жана А.Абаевдер кошулушат [Мурзаев, 1980:148].

Бул маселеге өткөн кылымдын орто чендеринде эле кыргыз окумуштуусу Б. М. Юнусалиев өзүнүн «Киргизская лексикология» деген эмгегинде кенен токтолгонун белгилөөгө болот. Ал кыргыз элинин тарыхый өнүгүшүндөгү иран

тилдүү тохар-согдулардын ордун, эки элдин ортосундагы тилдик карым-катыш жана социалдык-экономикалык тыгыз байланыш болгондугун айныксыз тилдик материалдар менен далилдеген [Юнусалиев, 1959:219].

Тилчи-окумуштуулардын аргументтеринин негизинде кыргыз урууларынын тохар-согдулар (иран тилинде сүйлөгөн элдер) менен болгон тилдик байланышы эрте башталгандыгы тарыхый мыйзам ченемдүү чындык деген тыянак чыгарууга болот.

Кыргыз тилинин түндүк ареалдык бөлүгүндөгү иран тилдик катмарын биринчилерден болуп окумуштуу Д. Исаев илимий иликтөөгө алган. Иран тилине тиешелүү болгон *сар* топоформантынын негизинде пайда болгон (*Сары-Булак, Сары-Булун, Сары-Камыш, Сарычат, Сарычачма, Сары-Өзөн, Айран-Суу, Таңги*) топонимдерди өтө терең анализдегендигине, андан кийин К.К.Конкобаев өзүнүн “Топонимия Южной Киргизии” деп аталган эмгегинде иран тилинен кабыл алынган элементтердин негизинде жасалган топонимдердин лексико-семантикалык жактан стратиграфиясын аныктагандыгына, ошондой эле Д.Исаевдин иран топонимдерине арналган изилдөөсүнөн айырмаланып, К.К.Конкобаевдин илимий иликтөөсүндө Кыргызстандын түштүгүндөгү топонимдер согду-ягноб жана тажик тилдик катмарчаларына ажыратылгандыгына Д. Абдуллаев диссертациялык ишинде кеңири токтолгон [Абдуллаев, 2024:107].

Ошондой эле Чоң-Алай өрөөнүнүн жер-суу аталыштарынын тутумундагы айрым иран тилинин негизинде жасалган топонимдерди реконструкциялоодо жана алардын архетибин мүмкүн болушунча калыбына келтирүүдө И. С. Андреев жана В. Пещерова тарабынан түзүлгөн сөздүктө келтирилген согди тилиндеги текстерге жана Муг тоосунан табылган согду тилиндеги документтерге таяндык [Караев,1980].

Ошондой эле азыркы мезгилге дейре этимологиялык жактан тактыкты талап кылган **Чар, Чарку, Чарбак** топонимдери боюнча өз изилдөөлөрүндө Н.Джапаров байыркы согдиананын негизги шаарларынын бири болгондугун жана кыргыз фонетикасынын таасири менен өзгөрүүгө учураган согду

лексемаларынан куралган татаал топоним катарында мүнөздөйт. Окумуштуунун пикирине таяна турган болсок, аталган топонимдин биринчи компонентин согду тилиндеги чор «төрт» маанисиндеги сан атоочу түзөт. Ал эми *Чарку* топониминин экинчи компонент катарында келип жаткан *ку* форманты, К.Конкобаевдин аныктоосу боюнча, *кух* “тоо” орониминин кыргыз тилинин таасири астында редукцияга учураган формасы болуп саналат. Ал эми *Дароот* топоними согду тилиндеги дара “өрөөн” жана обод “конуш, турак жай” компоненттеринен турган татаал аталыш [Джапаров, 2006:115].

Араб тилинин элементтеринин кыргыз гидронимикасынын жана азыркы Кыргызстандын чегиндеги Улуу Жибек жолу географиялык чөлкөмүндө пайда болуусунун негизги себептери болуп, экстралингвистикалык жагдай менен да түшүндүрүлөт. Себеби VII кылымдын аягы VIII кылымдын экинчи жарымына чейин Борбордук жана Орто Азия чөлкөмүн арабдардын карамагына өтүүсүнүн натыйжасында ислам идеологиясы менен араб маданияты жана жазуу элементтери кеңири тараган. Көчмөн уруулардын арасына араб тилинин таасири жана ислам идеологиясынын таралышы боюнча белгилүү тарыхчы В. В. Бартольд өз эмгектеринде айтып өткөн [Бартольд, 1996]. Окумуштуу айткандай, ислам динин таркатуучулар жана эл үчүн кызмат кылган дин өкүлдөрүнүн эстелиги катарында көптөгөн гидронимдер пайда болгон. Ошондой эле кыргыз элинин турмушуна таасир көрсөтүү менен бир катарда араб тили кыргыз тилинин лексикасын жаңы сөздөр менен байыткан.

Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы араб катмарына тиешелүү жер-суу аталыштары лингвистикалык бирдик болуп гана чектелбестен, тарыхый жактан да, социалдык жактан да кыргыз элинин жана кыргыз тилинин өнүгүүсү тарыхына таасир тийгизгендигин белгилеп кетүүбүз абзел. Ал эми араб катмарына тиешелүү болгон суу аталыштарынын тыбыштык курамы жана грамматикалык түзүлүшү тилибиздин тарыхындагы орду толгус байлык ошондой эле хронологиялык баскычтарынын орчундуу белгиси да болуп саналмакчы.

Чындыгында кыргыз жер-суу аталыштарындагы ири катмар эсептелген араб тилинен кабыл алынган топонимдер, алардын грамматикалык түзүлүшүнүн изилдениши бүгүнкү күндө жана келечек муундар үчүн абдан маанилүү маселе экендигине карабастан азыркы күнгө чейин толук кандуу изилдене элек иш бойдон келе жатат.

Б. М. Юнусалиев кыргыз элинин тарыхындагы өзгөчө көрүнүш катарында жана кыргыздардын эл катары калыптанышындагы тилдик фактыларга токтолуп, араб тилинин таасирине өзгөчө көңүл бурат. Башкача айтканда, окумуштуу төмөнкүлөргө токтолот: «Диндин таралышы менен ал динге өткөн элдердин турмушка болгон көз караштары, укуктук абалдары, моралдык салт-санаалары ислам динин эрежелерине ылайыкташтырылат, же ага толук багындырылат. Ислам динине өткөн элдердин тилдерине диний китептердеги моралдык, укуктук, административдик, диний ж. б. түшүнүктү билдирген сөздөр агылып кире берген» [Юнусалиев, 1971:224].

Тарыхчы С. М. Абрамзон өз изилдөөлөрүндө араб тилинин жана ислам дининин кыргыз урууларынына таралышын өзгөчө белгилеп, төмөнкүдөй пикирин калтырган: «О поверхностном усвоении ислама киргизами свидетельствовали бытовавшие среди них многочисленные пережитки древних религиозных представлений. Среди южных киргизских племен ислам пустил гораздо более глубокие корни. Но и здесь его идеология уживалась с остатками более ранних верований, хотя некоторые из них подверглись заметному влиянию ислама» [Абрамзон, 1990:290].

Чоң-Алай топонимиясындагы араб катмарынын активдүү негиздери жана тополекемалары катарында *адал, арам, азан, арбак, мазар, сопу, шейит* компоненттерин көрсөтүүгө болот. Ал эми географиялык объекттин негизги аталышы катары кыргыз тилиндеги *сай, булак, талаа, тоо, таш, жар* тополекемалары пайдаланылат. Мындай “*араб сөзү–кыргыз географиялык термини*” тибиндеги айкаш болот.

Монгол-түрк тилдериндеги параллелдерди кыргыз тилчилеринин ичинен С.Сыдыков терең изилдөөгө алган.

Кыргызстандын түштүгүндө орус аталыштарынын кыргыз тилине кабыл алынуусу 1876-жылы февраль айында кыргыздардын Россиянын составына киргенден тартып күчөгөн. 1928-жылы Памир экспедициясын улантуучулары катары В.Федченко, Т.Ошанина, В.Северсова, М.Мушкетова жана башкалар Түштүк Кыргызстандын тоолуу аймагына келишкендиги тарых барактарынан белгилүү. Бул экспедициянын Чоң-Алай жергесиндеги эстелиги катарында В.Федченконун аты Чоң-Алай мөңгүсүнө берилген [Мурзаев, 1983].

Кыргыз элинин тарыхындагы советтик доор Чоң-Алай топонимиясында да айкын чагылдырылган. Кыргыз элинин тарыхындагы советтик доордун башталышы кыргыз жергесинде жана Чоң-Алай аймагында орус катмарынын интенсивдүү түрдө өсүүсүн камсыз кылды. Н.П.Бутенко биринчилерден болуп «Русские собственные имена в Киргизии и некоторые вопросы взаимодействия языков» деп аталган диссертациялык ишинде Кыргызстандагы орус топонимдеринин сөз түзүү структурасы, орус-кыргыз тилдеринин энчилүү аттардагы айкалышы, орус-кыргыз топонимдеринин калькаланышы сыяктуу проблемаларды иликтеген. Чоң-Алай топонимиясында орус тилинен кабыл алынган топонимдер кыргыз тилинин составында адаптацияланып тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы байкалат. Чоң-Алай топонимиясында орус тилинен кабыл алынган сөздөрдүн негизинде жаралган орусча катмары салыштырмалуу жаңы катмар жана аларды башка тилдик катмарлардан бөлүп кароо анчалык кыйын эмес.

2.4. Чоң-Алай топонимиясындагы байыркы катмардын семантикалык жактан өнүгүшү

Чоң-Алай топоними Памир-Алай оронимиялык массивиндеги топонимдик борбор катарында кызмат аткаруу менен биргеликте эле жалпы системанын мейкиндиктеги таралуусуна негиз болгон. Анткени ядролук позицияны ээлеп келген Алай топонегизи ички формасы боюнча кыргыз элинин концептуалдык ой-туюмунун тереңинен, б. а., туруктуу концептуалдык базасында сакталган топонимиялык концепт деп эсептелинет. Башкача айтканда, элдин туруктуу аң-

сезиминде (устойчивое хранилище), б.а., улуттук концептологиялык эсте сактоосунда кылымдар бою өсүп-өнүгүүдө болгон татаал тутум тилдик бирдиктер аркылуу гана вербалдашат жана реалдуу чындыкка айланат. Ошондой эле ядролук топонимдер улуттук концептосферанын лингвистикалык оболочкасы болуп саналары бышык. Ал эми географиялык объектилер материалдык дүйнөнүн туруктуу константасы катарында келсе, топонимдерди өзгөрмөлүү (переменная) аргумент катарында кабылдоо бир жактуулук болор эле. Анткени концептин когнитивдик пландагы өнүгүүсү улуттук маданияттын көрсөткүчү болуу менен бир катарда, таанып билүү улуттун тили менен канатташ өнүгө турган система экендигин ачыктайт. Биз жогоруда айтып өткөндөй, тилдин семантикалык мейкиндигин толук бойдон улуттук концептосферанын көчүрмөсү деген пикирге кошулуу кыйыныраак. Ар бир тилдин семантикалык мейкиндиги таяныч база катарында улуттук концептосферада сакталганы менен, семантика улуттук концептологиялык курамды толугу менен чагылдыра албайт. Ошондуктан азыркы Чоң-Алай топонимиясында бир канча топонимдик катарды аныктайбыз жана доминаттык борбор катарында келген Чоң-Алай топонимиясы оронимиялык базанын таралуусу болмокчу. Анткени илимпоздор далилдегендей эле, объектин мейкиндиктеги орду концептосферанын жалпы конфигурациясында негизги орунду ээлөө менен бир катарда, анын семантикалык жактан доминанттуулугун камсыздайт. Байыркы Грецияда Рим урбониминин доминанттуулугу анын лингвистикалык формасынын фразеологиялык туруктуулугун камсыздаган. Анткени аталган доордогу тилди алып жүрүүчүлөрдүн тилдик аң-сезиминде «бардык жолдор Римге алып барат – все дороги ведут в Рим» универсалдуу фреймди пайда кылган.

Географиялык лингвистиканын илимий онтологиялык жана теориялык жактан калыптануусу тил таанууда жалпы системалык окуунун башаты менен негизделген деп айтууга толук мүмкүн. Анткени алгачкы кылымдарда эле адам баласы тил таанууну үч негизги фундаменталдуу көндүм менен байланышта

өнүктүрүүгө аракет жасашкандыгы египетологияда тилчилер жана антропо-археологиялык адистердин биргеликте аракеттенүүсү менен белгилүү болду.

- лингвистикалык архетиптин негизинде гана территориялык локалдуулуктун аныкталуусу;

- Тарыхый эстеликтердин аудиенциялык факты катарында далилденүүсү географиялык лингвистикалынын алкагында гана каралат;

- Археологиялык базанын этникалык негизи географиялык жана тарыхый лингвистиканын бирдиктери менен гана илимий жактан тастыкталат.

Арийне, жалпы адамзаттын тарыхы тилдин тарыхый жактан өнүгүү процесси менен коштолгон. Анткени жазуу жүзүндө калтырылган эң алгачкы фрагментардык эстеликтерди кайра калыбына келтирүүдө жана да тилдик бирдиктердин архетиптерин аныктоодо прикладдык лингвистиканыны орду ченемсиз экендигине тарыхый фактылар илимий коомчулукту ынандыра алды. Себеби, египет, санскрит жазма эстеликтерин теориялык булак катарында пайдаланууда илимпоздор географиялык лингвистиканын тарыхый мүмкүнчүлүктөрүн кеңири пайдаланышкан. Ошондуктан байыркы топонимдик бирдиктерди калыбына келтирүү алгач фараондордун эстеликтеринен башталып, кийинки мезгилде биздин планетабыздын археологиялык мавзолейи деп аталган тоолуу тектоникалык чөлкөмдөргө (Тоолуу Алтай, Памир, Вакханг жана Чоң-Алай) кеңири кучак жайды. Египеттеги пирамидалардын жалпы топонимдик жыйымы азыркы күнгө чейин жалпы цивилизациянын тарыхый өнүгүүсүн жана прикладдык, салыштырма жана когнитивдик лингвистиканын илимий теориялык жактан изилдөөдө алмаштыргыс таяныч болуп келүүдө. Мындай тарыхый принциптин Чоң-Алай топонимикалык тутумуна да тикедентике тиешеси бар экендигин айта кетүүгө милдеттүүбүз. Анткени Борбордук жана Орто Азиянын тарыхы жана азыркы күндөгү геосоциалдык абалы аталган чөлкөмдүн тарыхый жана географиялык лингвистикасы менен гана канатташ калыптанган. Мындай жобону геоморфологиялык жактан алып караганыбызда деле ар бир этностун дүйнө таанымы (когнитивдик сферасы) жер аталыштары менен шарттала тургандыгы шек туудурбайт.

Санскрит тилдик эстеликтеринин текстериндеги айрым форманттардын жана Пенжаб топониминин составындагы *an/on* тополексеманын азыркы Чоң-Алай топонимиясынын катмарында кеңири жолугуусун, биз, биринчи кезекте, реалдуу Чоң-Алай топонимиясынын байыркы катмарын окуп үйрөнүү алда канча эрте башталгандыгы менен түшүндүрмөкчүбүз.

Белгилүү тилчи Ф. де Соссюр тилдин тарыхы элдин тарыхы менен тыгыз байланышта боло тургандыгына жана тилдик компонент структуралык релеванттуу элементтин лингвистикалык формасы катарында, географиялык чындык катарында жашай тургандыгына кеңири токтолгон. Бирок аталган илимпоз географиялык лингвистиканын негизи болуп тилдик контингенттин жаралуусу, башкача айтканда, ареалдык мейкиндиги кызмат кыла тургандыгын көрсөтүүгө аракеттенгендигин байкоого болот [Соссюр, 1977:47]. Мындай көз караштын пайда болуусуна кыртыш катарында Ф. де Соссюр жашаган мезгилдеги лингвистиканын өнүгүү этабы жана топонимиканын жеткиликтүү деңгээлде изилденбегендигин көрсөтүүгө болор эле. Бирок бир гана географиялык лингвистика жаатында гана эмес, бүтүндөй тил таануу илиминде эбегейсиз зор ачылыш болуп саналган Ф. де Соссюр табигый тилди ретроспективалык өңүттөн изилдөө жөнүндөгү окуусу объективдүү чындык сегменттерин илимий жактан тариздөө географиялык алкакта гана жүргүзүлө тургандыгына кеңири токтолгон [Соссюр, 1977:33]. Аталган окумуштуунун тил фактыларынын тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнө болгон катышын төмөндөгүчө мүнөздөйт: «Чем больше изучаешь, тем больше убеждаешься в том, что в языке все – история, то есть что он является предметом исторического анализа, а не анализа абстрактного, что он состоит из фактов, событий, а не из законов» [Соссюр, 1977:12]. Арийне, тил таануунун объективдүү негизин камсыздаган жана калыптандырган тармак катарында топонимика Ф. де Соссюрдун мезгилинде аныкталбаса деле, өз доорунун прогрессивдүү көз карашты тутунган окумуштуусу катарында тарыхый доорду, тилдик коомдун социалдык-маданий турмушундагы орчундуу, урунттуу окуяларды камтыган тил биримдиктерине (топонимдерге) болгон зарылдыкты белгилеп жаткандыгын

лингвистикалык чындык катарында кабылдоого татыктуу деген пикирди карманаар элек. Ошол эле мезгилде Ф. де Соссюр өз мезгилинин алдыңкы окумуштуусу катарында реалдуу чындык сегменти менен тил бирдиктеринин ортосундагы диалектикалык байланыш-катышты, үстүртөн болсо да, *idée, concept* «түшүнүк» *imageacoustique* «белгилөөчү» катарында өз эмгегинде кеңири пайдалангандыгын байкоого болот [Соссюр, 1977:19].

Чоң-Алай жер-суу аталыштарынын негизи жана Улуу Жибек жолунун өнүккөн убагында пайда болгон **Сары-Таш, Дароот-Коргон** сыяктуу ж. б. топонимдер кыргыз элинин гана эмес, жалпы эле түрк дүйнөсүнүн тарыхын изилдөөдө эбегейсиз мааниге ээ боло алат жана алда качан унутта калган тарых издерин калыбына келтирүүдө объективдүү негиз катарында кызмат кылат. Топонимдердин географиялык абалы гана эмес, алардын тыбыштык жана маанилик тутумун калыбына келтирүү элдин тарыхын үйрөнүү эле эмес, жалпы адамзаттын тарыхын үйрөнүүдө чоң мааниге ээ. Себеби Улуу Жибек жолу кыргыз элинин тарыхын, ошондой эле Кыргызстандын Түштүк бөлүгүнүн картасын гана аныктабастан, кыргыз элинин социалдык-экономикалык өнүгүү формацияларынын мыйзамдуу өнүгүүсүн чагылдырат. Улуу Жибек жолунун түзүлүшү жалаң гана соода-сатыкка болгон муктаждык эмес, тарыхый-лингвистикалык да зарылдык экендигин мезгил тактады.

Улуу чыгыш таануучу Махмуд Кашгаринин эмгектеринде азыркы Чоң-Алай топонимиясына таандык болгон оронимиялык топокомпоненттердин семантикалык формасы жана жалпы системанын жаралуусундагы мазмундук жана логикалык орду таасын далилденген. Ала турган болсок, кыргыз топонимиясынын негизги фоносемантикалык өзгөчөлүгүн ачык көрсөтүүчү жана кыргыз фонологиясынын мыйзам ченемдүү өнүгүүсүн чагылдырган **ак, кара жана кызыл** тополексемалары аталган окумуштуу тарабынан кеңири талданган [М.Кашгари, 1967].

Чоң-Алай топонимиясынын оронимиялык курамын жана семантикалык валенттүүлүгүн тарыхый жактан чагылтууда Ч.Валихановдун эмгектери азыркы күнгө дейре стратиграфиялык жактан такталган изилдөө катарында бараандуу

эмгектердин катарынан орун алат. Аталган окумуштуу жалпы кыргыз топонимиясынын мүнөздүү белгиси катарында келүүчү топонимдердин катарын максималдуу түрдө камтыган ырааттуу талдоону сунуштайт.

Албетте, Чоң-Алай – топонимиясы кыргыз топонимикасынын негизги тармагы жана жалпы түрк тилдеринин топонимиясына негиз болгон жер-суу аталыштарын өз кучагына алган лингвистикалык массив. Анткени аталган географиялык чөлкөмдүн аталышы, тагыраак айта турган болсок, Алай ороними кыргыз элинин этникалык жана маданий жактан калыптанышын гана чагылдыруу менен чектелбестен, жалпы түрк тилдеринин топонимиясынын өнүгүүсүндөгү семантикалык чордон катарында кылымдар бою номинативдик актуалдуулугун жоготпой келет.

Адам турумушунда орун алган жер-суу объектилери, көрүнүштөр кайсы гана эл болбосун, дайыма алардын маданиятында, сөз өнөрүндө чагылдырылат. Чоң-Алай топонимиясы – лингвистикалык көз караштан алганда, көп кылымдык байлык, тарыхый жана маданий кенч. Арийне, кыргыз элинин этникалык курамы бир гана азыркы Кыргызстандын чектери менен аныкталбастан, жалпы евразиянын тарыхы менен тикеден-тике байланышта каралуусу – лингвистикалык доктрина жана илимий чындык.

Кыргыз элинин менталдык жана концептуалдык антологиясы болуп саналган Манас эпосунун тополекемалык системасы кыргыз тилинин ар тараптуу, б. а., социалдык, маданий өнүгүүсүн топонимдерсиз элестетүүгө мүмкүн эмес экендигин дагы бир жолу далилдеп тургансыйт. Анткени аталган көлөмдүү эпостун жаралышы элдин дүйнө таанымы жана лингвистикалык жактан өнүгүүсүнүн атласы катарында Борбордук жана Орто Азиянын өнүгүү тарыхында фундаменталдуу кыртыш экендигин тана албайбыз. Ошондуктан топонимдердин акустикалык формасынын жана семантикалык турпатынын сакталуусу Манас эпосунун текст катарында мазмундук биримдиги менен да шартталган. Кыскасын айтканда, Алай ороними кыргыз элинин тилдик аң-сезиминде байыркы алтай доорунан бери сакталып келе жаткан тилдик фактор экендиги шек саноону деле туудурбайт.

Ал эми жалпы эле азыркы мезгилде өз жашоосун улантып жаткан **оронимдик** составдын аналитикалык деңгээлде талдоого алынуусу объектилер, көрүнүштөр жер-суу аттары аркылуу информация катарында гана берилбестен, кеңири сүрөттөлөт. Элдин турмушу, инсан катары калыптанышы, жаран болушу, диний көрүнүш ж. б. окуялар кыргыз элинин кылымдаган жашоосунда өзүнө мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү, белгилерди кабыл алып, оронимиялык лексиканын айланасында топтолуп, башка тилдердин сөздүк корунан айырмалаган лексикалык өзүнчө бир тутумга айланган.

Кыргыз элинин өзүнүн менталитетин түзгөн көптөгөн маданий, топонимиялык, социалдык, этнографиялык табылгалары болушу – шарттуу көрүнүш. Кыргыз элинин улуттук жүзүн, турпатын түзгөн көптөгөн мындай бөтөнчөлүктөр, албетте, тилдик түзүлүштүн сырткы формасы катары калыптанган жер-суу аталыштары, жашоо шарты, жашаган турак-жайы, кесиптенген негизги ишмердиги болгон мал чарбачылыгы, дал ушул турмуштук бүт кубулуштардын тилдик чагылышы элибиздин миндеген жылдар ичинде оронимдер катарында сакталган.

Белгилүү окумуштуу С. Абрамзон Түштүк Кыргызстандын социалдык жана экономикалык, ошондой эле маданий жактан өнүгүүсүндө Ош облусуна караштуу Чоң-Алай чөлкөмү кылымдар бою маданий жактан да, тилдик планда да көп өзгөрүүлөргө учурагандыгын, ошондой эле Чоң-Алай аймагы биздин заманга чейинки II кылымдарда эле адам баласы тарабынан өздөштүрүлө баштагандыгын, Совет мезгилиндеги ачылган археологиялык табылгалар Фергана өрөөнү, анын ичинде Чоң-Алай топонимиясына, географиялык жана ареалдык тарыхына жаны табылгаларды бере алган. Ошондой эле Чоң-Алай жана Фергана чөлкөмү, анын ичинде азыркы Оштун чектери – кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ордосу жана Улуу Жибек жолунун маанилүү факты-материалдарга бай тармагы экендигине өз эмгектеринде жазып калтырган [Абрамзон, 1990:8].

В. Бартольд Улуу Жибек жолуна таандык жер-суу аталыштары Чоң-Алай жана Фергана аймагында көп экендиги, ошондой эле археологиялык табылгалар

бүгүнкү күнгө чейин толук изилденбеген деген пикирин айтат. Себеби, байыркы түрк жана иран тилдеринен калган жер-суу аталыштары Улуу Жибек жолунун курулушуна кыргыз элинин активдүү катышкандыгынан кабар бере алат [Бартольд, 1996:89]. Тарыхый жактан алып карай турган болсок, азыркы Чоң-Алай топонимиясындагы негизги семантикалык борборду түзүүчү **кара** жана **корум** топоформанттары Алтай топонимиясында ички Монголиянын жер-суу аттарынын системасы катарында сакталып калган. Улуу Чыгыш таануучу Махмуд Кашгаринин эскерүүлөрүндө жалпы Фергана өрөөнүндөгү уруулардын, анын ичинде ягма, чигилдердин да Чоң-Алай өрөөнү менен байланышы бар экендиги белгиленет [Бартольд, 1996].

А.Аристовдун изилдөөлөрүнө кайрыла турган болсок, ал Алай тоо кыркаларын чыгыш өлкөлөрүндөгү тилдик атластын семантикалык картасына таасирин тийгизе алган маанилүү массив катарында баалайт. Ошондой эле ал кыргыздардын чөлкөмдүк жана орографиялык түшүнүктөрүнө таасир берүүчү жана доминанттык катардагы эң биринчи калыптанган топоформанттарды белгилеген (ту, улу, ак, кара, ала, йар ж.б.) [Бартольд, 1996:3].

С. Е. Малов байыркы Тан империясы менен байланышты лингвистикалык жактан тастыктаган мисалдарды келтирүү менен бирдикте Алай тоо кыркаларын жердеген уруулардын орографиялык түшүнүктөрү Кытайдагы жана Лобнор көлүн жээктей отурукташкан кыргыздардын тилиндеги орографиялык жана гидронимиялык түшүнүктөр менен дал келүүсүн белгилеген [Малов, 1956: 195]. Демек, топонимдик катардын семантикалык тутуму эл менен кылымдар бою жашаган объективдүү концепция экендигине дагы бир жолу ишенүүгө болот. Ошондой эле С. Прежевальский тарабынан да Яркенд (Жаркенд) кыргыздарынын тилиндеги өзгөчөлүк Фергана өрөөнүндөгү кыргыздардын, бир эле учурда уйгурлардын да тил өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу деген пикирин билдирген. Ал эми топонимдик катмардагы семантикалык жактан доминанттуулук, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрдүн лингвистикалык принциптери жана топонимдердин жасалуу моделдерине тиешелүү теориялык жоболордун түркологияда пайда болуусуна П. Азымовдун

илимий изилдөөлөрүнүн тиешеси бар деген ойдобуз [Азымов, 1950:33-44]. Анткени илимпоз сөз жасоо жаатындагы байыркы мүчөлөр менен топонимдик системанын ортосундагы морфемалык байланыш катышты тастыктоого багытталган фактыларды талдагандыгына күбө болобуз.

Албетте, бизди курчап турган айлана-чөйрөнүн жана денотативдик негиздеги предметтердин адамдын аң-сезимине тийгизген доминанттык таасиринин жана тилдик коллективдин өндүрүш формасына болгон катышынын тилдик семантикалык табиятын өзгөчө терең изилдеген А.А.Потебнянын изилдөөлөрүнүн топонимдердин тарыхый өнүгүүсүнө тикеден-тике байланышы бар. Анткени аталган окумуштуу лексеманын тыбыштык формасынын өзгөрүшүн элдин жашоо шарты жана чөлкөмдүк түшүнүктөрү менен эриш-аркак өнүгөт деген пикирин билдирген. Топонимдер, эң биринчи кезекте, тилдик түзүлүштүн фундаменталдуу элементтери болуп саналат. Ошондуктан жер-суу аттарын өзүнчө изоляцияланган, б.а., автономдуу формада кабылдоонун өзү эле фрагментардык мүнөздөгү изилдөөгө алып келмекчи. Себеби кыргыз тил таануу илиминдеги өзөктүү проблемалардан болуп саналган жана тилдик түзүлүштүн динамикасын көрсөткөн дивергенция жана конвергенция кубулуштары топонимдердин составында да ачык көрүнөт. Бул маселеде кыргыздын көрүнүктүү окумуштууларынын бири С.Кудайбергеновдун эмгектери теориялык жактан олуттуу болуп саналат. Анткени аталган илимпоз тилдин морфемикасы анын лексикалык жана номинативдик принциптери менен эриш-аркак өнүгүүдө болот деген пикирин айткан [Кудайбергенов,1980,164].

Акыркы мезгилдеги Алтай тоо кыркаларындагы жана Ички Монголиянын азыркы алтай тоо кыркаларына жакын жайланышкан айрым тилкелериненен табылган байыркы шаарчалардын урандылары Чоң-Алай тополексемаларынын байыркы кыргыз тили менен болгон байланышын дагы бир ирет далилдей алды. Ал эми тарых булактарында Алай ороними Памир (Томур) тоо кыркаларынын тескей тарабынын аталышы катарында Кемалай (Гималай) жана Гисар (**Кузей** <**Гузар**) оронимдери менен тыгыз байланышта кездеше тургандыгына күбө боло алабыз. Ошондой эле Чоң- Алай ареалынын стратиграфиясы айырмалуу

системадан турган тилдердин элементтерин кылымдар бою сактап келген татаал жана уникалдуу система экендигинде талаш жок. Анткени адам баласынын коло доорунан темир дооруна кадам таштоосу ар бир топонимдин семантикалык структурасын гана калыптандырууга кыртыш болуп бербестен, табигый чеп менен, б.а., улуу тоолордун курчоосунан турган тилдик ареалдын лингвистикалык жана этномаданий өнүгүүсүнө объективдүү шарттардын бири болгондугун тилдик фактылар далилдеп турат (Чеп, Ташкорум, Темир-Тоо, Аланга, Чымкоргон, Галва-Сай).

Бүгүнкү күндө кыргыз элинин жана анын тилинин семантикалык-тарыхый калыптануусуна тикеден-тике таасирин тийгизе алган топонимикалык ареал болуу менен Чоң-Алай оронимиясы жана жалпы эле топографиялык системасы географиялык жактан кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый фактыларына бай чөлкөм болуп да эсептелет. Аталган фактор Чоң-Алай топонимиясынын тарыхы жана географиялык ландшафты менен да ачык мүнөздөлөт. Чоң-Алай чөлкөмү Орто Азиянын эле эмес, Борбордук Азиянын да тарыхый-лингвистикалык топографиясынын тарыхый өнүгүүсүнө, семантикалык жактан калыптануусуна тийгизген таасирин Чыгыштын чыгаан ойчулдары Истахри, Махмуд Кашгари [Кашгари,1967] жана кийинчерээк Чокан Валихановдор [Валиханов,1986] белгилешкен. Ошону менен бирге Кыргызстандын жана кыргыз элинин тарыхын, этнографиясын жана семантикалык топонимиясын терең изилдешкен белгилүү тарыхчылар С. М. Абрамзон [Абрамзон,1990], А. Н. Бернштам [Бернштам,1997], В. В. Бартольд [Бартольд,1996] жана В.Ромодин [Ромодин,1973] тарыхый-археологиялык фактылардын негизинде тастыктоого жетишкен деп айтууга болот [Ромодин,1973:3-12]

В.А.Ромодин өз изилдөөлөрүндө топонимикалык фактылардын семантикалык таасирдүүлүгүнө мындайча токтолот: «Основная часть материала была собрана в ходе работы над восточными письменными источниками по истории киргизов и Киргизии, проводившейся в институте востоковедения АН СССР с 1954 по 1957г. Работа по отбору и переводу материала проводилась по инициативе Киргизского филиала АН СССР и была вызвана необходимостью

привлечения более широкого круга письменных источников при исследовании истории киргизов и Киргизии, многие ранние этапы которой (вплоть до XVIII и начала XIX в.) до сих пор еще недостаточно изучены [Ромодин,1973:3].

Для изучения исторической географии и топонимики Тянь-Шаня и Ферганы заслуживает внимания также сведения Маджму ат-таварих. Несмотря на легендарность изложения событий и преданий, входе которого упоминаются географические названия, их анализ в сопоставлении с данными других источников может помочь выяснению некоторых вопросов исторической топонимики киргизских районов Таласа, *Чон-Алай*, Кочкора и Атбаши» [Азымов,1950].

Топонимдердин структуралык жактан гана эмес, семантикалык тобу элдин практикалык турмушу, күнүмдүк тажрыйбасы жана этнографиясы менен тыгыз байланышкан. Акыркы убактарда лингвистикадагы олуттуу маселе катарында каралуучу когнитивдик компоненттин ар бир элдин менталитети менен эриш-аркак өнүгүү менен адам баласынын табигый белгилик системасы (естественная знаковая система) менен шартталуусу ого бетер айкындалууда. Ар бир элдин калыптануу ареалы географиялык чөлкөмдүн чегинде боло тургандыгы жана реалдуу чөйрөнү таануу топонимдерсиз жөн гана схоластикалык жарнама бойдон кала бере тургандыгында калет жок.

Кийинки мезгилде Тянь-Шань тоо кыркаларынан табылган археологиялык табылгалардын Чоң-Алай гидронимиясына тикеден-тике тиешеси бар. Мисалы Каратегин, Дароот-Коргон жана Сары-Таш сыяктуу байыркы тилдик абалдын системасын айкын чагылдырган урбонимдик катар – бир мезгилдеги кыргыз урууларынын алгачкы цивилизациянын болгонун күбөлөндүрүүчү сейрек эстелик. Ошондой эле, топонимдер аркылуу Улуу Жибек жолунун болжолдуу багыты, орду калыбына келтирилет. Кала берсе, Улуу Жибек жолунун түзүлүшү маданий-лингвистикалык алакага, соода-сатыкка болгон зарылдык гана эмес, эл аралык коммуникациянын негизи болгондугун азыркы күндө сакталган Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы топонимдер аныктай алат.

Экинчи баптан алынган тыянактар

Экинчи баптан төмөнкүдөй тыянактарды алууга болот:

1) Чоң-Алай топонимиясынын негизги тарыхый пайдубалын түрк катмарына тиешелүү топонимдер түзүп турат;

2) Чоң-Алай жер-суу аталыштар системасы жалпы Кыргызстандын топонимиясынын ажырагыс бир бөлүгү болуп, Чоң-Алай топонимиясындагы тарыхый катмарларды аныктоо жана талдоо жалпы Кыргызстандын топонимиясын ар тараптан изилдөө үчүн негиз болмокчу;

3) Чоң-Алай топонимиясынын курамындагы байыркы топонимдер кыргыз тилинин концептологиялык негизин түзүп, фонологиялык жактан калыптануусунун мыйзам ченемдерин көрсөтөт;

4) Чоң-Алай чөлкөмүнүн жер-суу аталыштар системасы кыргыз этносунун Борбордук Азияда гана эмес, Орто Азияда да жергиликтүү эл экендигинин күбөсү болуп саналат.

III бап. ЧОҢ-АЛАЙ ТОПОНИМИЯСЫНЫН СТРУКТУРАЛЫК-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

3.1. Чоң-Алай топонимиясынын структуралык-грамматикалык өзгөчөлүктөрү

Кыргыз тили типологиялык жактан агглютинациялануучу тилдердин тибине кирет. Тилдердин мындай тибинде сөздөрдүн уңгусу туруктуу болот да, ага түрдүү маанидеги мүчөлөр жалганат. Уңгуга уланып же улам жалганып отурган ар бир мүчөнүн өзүнүн грамматикалык формасы жана грамматикалык мааниси болот, бирок уңгудагы (курамында сенек мүчөлөрдү камтыган тарыхый уңгу да болушу мүмкүн) негизги маани жоголбойт. Мүчөлөрдүн жалганышынын агглютинативдик ыкмасында уңгуга мүчөлөрдүн уланышы белгилүү тартиптин негизинде ишке ашат. Кыргыз тилиндеги топонимдердин морфологиялык жол менен жасалышы ушул принциптин негизинде ишке ашкан. Топонимдик системанын калыптанышында тилдеги грамматикалык формалардын үлүшү бир топ чоң. Бул тууралуу өз мезгилинде түрк тилдери боюнча белгилүү адис А. П. Дульзон да белгилеп өткөн [Дульзон, 1964:15]. Жер-суу аталыштары уңгуга же топонегизге топоформанттардын же кадимки эле сөз жасоочу мүчөлөрдүн жалганып келиши менен уюшулат. Бул учурда жаңыдан жасалган топонимдик бирдиктин маанисине кошумча семантикалык өзгөчөлүктөрдү киргизет. Бирок негизги семантикалык жүктү топонимдик бирдиктин жасалышына негиз болгон уңгу же топонегиз көтөрөт да, ал эми грамматикалык формалар топонимдин ажырагыс компонентине айланат. Чоң-Алай топонимиясындагы топонимдик бирдиктер фонетикалык, маанилик жана морфемалык элементтердин тыгыз айкалышынан гана турат деп жыйынтык чыгарууга болбойт. Топонимдер тилдин ички мыйзамдарынын негизинде (мисалы, агглютинациялык ыкма менен сөздөрдүн жасалышы, татаал топонимдердеги компоненттердин орун тартиби ж.б.) уюшулат, ошону менен бирге тек гана номинативдик функцияны аткаруу менен чектелип калбастан, өзүндө географиялык, тарыхый-этнографиялык жана маданий белгилерди алып жүрөт.

Чоң-Алай өрөөнүндөгү жер-суу аталыштарынын структуралык-грамматикалык өзгөчөлүктөрүнө келе турган болсок, бир жана эки компоненттен турган топонимдер басымдуулук кылат, бирок үч компоненттен түзүлгөн бирдиктер да бар. Мына ушул структуралык-грамматикалык белгисине карай топонимдер **жөнөкөй** жана **татаал** болуп экиге бөлүнөт.

3.1.1. Жөнөкөй топонимдер

Бир уңгулуу жана курамында сенек формага айланган мүчөсү бар топонегиздер жөнөкөй топонимдер болуп саналат. Жөнөкөй топонимдер татаал топонимдерге караганда тилдин байыркы, архаикалык катмарына кирет. Буга чейинки илимий изилдөөлөрдө белгилүү болгондой жөнөкөй топонимдер көпчүлүк учурда коомдогу маанилүү учурду чагылдырып, элдин жашоо-турмушунун өзгөчөлүгүн, урунттуу окуяларды жана динге болгон мамилени көрсөтөт. Мисалы: *Бугу, Бүтөө, Гүм, Гыңдалай, Дам, Дара, Кабык, Каман, Кумай, Кырчын* ж.б.

Чоң-Алай топонимикасындагы жөнөкөй топонимдер өз ичинен **тубаса** жана **туунду** топонимдерге ажыратылат.

Тубаса топонимдер. Чоң-Алай топонимиясындагы бир уңгудан жана уңгу сөздөрдөн турган топонимдер морфологиялык жактан тубаса топонимдерге кирет. Уңгу сөздөргө академик Б. М. Юнусалиев тарабынан төмөнкүдөй мүнөздөмө берилген: „Уңгу менен уңгу сөз эки башка түшүнүк, тилдин өнүгүшүнүн азыркы абалында курамындагы сөз жасоочу форманттары сенек формага айланган „тарыхый туунду сөздөр“ тил ээси тарабынан уңгу катары кабыл алынат жана мындай „тарыхый туунду сөздөрдү“ уңгу сөз деп атоого болот“ [Юнусалиев, 1959:29]. Мына ушундай „тарыхый туунду сөздөрдү“ же уңгу сөздөр топонимияда топонегизге туура келет.

Тубаса топонимдер ареалдык алкакта пайда болгон топонимдердин негизин түзүү менен реалдуу социалдык жана номинативдик милдетти көтөрөт. Ошондой эле тубаса топонимдер эки тараптуу тил бирдиги болуу менен биргеликте башка грамматикалык жактан татаал топонимдердин жасалуусу үчүн

негиз катарында кызмат кылат десек жаңылышпайбыз. Тубаса топонимдер семантикалык жактан биримдикти түзүү менен гана чектелбестен фонетикалык жактан да туруктуу болот. Демек, тыбыштык жактан олуттуу өзгөрүүлөргө учурашпайт. Мисалы: *Чак, Кабык, Арал, Бүтөө, Гүм, Дам, Дара, Кырчын, Чекен* ж.б.

Чоң-Алай топонимиясында бир уңгудан жана топонегизден (уңгу сөздөн) турган тубаса топонимдердин саны чектелүү. Алар негизинен топонимдерге өткөн географиялык терминдерден, фитонимдик, антропонимдик, зоонимдик, соматикалык негиздеги топонимдерден турат. Мисалы, географиялык терминдер: *Гүм* (Тегерек-Шибер жана Корумду жайлоолорунун ортосунда жайгашкан жердин аты) – түшт.-бат. диал. *гүм* “суунун терең аккан жери” [КТДС 311]; *Дара* (Кызыл-Суунун оң куймасы; жайлоонун аты) – таж. *дара* “капчыгай”, “кичинекей өрөөн”; *Дам* (4000 м бийиктикте жайгашкан жайлоонун аты) - түшт.-бат. диал. *дам* “дем”; фитонимдер: *Шибээ / Шибе* (Жекенди айылдык округуна караштуу кыштак) – алт., тув. *шибе~чиби~шиви* “карагай”; *Чекен* (талаанын аты) - жекен~чекен “сазда өсүүчү өсүмдүк”; антропонимдер: *Чоок* (токойдун аты) – Чоок деген адамдын атынан; *Чак* ойконими - Чак деген баатырдын атынан коюлганы айтылат ж.б.; зоонимдер: *Бугу айылы, Бүркүт зоосу, Улар чоку* ж.б.

Тубаса топонимдер морфологиялык жактан алганда зат атоочтордон (жалпы жана энчилүү аттар) турат. Алар жалпы жана энчилүү аттардын трансонимдешүү же болбосо топонимдик катарга өтүү жолу менен жасалган: а) зат атоочтор (жалпы аттар): *Шаты* (жайлоонун аты), *Кырман* (жылганын аты), *Кырчын* (жайлоонун аты), *Кумай* (жайлоонун аты), *Көмөч* (мазардын аты) ж.б.; б) зат атоочтор (энчилүү аттар): *Чак* (айылдын аты), *Бегичи* (жайлоонун аты), *Байгара* (жайлоонун аты), *Абрамов* (мөңгүнүн аты); Маашан (көрүстөндүн аты); б) затташкан сын атооч: *Бүтөө/Пүтөө* (жайлоонун аты); *Гүм* (суунун терең жери).

Туунду топонимдер. Топонимдердин уюшулушунда азыркы кыргыз тилиндеги өнүмдүү сөз жасоочу мүчөлөр (-лыг, -луу) менен катар жер-суу аталыштарынын курамында сенек формага айланган байыркы кыргыз тилине таандык морфологиялык каражаттар да (-ты, -лы) жок эмес. Көрсөтүлгөн

мүчөлөр топонимдик форманттар деп да аталат. Мисалы: *Балыкты, Кымыздыкты, Көбүргөндү, Жекенди, Балтырганды, Алчалы, Майлуу-Суу, Сокулук* ж.б. Азыркы кыргыз тилинде топонимдерге жалганып, кошумча семаларды жаратуучу башка форманттарга бай деп белгилесек болот. Мисалы: *Жайылма, Кайырма, Канжайлак, Кочкорчу* ж.б.

Чоң-Алай топонимиясындагы туунду топонимдердин жасалышы алардын кыргыз топонимдик системасынын бир бөлүгү экенин дагы бир жолу далилдейт. Айтып кете турган жагдай, айрым учурда сенек формадагы топоформанттар катышса, айрым учурда азыркы кыргыз тилиндеги активдүү сөз жасоочу мүчөлөрдүн жардамы менен уюшулган. Мисалы: *Кебекти, Көлдүк, Күүлөмө, Оргума, Кочкорчу* ж.б. Морфологиялык ыкманын негизинде келип чыккан топонимдер айрым бир учурларда маанилик жактан өзгөрүүгө учурагандыгы байкалат. Анткени, атоо функциясын аткарган топонимдер да тилдик маанилүү элемент катарында тынымсыз өнүгүүдө болгон ачык система. Чоң-Алай топонимиясындагы туунду топонимдердин жасалышында негизинен төмөнкү сөз жасоочу мүчөлөр кызмат аткарган:

-лык топонимдик форманты. -лык байыркы жана азыркы түрк тилдериндеги өнүмдүү мүчө. Түрк тилдериндеги көп маанилүү мүчөлөрдүн бири катары белгилүү. Мисалы, Ф. Ганиев татар тилиндеги жыйырма, ал эми К. Мусаев караим тилиндеги жети маанисин атап көрсөткөн [СИГТЯ, 139]. Эң байыркы мааниси болуп уңгу сөз билдирген заттын бир нерсеге ээ экендигин көрсөтүшү эсептелет, ал эми заттык белгинин көптүгүн, молдугун туюндурушу кийинчерээк өнүккөн [Орузбаева, 1964:25]. -лык топонимдик формант катары да белгилүү. Түрк тилдеринде топонимдерди уюштуруучу эң өнүмдүү морфологиялык каражат экенин К. Мусаев да белгилеп өткөн [Мусаев, 1984:188-189]. Бул мүчө жалпы аттарга жалганып, анын көптүгүн, молдугун же бир нерсеге ээ экенин билдирген топонимдерди уюштурат. Чоң-Алай өрөөнүндө -лык мүчөсү менен жасалган төмөнкү топонимдер бар: *Көлдүк жайлоосу* < *көл* + -лык = *көлдүк*, *Кулдук мөңгүсү* < *кул* + -лык = *кулдук*, *Текелик тоосу* < *теке* + -лык = *текелик*.

-ты (-лы) топонимдик форманты. Ала турган болсок, азыркы кыргыз топонимиясындагы диахрониялык планды манифестациялаган: *Саргаты, Нураты, Жыраты, Соготу, Чегети жана Шорукту//Шоруктук* топонимдериндеги инерттүү топоформанттын фонетикалык кристалдашуусу мыйзам ченемдүү эволюциялык этап экендигине токтолуу менен, академик Б.Орузбаева байыркы өнүмдүү абалдагы аффикстин топонимдешүүсүн семантикалык өнүгүү катарында белгилейт. Мындай теориялык жактан маанилүү жобо азыркы Чоң-Алай топонимиясынын составында азыркы мезгилге дейре активдүүлүгүн жоготпой сакталгандыгына гана күбө болбостон, аталган морфеманын жөн гана грамматикалык көрсөткүч катарында келбестен, семантикалык жактан да таасирдүүлүгүн сактап калгандыгын байкоого болот демекчибиз.

-ты уңгунун аягы үндүү, каткалаң же уяң үнсүздөр менен бүткөндүгүнө карабай, өзүнүн башкы каткалаң үнсүзүн өзгөртпөйт. Бирок айрым учурларда *-лы, -ды* түрүндө да кезигет. *-ты* мүчөсү ошол жердин сөздүн уңгусу билдирген өсүмдүктөргө мол, бай экенин билдирет жана Орхон-Енисей эстеликтериндеги *-лы* мүчөсү менен тектеш [Кыргыз адабий..., 1980:155-156]. Чоң-Алайда *-ты* мүчөсү тарыхый уңгуларга жалганып, мындай топонимдер жасалган: *Чырканакты* < *чырканак (чычырканак)* + *-ты* = *чырканакты*, *Көбүргөндү жайлоосу* < *көбүргөн* + *-ды* = *көбүргөндү*, *Караганды жайлоосу* < *караган* + *-ды* = *караганды*, *Жекенди* < *жекен* + *-ды* = *жекенди*. *-ты* топоформанты фитонимдерге гана эмес, географиялык объекттин өзгөчө белгисин билдирүү үчүн конкреттүү зат атоочторго жалганып топонимдерди уюштурат. Мисалы, *Корумду жайлоосу* < *корум* + *-ды* = *корумду*. *Кебекти* < *кебек* + *-ты* = *кебекти*.

-луу мүчөсү зат атоочтон катыштык сын атоочторду жасоочу мүчө. Атооч сөзгө жалганганда заттын же сапаттын көптүгүн, молдугун көрсөтөт [Кыргыз адабий..., 1980:227]. *-луу* мүчөсү зат атоочко жалганып, ошол заттын көптүгүн билдирген топонимди уюштурат: *Сүттүү булак* < *сүт* + *-луу* = *сүттүү*.

-оо/-уу мүчөсү. Этиштин өзгөчө формасы болуп эсептелген кыймыл атоочтордон топонимдер уюшулган учурлар кездешет. Белгилүү болгондой,

кыймыл атоочтордо заттык белгилер басымдуулук кылат. Компоненттери кыймыл атоочтордон турган топонимдер көп эмес, бирок бирин-экин бар. Мисалы, *Жылуу-Суу* < жыл-+ -уу= жылуу, *Кечү-суу* < кеч-+ -үү= кечүү.

-ма мүчөсү. -ма этиш сөздөргө жалганып, кыймыл-аракеттин өзгөчөлүгүнө байланыштуу маанидеги зат атоочторду жасоочу өнүмдүү мүчө. Ал жалганган көп сөздөрдүн уңгулары өз алдынча турганда маанисин жоготпойт [Кыргыз адабий..., 1980:161]. Грамматикалык форманын бул өзгөчөлүгү топонимдердин жасалышында сакталган. Мисалы, *Жайылма айылы* < жайыл-+ -ма= жайылма, *Кайырма* < кайыр- + -ма = кайырма, *Кулдама сымап кени* (кулда – ириңдин тээп зилдеши) < кулда + -ма = кулдама, *Күүлөмө мөңгүсү* < күүлө- + -ма = күүлөмө, *Оргума булак* < оргу- + -ма = оргума, *Шаркыратма* < шаркырат- + -ма = шаркыратма.

-чы мүчөсү кесиптин, курал-жабдыктын, чарбачылыктын түрдүү тармактарынын атын билдирген зат атоочторго уланып, бул тармактагы кесипчинин жалпы атын жасайт [Кыргыз адабий..., 1980:152]. Кыргыз тилиндеги өнүмдүү аффикстердин катарын толуктайт, ошону менен бирге топонимдердин курамында келген учурлары да бар. -чы мүчөсү топоформант эмес, ошол себептен бул мүчө менен келген географиялык аталыштар кыргыз топонимиясында сейрек кездешет. Чоң-Алайда бул мүчөнүн жардамы менен жасалган төмөнкү жер-суу аталыштары бар: *Бегичи*, *Кочкорчу*, *Кулчу*, *Чоң-Кочкорчу*. Бирок бир катар түрк тилдеринде -чы мүчөсү менен келген топонимдер кеңири таралган. Булар негизинен ойконимдердин, т.а., калк отурукташкан пункттардын аталыштарында келет. Мындай ойконимдер предметтердин же эмгек куралдарынын аталыштарынан эмес, кесипчилик аталыштарынан жасалган. Мисалы, казак тилинде *Балыкшы* (шаар тибиндеги айылдын аты), татар тилинде *Тегерменче* (тегирменчи жашаган жер), түркмөн тилинде *Авчы* “аңчы жашаган жер” ж.б. [Адукова, 2013:94].

3.1.2. Татаал топонимдер

Чоң-Алай топонимиясынын басымдуу бөлүгүн эки же андан ашуун компоненттен турган жер-суу аталыштары түзөт. Мындай татаал топонимдердин келип чыгышын А. В. Суперанская төмөнкүчө түшүндүрөт: “Адамдар белгилүү бир аймакта жайгашкан бардык объектилерге бири-бирине окшошпогон, өзгөчө аттарды бере алышпайт. Бул адамдын эс тутумунун өзгөчөлүктөрүнө да байланыштуу болушу мүмкүн, анткени ал бири-бирине окшошпогон көп сандаган сөздөрдү жаттап алууну талап кылмак. Ошондуктан аттарга жаңы аныктамаларды, башкача айтканда, кошумча элементтерди (маанилерди) берүү зарыл болгон” [Суперанская, 1969:78,81].

Эки же андан ашык сөздөрдөн турган жер-суу аталыштары негизинен биринчиси аныктооч, экинчиси аныкталгыч (*Сары-Таш*, *Кызыл-Суу*) болуп тизмектешип келсе, кээде *Кемпир өлгөн*, *Балык секирген* өңдүү этиштик айкаштар кезигерин белгилөөгө мүмкүн. Мындай татаал топонимдердин курамындагы компоненттердин байланышуу жолдоруна карай эки топко бөлүштүрүүгө болот.

1) Аныктоочтук катыштагы «зат атооч + зат атооч» тибиндеги татаал топонимдер. Түркологияда “зат атооч + зат атооч” тибиндеги атрибутивдик катыштагы сөз айкаштары изафет деген аталыш менен белгилүү. Мындай конструкциядагы синтаксистик бирдиктер башка тилдерде сейрек кездешип, түрк тилдеринин типологиялык өзгөчөлүктөрүнүн бири болуп эсептелет. Кыргыз тилинде атрибутивдик катышта турган сөз айкаштары татаал топонимдердин басымдуу бөлүгүн түзөт. Мындай катыштагы топонимдер өз мезгилинде кыргыз тилчилери Д. Исаев, К. Конкобаев, С. Омурзаков, М. Шамшиева, А. Акматов жана Д. Абдуллаевдин изилдөөлөрүндө белгиленген. Биз атрибутивдик катышта турган «зат атооч+зат атооч» тибиндеги топонимдерди а) изафет I тибиндеги топонимдер, б) изафет II тибиндеги топонимдер, в) изафет III тибиндеги топонимдерге ажыратабыз.

а) Изафет I тибиндеги топонимдер. Агглютинациялануучу тилдердеги негизги өзгөчөлүктөрдүн бири – атрибутивдик катышта турган сөздөрдүн орун

тартибинин туруктуулугу, б.а., аныктоочтун аныкталгычтан дайыма биринчи келиши. Синтаксистик конструкциядагы сөздөрдүн мындай орун тартиби агглютинативдик түзүлүштүн туруктуулугун гана камсыз кылбастан, түрк тилдеринде ыкташуу байланышынын өнүгүшүнө шарт түзгөн. Мүчөсүз негиздерден куралган изафет I тибиндеги конструкциялар түрк тилдериндеги эң байыркы кубулуш экендигин, мындай синтаксистик конструкциялар биринчи эки зат атоочтун айкашынан түзүлүп, таандыкты билдиргенин Б. А. Серебренников менен Н. Гаджиевалар эмгегинде жазып кетишкен [Серебренников, Гаджиева, 1986:261]. Чоң-Алай топонимиясында изафет I тибиндеги топонимдер арбын. Бул топко кирген топонимдердин компоненттери тең байланыштагы ыкташуу байланышы менен байланышат. Мындай типтеги топонимдердин түзүлүшүндө компоненттердин бири-бирине салыштырмалуу орду грамматикалык мааниге ээ болот да, биринчиси аныктоочтун, экинчиси аныкталгычтын функциясында келет. Компоненттердин топонимдин курамындагы орун тартиби маанилик катышты гана аныктабастан, компоненттердин ортосундагы синтаксистик байланышты иш жүзүнө ашырат. Мисалы: *Айран-Булак, Алтын-Дара, Алтын-Мазар, Арал-Кене, Ат-Жайлоо, Бала-Бейит, Батман-Көл, Урал-Чоку, Жылан-Төр, Жорго-Таш, Зындан-Үңкүр, Кароол-Дөбө, Кебек-Жылга, Муз-Жылга ж.б.*

Чоң-Алай топонимиясындагы сөздөр кыргыз топонимикасынын тарыхында жана бүгүнкү күндө да орчундуу орунду ээлейт десек жаңылышпайбыз. Анткени азыркы мезгилде да ареалдык алкакта жаралган тополексемалар жер аталыштарын жасоодо активдүүлүгүн жоготкон эмес. Ошондой эле ареалдык алкакта жаралган топонимдер кыргыз элинин диний башка түшүнүктөрүн чагылдыруучу терминдер препозитивдик абалда жолугушат. Мисалы: *Алтын-Мазар, Дароот-Коргон.*

б) Изафет II тибиндеги топонимдер. Мындай изафеттик конструкциянын экинчи компонентине үчүнчү жак, жекелик сандагы таандыктын мүчөсү жалганат. Изафет II тибиндеги топонимдердин экинчи аныкталгыч компоненти географиялык аппелятивдерден турат: *Бугу-Башы, Жар-Башы, Дара суусу,*

Маашан көрүстөнү, Теңизбай ашуусу, Ленин мөңгүсү, Нура суусу, Корумду жайлоосу, Канжайлак мөңгүсү, Алипбай зоосу, Алакысырак чокусу, Чекен талаасы ж.б.

в) Изафет III тибиндеги топонимдер. Бул типтеги конструкциялардын өнүгүшү илик жөндөмөсүнүн келип чыгышы менен байланыштуу. Мындай изафеттик конструкциянын негизинде уюшулган топонимдердин биринчи компонентине илик жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганат жана алар көп эмес. Мисалы, *Дарооттун токою, Маманын токою, Лепшинин үстү.*

2) Аныктоочтук катыштагы «сын атооч + зат атооч» тибинде жасалган татаал топонимдер. Бул түзүлүштөгү жер-суу аттары кыргыз тилиндеги эки компоненттен турган татаал топонимдердин эң кеңири тараган түрү болуп эсептелет [Исаев, 1977:66]. Синтаксистик жактан алганда биринчи компоненти аныктоочтун, экинчиси аныкталгычтын милдетин аткарат. Эреже боюнча сапаттык сын атоочтордон, анын ичинде өң-түстү билдирген сөздөрдөн уюшулган. Мисалы, *Чоң-Алай, Шор-Талаа, Чоң-Кочкорчу, Туюк-Суу, Сасык-Булак, Сары-Таш, Ничке-Суу, Кызыл-Тикен, Кызыл-Суу, Куу-Талаа, Көк-Дөбө, Кара-Булак, Жылуу-Суу, Ачык-Таш ж.б.*

3) Аныктоочтук катыштагы «сан атооч + зат атооч» тибинде жасалган татаал топонимдер. Чоң-Алай жер-суу аталыштарынын составында ошондой эле жалпы кыргыз ономастикасынын калыптанышында сан атоочтордун мааниси өзгөчө орундуу ээлөөсүн белгилеп кетүү абзел. Себеби кыргыз тилинин ономастикасын, анын ичинде кыргыз топонимикасын изилдеген окумуштуулар сан атоочтордун кыргыз топонимикасынын калыптанышындагы сандык гана эмес, сапаттык жагын да өзгөчө маанилүүлүгүн көрсөтүшкөн Д. Исаев [Исаев, 1977], К. Коңкобаев [Конкобаев, 1980], Э. Мурзаев [Мурзаев, 1973]. Изилдөөбүздүн жүрүшүндө сан атоочтордун ареалдык катыштагы топонимдерге тиешелүү болгон аталыштардын тарыхый жактан өнүгүүсүнө олуттуу таасири бар экендигине топонимикалык фактылардын негизинде ынандык. Сан атоочтордун катышуусу менен жасалган топонимдер лингвистикалык гана жагдай болбостон, кыргыз элинин калыптануусундагы тарыхый этапты да

чагылдырат. Анткени кылымдар бою маданий жактан ар түрдүү элдер менен байланышта болуп келген кыргыз уруулары ар дайым өздөрүнүн тилдик өзгөчөлүгүн сактап келген. Мындай өзгөчөлүктү сан атоочтордун айкашуусу менен жасалган топонимдерден көрүүгө болот. Мисалы: *Тогуз-Күңгөй, Үч-кол, Үч-Кара, Миң-Жар* ж.б.

Татаал топонимдердин курамында сан атоочтор препозитивдик абалды ээлөө менен бирге, бардык учурда эле сандык белгини бере бербей тургандыгы аныкталды. Анткени сан атоочтор сандык мааниден тышкары да кыргыз элинин тилинде, менталдык жактан калыптануусунда сакралдык түшүнүктөрдү алып жүрөт. Мисалы үчүн ареалдык катыштагы топонимдердин составында жолуккан *жети, үч, төрт, кырк* жана *миң* эсептик сан атоочтору социалдык, идеологиялык жактан деле өзгөчө мааниге ээ. Чоң-Алай топонимдик тутумунда *үч, миң* сан атоочторунан жасалган *Үч-Кол, Миң-Жар, Миң-Теке* топонимдерин кезиктиребиз. Ошондой эле кыргыз тилиндеги сандык мааниде колдонулган *кош, сыңар* сыяктуу нумеративдик сөздөрдүн татаал топонимдерди жасоодогу активдүүлүгү салыштырмалуу жогору экендигин белгилеп кетүү зарыл. Мындай нумеративдер аныктоочтун функциясында келет. Чоң-Алай топонимиясында *Кош-Дөбө, Кош-Кайың, Сыңар-Жар* аталыштары бар.

4) Этиштик катыштагы «зат атооч + этиш» тибинде жасалган татаал топонимдер. Жогоруда белгиленгендей, Чоң-Алай топонимиясындагы жер-суу аталыштары жасалуу ыгына жана түзүмдүк курамына карай экиге бөлүнөт. Албетте кыргыз тилиндеги аларга улануучу сөз түркүмдөрүнүн табиятына жараша да жиктелет. Мындай айырмачылыктар ареалдык катышта кабыл алынган терминдерге кыргыз тилинин нукура лексикасынын курамындагы атоочтук жана этиштик формалары аркылуу да арбын уюшулгандыгын көрөбүз. Мисалы: *Балык секирген, Балык жууган, Дыкан акты, Кожо-Түштү* ж.б. Эгерде грамматикалык жактан, жогоруда мүнөздөлгөндөй, ареалдык катышта чечмеленүүчү топоним-сөз айкаштарын айырмалай турган болсок, анда алар кыргыз тилинде атооч сөздөрдүн атоочтук жана этиштер менен айкашынан турат да, интонациялык жактан бир тутумду түзө алышат.

Чоң-Алай топонимикасындагы өзүнчө бир типологиялык мүнөзгө ээ болгон топонимдердин өзгөчөлүгү катарында ареалдык катыштын негизинде пайда болгон лексемалардын катар келүүсүн же болбосо, атооч жөндөмөсүндө турган зат атоочтор менен айкашуусун көрсөтүүгө болот. Мындай топонимдер ареалдык катыштын негизинде пайда болгон аталыштын маанилик касиетин, эстетикалык турумун күчөтүү максатында коюлат. Ошондой эле мындай типтеги топонимдер, айрыкча, эч кандай морфологиялык каражаттардын жардамысыз эле жасалышат. Мисалы, Аскар-Ыйлаган - нукура кыргыз компонентинен түзүлгөн татаал топоним. Бир караганда, бул сүйлөм болуп турат, ээси - Аскар, баяндоочу ыйлаган, бирок биз аны сүйлөм катары эмес, номинативдик бирдик катарында карайбыз. Семантикалык жактан алып караганда, адам бир мезгилдеги Аскар деген инсан менен байланыштуу окуяны чагылдырат. Структуралык жагынан карай турган болсок, түзүлүшү боюнча татаал, формасы боюнча этиштик топоним.

Үч же андан ашык сөздөрдөн турган топонимдер. Чоң-Алай топонимиясынын курамында үч сөздөн куралган топонимдер да бар. Мындай топонимдердин морфологиялык курамы ар түрдүү. Синтаксистик жактан алганда, анын бир бөлүгү аныктооч болуп түшсө, экинчи бөлүгү аныкталгычтын милдетин аткарат. Эске ала турган бир жагдай, мындай топонимдердин курамындагы аппелятивдер кийинчерээк унутулуп калып, окуяны билдирген сөздөрдүн тобу гана топонимге айланат. Мисалы: *Кемпир өлгөн жер*, *Аскар ыйлаган колот* деген сыяктуу сөз тизмегиндеги “жер”, “колот” деген географиялык аппелятивдер кийин түшүп калып, *Кемпир-Өлгөн*, *Аскар-Ыйлаган* деп колдонулуп калган. Айрым учурларда топонимдердин жасалышында географиялык аппелятивдер түшүрүлбөй кала берүүсү да мүмкүн. Мисалы: *Гыдыриша өлгөн зоо*, *Балык секирген жер*. Бул сөз тизмектерин атоочтук түрмөк деп карайбыз.

3.2. Чоң-Алай топонимиясынын семантикалык өзгөчөлүктөрү

Жер-суу аталыштары кылымдар бою калыптангандыктан, андан түрдүү доорлордун катмарлануусун көрүүгө болот. Топонимдик курамдан кайсы бир мезгилдерде ушул аймактарда жашаган элдер жөнүндө, же бул жерде таралган элдер менен тыгыз тилдик карым-катышта турган башка элдин тилинин жаңырыгын, тийгизген таасирин да байкоого болот. Демек, ар бир топоним өзү жаралган доор жөнүндөгү маданий-тарыхый маалыматты алып жүргөндүктөн, аларда элдин ишеними, турмуш-тиричилиги, чарбасы, тарыхый байланыштары тууралуу маалыматтар сакталат. Ошол себептен, географиялык аталыштарды өзгөчө этимологиялык жана семантикалык өңүттөн изилдөө тилдин тарыхы үчүн өтө маанилүү болуп эсептелет.

Географиялык объекттерге ат берүү тилдеги үзгүлтүксүз процесс болуп эсептелет. Адам айлана-чөйрөнү таануу менен бирге, аларды жекелештирүү, бири-биринен өзгөчөлөө үчүн ат берет. Жер-сууга ат берүүдө тилде жаңы сөз ойлонуп табылбайт, топонимдер мурдатан бери колдонулуп жүргөн тил бирдиктерин башкача түшүнүүдөн, кошумча маани берүүдөн келип чыгат. Номинациянын теориясында муну экинчи номинация деп аташат, демек топонимдер экинчи номинациянын туундусу болуп эсептелет. Номинация процессине жердин рельефи, ошол жерде жашаган калктын жашоо-шарты жана чарбасы, ошондой эле тилдик контактылар чоң таасирин тийгизет. Бул жерде тилде мурдатан колдонулуп келген сөздүн (жалпы аттын) энчилүү атка, биздин учурда топонимге кандай өткөнүн аныктоо үчүн сөздүн семантикасына токтолуу зарыл. Ал эми семантикалык изилдөө сөзсүз түрдө этимологиялык анализ менен эриш-аркак жүрбөсө, сөз маанисиндеги кеңейүү же таруу процессин аныктоо дээрлик мүмкүн эмес. Топонимдерди семантикалык жактан талдаганда, сөздүн мааниси кеңейип, анын кайсы бир сөзүнүн жердин рельефине, же болбосо суунун өзгөчө белгилери менен окшоштугуна жараша жаңы топонимдик мааниге ээ болгонун байкоого болот. Ушуну менен бирге заттын сын-сыпатын (*ийри, жылуу, туздуу, жалпак, семиз, ичке ж.б.*) жана санын (*үч, төрт, беи,*

тогуз) билдирген сөздөрдүн номинативге өтүп, жер-суунун аталышын билдирип калган учурлары топонимиядагы мыйзамченемдүү көрүнүш экендиги маалым.

3.2.1. Топонимдердин курамындагы компоненттер же географиялык апеллятивдер

Жер-суу аталыштарын лексика-семантикалык жактан жиктөөдө талдоого алынган фактыларды географиялык, тарыхый жана тилдик аспектиде кароо бир топ алгылыктуу болот. Топонимдерди географиялык аспектиде кароодо ***адыр, арт, арык, төр, көл, жайык, саз, суу*** деген жер-сууга түздөн-түз тиешелүү болгон атоолордун ошол аймактагы энчилүү аттарга маанилик катышы канчалык экендиги эске алынышы зарыл. Бул жерде негизинен жер-суу аталыштарынын жасалышында кайсы географиялык апеллятив көбүрөөк же тескерисинче азыраак колдонуларын тактоо болуп саналат. Өз кезегинде мындай талдоо изилдөөгө алынып жаткан Чоң-Алай өрөөнүнүн жер шартынын өзгөчөлүктөрүн аныктоого жардам берет. Чоң-Алай тоолуу, мөңгү массивдерине бай аймак болгондуктан, географиялык мындай өзгөчөлүк тилдик атоодо кандай каражаттардын негизинде ишке ашкандыгын изилдөө өзгөчө маанилүү.

Чоң-Алай топонимиясына кыргыз географиялык аталыштарынын курамында көп колдонулган ***арт, кол, кош, булак, таш, саз, жайлоо, жол, жылга, суу, өтөк, арык, ачык, мөңгү*** өңдүү географиялык апеллятивдер мүнөздүү. Мындай апеллятивдер ороним, гидроним, кээде ойконимдердин курамында келет. Топонимдердин курамындагы бул компоненттер байыркы мезгилден бери кыргыз тилиндеги жер-суу аталыштарында көбүнчө экинчи компонент катары келгени белгилүү.

Арт апеллятивинин мааниси азыркы кыргыз тилинде күңүрттөлгөн. Бирок *Көк-Арт* (*ашуунун, тоонун, суунун, өрөөндүн аты*), *Торугарт, Кызарт* сыяктуу бийик ашуулардын аталыштарынын курамында келет. Байыркы кыргыз тилинде өз алдынча колдонулуп, “ашуу”, “тайпак тоо”, “кырка тоо” маанилерин берген. Мисалы, Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат ат-түрк” сөздүгүндө “*Ermägügä eşik art bolur* -Эринчекке эшик аттаган ашуу ашкандай көрүнөт” [Толубаев,

Каратаева, 2010:22] - деген макалдан кездештиребиз. Азыркы түрк тилдеринен шор жана тува тилинде “ашуу”, алтай тилинде “бийик эмес ашуу” мааниси сакталган [Мурзаев, 1984:56]. Чоң-Алай топонимиясында Кызыл-Арт орониминин курамында келет. *Арт* сөзүнүн мааниси кыргыз тилинде күңүрттөлгөндүктөн, Кызыл-Арт ашуусу деп аталат.

Арык – географиялык аппелятиви азыркы кыргыз тилинде көбүнчө *Аң-Арык*, *Чоң-Арык*, *Жаңы-Арык* сыяктуу ойконимдердин курамында келет. Арык байыркы кыргыз тилинде “кичине өзөн”, “кичине аккан суу” маанисин берген. Ушул маанисинде Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө «*Ayilda oylaq tuysa, ariqda oti ünär - Короодо улак туулса, арыкта от өнөт*» [Толубаев, Каратаева, 2010:9] – деген макалда колдонулган. Дыйканчылыктын өнүгүшү сугаруу системасынын өнүгүшүн шарттаган, натыйжада эгинди жана башка өсүмдүктөрдү сугаруу үчүн казылган алыш дагы арык деп атала баштаган. Ушул маанисинде *Кыдыршаа-Арык* топониминин курамында келет.

Баш – кыргыз тилинде тоонун чокусун билдирет. Бул соматизм метафоралык ыкманын негизинде географиялык объектке көчүрүлгөн. Байыркы мезгилдерде эле метафоралык мааниге ээ болуп, жер-суу аталыштарын атоодо колдонула баштаган. Мисалы, *Өтүкөн йыш башынта* “токойлуу Өтүкөн тоосунун башында”, *ыдык баш* – ыйык баш (чоку). Азыркы учурда Түштүк Сибирь, Кавказ жана Орто Азия чөлкөмдөрүндө эң кеңири колдонулган аппелятивдердин бири. Мисалы, азерб. *баш* – баш (дене мүчө), башталыш, дарыянын баш жагы, төбө, тоонун чокусу; башк. *баш* – баш, чоку (*тау башы*); ккалп. *бас* – баш, башталыш, суунун башы, тоонун чокусу (*таудын басында*); тув. *баш* – баш, тоонун чокусу (*даг бажы*); хак. *пас* – баш, чоку (*тагъ пазы*) [Молчанова, 1979:25]. Чоң-Алай өрөөнүндөгү *Бок-Баш* (ашуу), *Бугу-Башы* (жайлоо), *Баш-Нура мөңгүсү* (Нура суусунун башы), *Жар-Башы* (айылдын аты) деген топонимдердин курамында келет. Демек, кыргыз тилинде тоонун чокусун, бардык нерсенин мисалы, булактын, өзөндүн, кандайдыр бир рельефтин башталышын билдирет.

Булак – кыргыз тилинде кеңири колдонулган географиялык аппелятив, “кайнар, булак” маанисин берет. Түрк тилдеринде мындан башка “тоолуу өрөөн”, “өзөн” маанилери да белгилүү. Мисалы, азерб. *булак* – булак, кайнар, жер астынан чыккан суу; ккал. *булакъ* – булак, кайнар; тув. *булак* – 1) тоолуу өрөөн; 2) булак башы, 3) тоодогу булак; чув. *пулых* – өзөн [Молчанова, 1979:31]. Чоң-Алай топонимиясында “кайнар, булак” маанисинде колдонулуп, *Сасык-Булак*, *Койлубай-Булак*, *Дөңкапа-Булак*, *Мазар-Булак*, *Шамиш-Булак*, *Кундуз-Булак*, *Мурзалы-Булак*, *Токторбайдын булагы*, *Сары-Булак* сыяктуу Жекенди айылындагы жер астынан чыккан суулардын аталыштарынын курамында келет.

Жайлоо – жайында мал жайылуучу жайыт [КТТС I 427]. *Жайлоо* түрк тилдеринде географиялык аталыштардын курамында аппелятив жана аныктоочтун (алт. *Жайлу-Ажы*, *Жайлу-Айры*, *Жайлу-Кем* ж.б.) функциясында келет. Аппелятив катары келгенде 1) «жайлоо, жайкы боз үй, жайыт», 2) «бөксө тоо, сырт» маанилерин берет. Мисалы, азерб. *йайла* – 1) жайлоо, 2) *геогр.* бөксө тоо, сырт; башк. *ййла* – бөксө тоо, сырт; каз. *жайлау* – бийик тоолордогу жайкы жайыт; өзб. *ййлов* – жайыт; бай.т. *йайлыг* – жайкы сарай (ордо) [Молчанова, 1979:35]. Кыргыз тилиндеги топонимдерде “бийик тоолордогу жайкы жайыт” маанисинде колдонулат: *Кумай жайлоосу*, *Көбүргөндү жайлоосу*, *Кырчын жайлоосу*, *Оргума жайлоосу*, *Пүтөө жайлоосу*, *Саз-Жайлоо* ж.б.

Кол – кыргыз тилинде өз алдынча колдонулбайт, бирок жер-суу аталыштарында экинчи компонент катары келген учурлары көп. Кыргыз тилинде “дарыя өрөөнү”, “суунун нугу, сай” географиялык маанилерин берет. Чоң-Алай топонимиясында *Үч-Кол* деген жердин аты бар. Ал Кара-Тейит жана Кара-Мык айылдары бириккен жердин түштүк тарабында жайгашкан [Маматкаимов, 2022:443].

Кош – түрк тилдеринин географиялык номенклатурасында предметтин жубу, түгөйү бар экенин гана эмес, географиялык объекттин кошмоктошкон мүнөзүн билдирет. Мисалы, азерб. *гоша* “1) кош, жуп, 2) экөөлөп”; каз. *къос* “кош, жуп, түгөй”; хак. *хос* – “1) кош, жуп; 2) бириккен”; як. *хос* “экинчи, дагы бир; экинчи ирет” [Молчанова, 1979:68]. Кыргыз тилинде *кош* аппелятиви бири-

бирине окшош, кошмоктошуп келген географиялык объекттердин аталыштарынын курамында келет. Мисалы, Кош-Дөбө тоонун боорундагы эки окшош дөбөгө карата коюлса, Кош-Көл деп мөңгүдөн пайда болгон, биринен агып, бирине кошулган көлдөр аталган [Акматов, 2009:91]. Чоң-Алайда *Кош-Дөбө шаркыратмасы*, *Кош-Кайың* топонимдеринде келет.

Мөңгү – көп жылдар тоо чокуларынан кетпеген кар, муз [КТТС II 227]. Чоң-Алай Кыргызстандын тоолуу аймактарынын бири болгондуктан, өрөөн тибиндеги мөңгүлөр көп. Ошол себептен Чоң-Алай топонимиясынын чейрегин мөңгү аталыштары түзөт. Мисалы, *Жорго-Таш мөңгүсү*, *Жылан-Төр мөңгүсү*, *Жанайдартак мөңгүсү*, *Жалпак-Сай мөңгүсү*, *Булак-Суу мөңгүсү*, *Бор-Дөбө мөңгүсү*, *Башнура мөңгүсү*, *Каман мөңгүсү*, *Корумду мөңгүсү*, *Көк-Кийик мөңгүсү*, *Кулдук мөңгүсү*, *Күүлөмө мөңгүсү*, *Кызыл-Агын мөңгүсү* ж.б. Бирок бул топонимдерде *мөңгү* аппелятив эмес, географиялык термин катары колдонулган.

Саз – токтоп калган суулуу, шалбалуу, чым көндүү жер [КТТС II 364]. Түрк тилдеринде аппелятив катары келгенде “саз, сормо, саздын сормо жери, тундра (түндүк полярдык жерлердеги майда өсүмдүктүү мейкиндик)” маанилеринде кездешет. Мисалы, башк. *һаз* “саз; ылдый жактагы токой”, каз. *саз* “саздуу-шалбалуу жер, сормо саз”, ккал. *саз* – “ылай, топурак”, хак. *сас* “саз, сормо саз” [Молчанова, 1979:88]. Кыргыз тилиндеги топонимдерде тубаса (саз) жана туундуу (саздуу) формасында келет. Чоң-Алай топонимиясында *саз* аппелятивинен уюшулган *Саз-Жайлоо*, *Саз-Жайлоо мөңгүсү*, *Саз-Жайлоо суусу* географиялык аталыштары бар.

Суу – Чоң-Алай топонимиясында эң көп кездешкен аппелятив. Бардык түрк тилдеринде “суу, сейрек учурда суюктук; дарыя, эки өзөндү кошкон суунун айрыгы” маанилеринде колдонулат. Окмуштуулардын пикири боюнча, географиялык объекттерди атоодо алгач “суу”, андан кийин “дарыя” мааниси келип чыккан. Биринчи гидронимдердин курамында келсе, кийин гана гидронимдин негизинде келип чыккан ойконимдерде кездеше баштаган. Чоң-Алайда *Берк-Суу жылгасы*, *Ачык-Суу айылы*, *Бурган-Суу айылы*, *Жылуу-Суу* сыяктуу топонимдердин экинчи компоненти катары келет.

Өтөк – тоо этегиндеги ойдуң, оюраак жер, тоо этеги [КТТС, II 329]. Кыргыз тилинде аппелятивдин функциясында келген учурлары бар. *Өтөк* өт- этишине - ак//-к (орунга байланыштуу түшүнүктөрдүн аттарын билдирүүчү зат атоочту жасайт) мүчөсүнүн жалгануусу менен жасалган. Мындан сырткары *өткөөл* “өтө турган жер, кечүү”, *өтмөк* “суунун өткөөлү” туунду формалары белгилүү. Түрк тилдерин алсак, каракалпак тилинде *өтпө* “сквозной проход”, казак тилинде *өткел* “брод, переправа” формалары бар. Чоң-Алай топонимиясында *Кул-Өтөк*, *Күңгөй-Өтөк* сыяктуу географиялык аталыштардын курамында келет.

3.2.2. Чоң-Алай өрөөнүндөгү топонимдердин семантикалык топтору

Топонимия боюнча адистешкен окумуштуулар түрдүү принциптерге негизделген топонимдердин классификацияларын сунушташкан. Булардын ичинен көпчүлүк изилдөөчүлөр тарабынан таанылган жана эң кеңири таралган түрү – жер-суу аталыштарынын маанисине негизделген В. А. Никонов, Г. Ф. Саттаров, Э. М. Мурзаев жана В. У. Махпировдун семантикалык классификациялары болуп эсептелет. Мисалы, белгилүү окумуштуу В. А. Никонов жалпы эле энчилүү аттарды үч семантикалык топко бөлөт: 1) сыпаттама аттар (дескриптивдер); 2) каалоо-аттар (дезидеративдер); 3) арноо-аттар (меморативдер) [Никонов, 1974:96-104]. Топонимдердин семантикалык өзгөчө белгилерин толук камтыган дагы бир классификация Г. Ф. Саттаровго таандык. Ал жер-суу аталыштарын төмөнкү белгилерге карай топторго ажыраткан: 1) жасалма жол менен жаратылган объекттерди атаган географиялык терминдер жана алардан жасалган топонимдер; 2) табигый объекттерди атаган географиялык терминдер, анын ичинде суулардын жана оронимдик объекттердин аталышы; 3) ойконимдик объекттердин аталышы (алар өз ичинен 27 топчого ажыратылган); 4) геоботаникалык терминдер жана алардан жасалган топонимдер; 5) зоологиялык терминдер жана алардан жасалган топонимдер; 6) объекттин формасы, көлөмү, саны, жайгашуусу, о.э. кесип, тууганчылык, мифологиялык, идеологиялык түшүнүктөрдү атаган сөздөрдөн жасалган топонимдер [Саттаров, 1998:18-25]. Ал эми Э. М. Мурзаев түрк

топонимиясынын он семантикалык тобун аныктаган [Мурзаев, 1996]. Биз өз изилдөөбүздө белгилүү окумуштуу В. У. Махпировдун: “лексика-семантикалык классификация этимологиялык талдоонун уландысы” [Махпиров, 1997:157] – деген пикирине таянуу менен, топонимдердин түпкү маанисине этимологиялык талдоо жүргүзүүнүн негизинде гана семантикалык жактан жиктөө ылайыктуу деп эсептейбиз. Топонимикадагы мына ушул илимий көз караштарга таянып, Чоң-Алай топонимиясына тектик жана семантикалык өнүктөн жүргүзүлгөн изилдөөнүн негизинде төмөнкүдөй семантикалык топторго классификациялоого болот: 1) антропотопонимдер; 2) этнотопонимдер; 3) фитотопонимдер (геоботаникалык терминдерден турган аталыштар); 4) соматикалык негиздеги топонимдер; 5) зоотопонимдер (зоологиялык терминдерден турган аталыштар); 6) түстү билдирген сөздөрдөн жасалган топонимдер; 7) объекттин формасы, көлөмү, жайгашуусуна байланыштуу түшүнүктөрдү атаган сөздөрдөн жасалган топонимдер; 8) диний ишенимдер менен байланышкан топонимдер; 9) тарыхый-маданий окуяларга байланыштуу топонимдер; 10) советтик доорду чагылдырган топонимдер. Ошондой эле жер-суу аталыштарынын тыбыштык жактан бузулуп айтылышы, элдин ичиндеги айрым жалган этимологиялар, топонимдердин эмне себептен башкача мааниге өтүп калуу себептери да ушул лексика-семантикалык аспектиде каралат.

1. Антропотопонимдер. Энчилүү аттардын басымдуу бөлүгүн антропонимдер түзөт. Мындай ономастикалык бирдиктер адамды идентификациялоо функциясы менен эле чектелип калбастан, топонимиялык системанын кеңейишине белгилүү деңгээлде таасирин тийгизген. Чоң-Алай аймагында адам аттарынан, лакап аттардан жана фамилиялардан жасалган топонимдер арбын. Антропотопонимдердин келип чыгышындагы негизги өзгөчөлүк - ошол жерге биринчи отурукташкан адамдын же жер ээсинин, ошондой эле белгилүү инсандардын ысымынын топонимдин номинация процессине катышкандыгында турат [Абишов, 2017:335]. Негизинен, топонимдер эркек ысымдарынан жасалган, бул нерсе кыргыздардын үй-бүлө

институтундагы эркектердин үстөмдүк абалы менен байланыштуу деп ойлойбуз. Чоң-Алай тоолуу аймак болгондуктан, мөңгүлөргө бай. Фамилиялар мына ушул мөңгүлөргө берилген, негизинен, союз учурунда мөңгүлөр белгилүү адамдардын фамилиялары менен аталып калган (фамилия менен аталган мөңгүлөргө “Советтик доорду чагылдырган топонимдер” бөлүмчөсүндө токтолобуз). Бирок нукура кыргызча аталыштагы мөңгүлөр да арбын.

Антропонимдик негиздеги айрым жер-суу аталыштары фонетикалык өзгөрүүгө учурап калыптанган. Жер-суу аталыштарынын фонетикалык курамындагы мыйзамдуу өзгөрүүлөр кыргыз тилинин фонетикалык ички мыйзамдарына карай ишке ашырылып, грамматикалык жактан калыптануусун уланткан. Мисалы, араб тилининен кабыл алынган активдүү Мухаммед // Мукамбет, бейт//бейит ж. б. топонимдери тилдик арелга же ареалдык өзгөчөлүккө жараша колдонулуп, түрдүү варианттарында жолугат. Кыргызстандын түштүк бөлүгүндө молло, думана фонетикалык вариантында, түндүк тарабында молдо, дубана түрүндө арбын жолугат. Ал эми бул келтирилген топонимдерге архетип, б. а., этимону болуп саналган араб тилиндеги пайгамбарлардын аттары жана сапаттык маанидеги лексемалар бүгүнкү күнгө чейин ички маанисин жоготпогону менен, тыбыштык жактан бир топ өзгөрүүлөргө учураган. Мындай фонетикалык өзгөрүүлөр же болбосо, алмашуулар кыргыз тилчилеринин, айрыкча, кыргыз антропономиясын негиздөөчүсү Ш. Жапаровдун айткан пикирлерине таянуу менен иликтенет. Ошондой эле артчыл [х] тыбышы боюнча профессор Т. Ахматовдун пикирин да жетекчиликке алууга милдеттүүбүз. Мындай тыбыштык жактан болгон алгачкы же болбосо, сырткы өзгөрүүнү кийинчерээк Н. Джапаров өз изилдөөлөрүндө кыргыз тили тарабынан арткы таңдайчыл каткалаң [х] тыбышынын кабыл алынбагандыгы менен түшүндүрөт. Ошондой эле изилдөөчүнүн ою боюнча, араб тилине мүнөздүү болгон х артчыл каткалаңы кыргыз тили үчүн жат фонетикалык көрүнүш болуп саналгандыктан, кала берсе, сөз курамынын бардык позицияларында же синкопага учурайт, же болбосо, башка тыбышка өткөрүлүп айтылат деп белгилеген. Бирок изилдөөчү топонимдерге гана кайрылган.

Мисалы үчүн шаар < шахар, мээр < мехр, каар < кахр, баар < бахор ж.б. Мындай маанини билдирген сөздөрдүн социалдык себептери (жер, суу, өзөн, зоо, аска, көл, булак) кийинчерээк унутулуп калып, окуяны билдирген сөздөрдүн тобу гана топонимге айланат. Мисалы: *Кемпир өлгөн жер*, *Сыйыр учкан зоо*, *Аскар ыйлаган колот* деген сыяктуу сөз тизмегиндеги “жер”, “зоо”, “колот” деген географиялык жалпы аталыштар кийин түшүп калып, *Кемпир-Өлгөн*, *Аскар-Ыйлаган*, *Сыйыр-Учкан* болуп топонимикалык ат катары колдонулуп калган. Ырас, кээ бир топонимдердин жасалышында географиялык жалпы аталыштар түшпөй кала берүүсү да жолугат. Мисалы: *Бөрү кутурган жылга*, *Гыдырша өлгөн зоо*. Мындай учурда бул сыяктуу географиялык жалпы аталыштардагы түшпөй айтылган сөздөрдү атама сүйлөм деп кароого болбойт. Бул сөз тизмектерин, атоочтук түрмөк деп карайбыз. Анткени үч сөздөн туруп, бир гана кандай?- деген суроого жооп берип турат. Өз изилдөөбүздө адам аттарын төмөнкүдөй талдоого алдык:

Аскар-Ыйлаган - нукура кыргыз компонентинен түзүлгөн татаал антропотопоним. Колоттун аты, толук аталышы Аскар-Ыйлаган колот. Кайсы бир мезгилде жашап өткөн Аскар аттуу адамга байланыштуу окуяны чагылдырат, бирок аталып калуу себеби белгисиз.

Эшен-Ата жайы – Дароот-Коргон, Ачык-Суу жана Жар-Башы айылдарынын орто ченинде жайгашкан. Эл зыярат кылган жер. Дөбөнүн чокусуна курулган күмбөзгө 19-20-к. башында жашап өткөн Мадали калпа аттуу эшен, олуя инсан коюлган. Бул жерге балалуу болбогондор, оорукчан адамдар келип, зыярат кылып турушат.

Чак - Кызыл-Суунун оң куймасы Көк-Суунун боюнда жайгашкан калктуу конуштун аталышы. Айылдын аталышы Тейит уруусунун бир бөлүгү болгон жаманаң уруусунан чыккан Чак аттуу баатырдын атынан коюлган. Айрым маалыматтарда Чак баатырдын өз ысымы эмес деп айтылып жүрөт. Бул ысым аталган баатыр кичине бойлуу, арык болгондуктан эл тарабынан берилген лакап ат делинет. Антропотопонимдин аталышы илгерки басып алуучулук

мезгилдерде айылдан чыккан баатыр жигит өз элин, жерин бөтөндөргө тийгизбей коргоп турганы үчүн эл ошол баатырдын аты менен атап коюшкан.

Алипбай зоосу - Кашка-Суу айылына жакын жайгашкан. Бүркүт зоонун үстүндө борчуктуу жалама аскалуу Алипбай зоо, астында Зындан үнкүрү жайгашкан. Алипбай аттуу атактуу мергенчинин атынан коюлган.

Байгара жайлоосу - Дароот-Коргон айылынын жайлоосу. Ал жерге жөө же эшек менен барат, өтө бийик, кырдуу-таштуу аска-зоолордогу жолдордон өтөт. Учурунда Дароот-Коргондун Кара-Кыя кичи айылынын тургундарынын жайлоосу болгон [Маматкаимов, 2022:245].

Гайып датка күмбөзү - Жекенди аймагында 19-к.биринчи жарымында Чоң-Алайдагы Кокон хандыгынын өкүлү Кул датканы өлтүргөн Гайып даткага арналып салынган күмбөз жайгашкан жер. Эл оозунда Гайып Мамадияр Кул датканын ишенимдүү адамы, темир устасы болгону айтылат. Ал Кул датканы чаап өлтүргөн. Ошондон кийин эл Гайыпты датка катары кийизге салып көтөрүп, абийирдүү адам катары баркташкан [Маматкаимов, 2022:280]. *Гайып* адабий тилде *кайып* формасында колдонулат. Ысым катары сейрек колдонулган, анткени кыргыздар көзгө көрүнбөй кубулуп жүрүп колдоочу кереметти кайып деп аташкан. Мисалы, жапайы аркар, тоо текелердин колдоочусу кайып эрен/кайберен деп аталганы белгилүү.

Дыкан-Акты - Кара-Тейит айылынын батыш тарабында жайгашкан, Тажикстан менен чектеш жайлоо. Эл ичинде Дыкан деген киши сууга агып каза болуп, ошондон улам Дыкан-Акты деп аталып калганы айтылат. Бул жайлоону азыркы учурда Кара-Тейит, Кара-Мык айылдарынын тургундары жайыт катары пайдаланышат [Маматкаимов, 2022:313]. *Дыкан* антропоними *дыйкан* сөзүнүн өзгөргөн формасы. Муну ичкилик диалектисинин материалдары менен далилдөөгө болот. Мисалы, Лейлек говорунда *дыйкан* эмес, *дыкан* деп айтылат [КТДС 352].

Жанайдартак мөңгүсү - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Мөңгүдөн Жылантөр суусу башталат [Маматкаимов, 2022:313]. Жанайдартак антропонимин лакап ат деп эсептейбиз. Кыргыз тили

лакап аттарга бай. Лакап ат бул адамдын атына кошулуучу, анын физиологиялык өзгөчөлүктөрүн, мүнөзүн, адистигин же өнөрүн ж.б. өзгөчөлүктөрүн көрсөтүүчү сөздөр. Лакап ат көпчүлүк учурда адамдын өз ысымына экинчи компонент болуп кошулуп айтылат. Жанайдартак антропониминин экинчи компоненти дардак~дартак “арамдыгы, кытмырдыгы жок, дардаңдап жүрө берген адамга” карата айтылган.

Тагай-Үңкүр - Жекенди айылынын 1км түштүк-чыгышында жайгашкан үңкүр. Жоокерчилик заманда качкындар баш калкалоочу жай болгон. Үңкүрдүн эски идиштер жана май чырактардын калдыктары табылган[Маматкаимов, 2022:591].

Чоок токою - Жекенди айыл аймагында. Кызыл-Суу дарыясынын тескей тарабында жайгашкан. *Чоок* деген адамдын атынан аталып калган деп айтылат. Ал эми экинчи *токой* компоненти кыргыз тилинде эки мааниде колдонулат: 1) бак-дарак көп, калың чыккан жер; 2) суулардын, дарыялардын, көлдөрдүн жээгиндеги жана саздуу жерлердеги камыш аралаш чыккан калың бадал, бадал өсүмдүктөр жыш өскөн жер [КТТС II 507]. Казак, башкыр тилдеринде *тогай* / *тугай* фонетикалык варианттарында келип, жогоруда берилген экинчи маанисинде колдонулат.

2. Этнотопонимдер. Этнонимдик негиздеги топонимдер тилдик коллективдин коомдук жана экономикалык өнүгүүнүн жаңы формациясына өткөндүгү менен түшүндүрүлөт. Анткени коомдо феодализмдин калыптануусу кыргыз урууларынын арасындагы этникалык ажырымды гана күчөтүп тим болбостон, жеке менчиктин географиялык мүнөзгө ээ боло баштагандыгынан кабар берет. Анткени ар бир уруунун сан жагынан артыкчылыгы алардын белгилүү бир чөлкөмдөгү үстөмдүгүнө алып келген. Ошондой эле мындай сандык жана сапаттык өзгөрүүлөр, ар бир уруунун ареалдык жактан таралышы алардын топонимиясында чагылдырылган. Мындай этникалык жана географиялык негиздеги өнүгүү белгилүү өлчөмдө тилге өз таасирин тийгизүү менен бирге, этникалык аталыштардын топонимдерди түзүүдөгү ролун

күчөткөн. Көчмөн турмушта жашап, мал чарбачылыгы менен алектенген урууларда географиялык объектерди атоо процесси жайытты колдонуу тартиби менен байланышкан [Лезина, Суперанская, 1984:79]. Көчмөндөрдө жайыттарды колдонуу тартиби жөнүндө Л. П. Потапов мынтип жазат: “Көчмөндөр тоо-ташта, талааларда каалагандай эле көчүп-конуп жүрө беришкен эмес. Алардын жерлери уруулар жана уруулук бирикмелердин ортосунда гана эмес, а тургай майда уруктардын ортосунда да так бөлүнгөн” [Потапов, 1955]. Жайытты же белгилүү бир жерди колдонуу укугуна ээ экендигин билдирүү үчүн ошол жерге өздөрүнүнүн уруусунун же уруктун атын беришкен [Лезина, Суперанская, 1984:79]. Ошол эле мезгилде жер-суу аталыштары географиялык объектинин кайсыл урууга таандык экендигин гана чагылдырбастан, ал географиялык чөлкөмдүн дифференциалдуу жана интегралдуу өлчөмүн, чек арасын да аныктаган. Чоң-Алай топонимиясында этнонимдин негизинде уюшулган бир нече этнотопоним бар. Төмөндө мына ошол этнотопонимдерге токтолобуз:

Кара-Тейит жылгалары – Чоң-Алайдагы тоо арасындагы жайлоо. Ошондой эле айылдын аталышы катары белгилүү. Топонимдин курамындагы этнонимге токтоло турган болсок, тейит уруусунун курамындагы урук [Маанаев, 1969:25]. Тейит – ичкиликтер уруулук тобундагы ири уруулардын бири. Тейиттер кыргыз этносунун пайдубалын курууда негизги роль ойногон уруу экени белгилүү [Каратаев, 2003:170]. Топонимдин биринчи компоненти катары колдонулган *кара* сөзүн окумуштуу К. Конкобаев “не покрытое снегом место в горах”, б.а., тоонун кар баспаган жери деп берет [Конкобаев, 1980:25]. Талдоого алынган топонимдин мааниси жогоруда келтирилген сөздүн маанисине жакындашпайт. Кара сөзүнүн “множество, масса, народные массы, множественности” мааниси биз талдоого алган топонимге дал келет деген ойдобуз, анткени тейит уруусу бир канча майда топторго бөлүнөт жана анын ичиндеги ири уруктардын бири Кара-Тейит экени белгилүү.

Кара-Мык - Жекенди айыл аймагынын түштүк-батыш тарабында Дароот-Коргон айылынан 42км түштүк-батыш тарапта, деңиз деңгээлинен 2860 метр бийиктикте жайгашкан айылдын аталышы [Маматкаимов, 2022:387].

Этнотопонимдин аталышына токтоло турган болсок, илгери айылда *мык* аттуу эл жашаган, дини мусулман эмес, перс тилинде сүйлөгөн, дыйканчылыкта өтө күчтүү болгон, кээ бир уламыштарда *Мык* аттуу баатыр болгон деген уламыштар айтылып келет. Илимий адабияттардан *мык* аталышы тууралуу так маалымат табууга мүмкүн болгон жок. Ал эми кара компоненти “көп” маанисин билдирип, *мык* элинин сан жагынан көп экендигин, же *Мык* баатырдын күчтүүлүгүн билдирип, *Кара-Мык* деп аталып калган деп божомолдоого болот.

Кыдырша-Арык - Жар-Башы айылындагы канал. Айылдын эгин талааларын сугаруу үчүн Алтын-Дара суусунан кол менен казылган. Оронимдин курамындагы этнокомпонентке келе турган болсок, кыдырша – ичкиликтер уруулар тобундагы байыркы ири уруулардын бири. Элдик уламыштар боюнча, кыдыршалар кыргыз-кыпчак тектүү уруулардан болору айтылат. Өзбекстандын Анжиян облусунун аймагында *Кыдырша* этнотопоними бар экени маалым [Каратаев, 2003:124].

Сары-Могол – дарыянын аты, Кызыл-Суу дарыясынын оң куймасы. Ушул эле дарыянын сол алабында Сары-Могол айылы жайгашкан. Ошондой эле мөңгүнүн жана ботаникалык заказниктин аталышы катары белгилүү. *Сары-Могол заказниги* - Алай районунун аймагындагы ботаникалык заказник. Бурган-Суу, Сары-Могол кыштагынан 3км аралыкта, Сары-Могол суусунун суу топтомунун башында жайгашкан [Маматкаимов, 2022:562-563]. Топонимдин курамындагы *могол* этнокомпоненти аваат уруусунун курамындагы уруктун аталышы. Белгилүү этнограф О. Каратаев этнонимдин келип чыгышын XIVк. орто ченинде Чагатай улусунан бөлүнүп чыккан Моголистан мамлекети менен байланышта карап, этнокомпонент кыргыздардын курамына XIVк. кирген деп эсептейт [Каратаев, 2003:139]. Ошондой эле Базар-Коргон районундагы Могол-Коргон топониминин курамында да кездешет.

Маманын токою - Дароот-Коргон айылынын түштүк-чыгышындагы Кызыл-Суунун сол жээгиндеги токой. Маманын токоюнан өтө көп булактан кара суу чыгат. Саз чөкмөлөрүнүн басымдуу бөлүгү чым көң [Маматкаимов, 2022:468-469]. Ноокен районундагы тоонун аты да *мама* деп аталат. Мама –

кыпчак, мунгуш, тейит урууларынын курамындагы уруктар [Каратаев, 2003:135]. Байыркы түрк жазма эстелигинде *мама* сөзүнө “эгин жанчыган чоң жаргылчакты тегеретчү бука” деп түшүндүрмө берилет [МК III 235]. Жерге-Тал жана Заамин райондорунда “1) таене, 2) ата менен бир тууган улуу аганын аялы” маанилеринде, Лейлек жана Баткенде өтө карыган чоң энеге карата колдонулат [КТДС, 619]. Тунгус-манжур тилдүү элдерде жаңыдан төрөлгөн наристелердин колдоочусун, шамандын аял кебетелеш дух-жардамчысын *мама* деп аташат. Түрк тилдүү элдердин ичинен крым татарларынын тилинде *мамалар* этнотопоними белгилүү.

Теңизбай ашуусу - Алай кырка тоосундагы ашуу. Ашуу илгертен эле Чоң-Алай өрөөнүнүн Фергана аймагы менен байланыштырып турган соода жолу болгон [Маматкаимов, 2022:605]. Ашуунун аталышы кыргыздардагы *Теңизбай* этноними менен канчалык деңгээлде байланыштуу экенин аныктоо кыйынчылыкты жаратат. Теңизбай – бугу, жору урууларынын курамындагы уруктар. Хакас тилинде *төңис* (төнгис) сөзүнүн 1) атактуу, 2) тектүү жерден чыккан, 3) бай адам маанилерин берет [Каратаев, 2003:170]. Казак тилинде *Теңизкөл*, *Теңизсор* сыяктуу гидронимдердин курамында келет [Конкашпаев, 1963:112].

3. Фитотопонимдер (геоботаникалык терминдерден турган аталыштар). Өсүмдүктөр маанилүү табигый ориентир катары, ошону менен бирге калктын жашоо-тиричилигинин негизги булактарынын бири болуу менен дүйнө жүзүнүн көптөгөн аймактарынын топонимиясында чагылдырылган. Ошондуктан, кайсы гана тилди албайлы, анын топонимиялык системасында фитонимдердин негизинде уюшулган топонимдер өтө арбын. Фитотопонимдер тигил же бул аймакта өсүмдүктөр түрлөрүнүн таралышы жөнүндө гана түшүнүк бербестен, географиялык аталыштарга рельефтин өзгөчөлүктөрүнүн чагылдырылышын киргизет. Фитонимдик негиздеги топонимдердин жасалышында Кыргызстандын аймагына мүнөздүү флоранын ичинен *арча*, *бүргөн*, *тикен*, *буудай*, *арпа*, *камыш*, *терек*, *тал*, *шыбак*, *балтыркан*, *караган*

өндүү фитонимдердин активдүүлүгү жогору. Чоң-Алай топонимиясында ошол өрөөндө өскөн өсүмдүктөр аталыштары чагылдырылган:

Гыңдалай (гыңдуу ой) жайлоосу - Жекенди айыл аймагына караштуу Кара-Мык айылынын түндүк тарабында жайгашкан. *Гыңдалай* фитотопоними *гыңдуу+ой* деген эки компоненттен турат. *Гың* - Жерге-Тал жана Памир говорунда жерден көп бийик өспөгөн, жумуру болуп чыккан өсүмдүктүн аты (аны ачарчылыкта адамдар казып алып, отко көөмп бышырып жеп келишкен. Өңү жашыл, май айында чыгып, бир айдан кийин куурап калат, өзү жыттуу болот) [КТДС 314]. Ал эми *ой* географиялык аппелятиви “чуңкур, ойдуң” маанилерин билдирип, кыргыз топонимиясында дарыя, өрөөн, ашуу, булак, коо, колоттун аталыштарынын курамында келет.

Балтырганды - Дароот-Коргон айылынын 4,67км батышында жайгашкан булак. Суусу абдан таза. Алыстыгына карабай, мезгилинде Дароот-Коргон айылынын эли ушул булактан ташып ичишкен [Маматкаимов, 2022:252]. Булак четинде жыш балтырган деген өсүмдүк өскөндүктөн ушинтип аталып калган.

Жекенди - Чоң-Алай өрөөнүнүн борбору Дароот-Коргон айылынан 31км батышта жайгашкан, Жекенди айыл аймагына караштуу айылдын аталышы [Маматкаимов, 2022:329]. Биз талдоого алып жаткан топонимдин маанилерине токтоло турган болсок, Юдахиндин сөздүгүндө 1) *жекен* - рогоз, ситник, куга (болотное растение), сазда өсүүчү өсүмдүк; 2) *жекенди* – жекенди тон “название верхней одежды” [Юдахин, 1985:244] деген маанилерде кездешет. Мисалы, “Манас” эпосунда мынтип айтылат:

Байбиче турду майышып,

Бай Жакып турду кайышып.

Жетип келди Бакдөөлөт

Жекенге буту чалынып – [Сагымбай Орозбаков. “Манас”, 20].

Жекенди айылынын аталышын жергиликтүү жашоочулардын айрымдары *жекенди тонго* байланыштырышса, кээ бир жергиликтүү тургундар *жекен~чекен* (болотное растение, рогоз широколистый) [Юдахин, 1985:356] өсүмдүгүнө байланыштуу да аталып калган деген божомолдорду айтып келишет.

Чындыгында, аталган топоним жайгашкан жерде *жекен~чекен* өсүмдүгү көп кездешип, сын атоочтун мүчөсүнүн жалгануусу менен тыбыштык жактан өзгөрүүгө учурап, *жекен+луу (-ты)=жекенди* аталып калган деген пикирдебиз.

Чекен-Талаа - Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүнүн, түндүк жантаймасындагы, Шибө айылынын түндүк-батышындагы түздүк талаа. Бул талаада кара чекен көп өскөндүктөн ушинтип аталат [Маматкаимов, 2022:659]. Биз талдоого алып жаткан топонимдин биринчи компоненти *жекен* фитониминин фонетикалык варианты болуп саналат. Ал эми экинчи компонентинин топонимдердин курамында келген учурлары бар, бирок активдүүлүгү жогору эмес. Түрк жана монгол тилдеринде *талаа* географиялык термининин төмөнкү маанилери белгилүү: монгол тилдеринде – бур. *тал / тал-а* “түздүк, түзөң жер, талаа, чөл”, 2) тарап, жак, жай, жер; түрк тилдеринде: өзб. *дала* - “түздүк, түзөң жер, талаа”; тув. *тала* – “жак, тарап”; алт. *тала* – “тарап, жак; дүйнөнүн бөлүгү” [Молчанова, 1979:94]. Ал эми кыргыз тилинде “түздүк, түзөң жер” маанисинде колдонулат. Ал эми Чекен-Талаа топонимине келе турган болсок, *чекен* өсүмдүгү көп өскөн *талаа*, *өрөөн* дегенди билдирет.

Кара-Шыбак - Дароот-Коргон айылынан 7 км түштүк-батыш тарапта орун алган [Маматкаимов, 2022:380]. Топонимдин курамындагы *шыбак* фитоними түшүндүрмө сөздүктө “көбүнчө таштак, шагылдуу жерге чыгуучу, малга от болуучу жыттуу, даамы ачуу келген өсүмдүк” деп чечмеленет [КТТС II 724]. Анын кой *шыбак*, жылкы *шыбак*, ак *шыбак*, көк *шыбак*, кара *шыбак* деген түрлөрү бар [Юдахин, 1985:416]. Бул жерде *кара шыбак* көп өскөндүктөн, калктуу конуш Кара-Шыбак деп аталып калганы талашты деле туудурбайт.

Караганды - Чоң-Алай кырка тоолорунун түндүк-батышындагы Жекенди айыл аймагынын Тажикстан менен чектешкен чек ара аймагынан башталып, тескей жайлоолору Памир тоо тутумунан (Чоң-Алай тоо кырка) орун алган жайлоонун аталышы [Маматкаимов, 2022:384]. Караган фитонимине “Кыргызча-орусча сөздүктө” “*караган* - *караганник*, *жёлтая акация*, *золотарник*; *ак караган* - *курчавка*, *кустарник*; *карагандуу* - *покрытый*, *заросший караганником*, кыргызча *караган* өсүмдүгү көп кездешкен же *караган*

өсүмдүгү каптаган жер” деген түшүндүрмө берилет [Юдахин, 1985:347]. Жергиликтүү тургундар караган өсүмдүгү көп өскөндүктөн караганды деп аталып калган деп эсептешет. Казакстандагы караганды фитотопониминин келип чыгышы да ушул өсүмдүк менен байланышкан. Сөз болуп жаткан топоним караган фитонимине байыркы кыргыз тилиндеги -лыз, азыркы учурда молдукту билдирүүчү -луу мүчөсүнүн жалганышы менен жасалган. Ал эми -ты топонимдердин курамында арбын кездешүүчү -лыз мүчөсүнүн тыбыштык жактан өзгөрүүгө дуушар болгон варианты болуп саналат: караган+ -лыз = караганлыз < караганды.

Кымыздыкты мөңгүсү – Алай кырка тоосунун түштүк тарабынын түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Мөңгүдөн Кымыздыкты суусу башталат [Маматкаимов, 2022:449]. Кымыздыкты кымыздык фитониминен түзүлгөн. Кымыздык – ачкыл даамы бар тоодо өсүүчү майда жалбырактуу өсүмдүк [КТТС II 158]. Кымыздыкты Лейлек топонимиясына да мүнөздүү. Мисалы, М. Шамшиеванын эмгегинде Кымыздык деген сайдын аталышын кымыздык көп өскөндүктөн, Кымыздык аталып калган деп берилет [Шамшиева, 2018:69]. Ал эми көптүктү билдирүүчү -луу, -лыз, -ты мүчөсүнүн жалгануусу менен талдоого алынган мөңгү Кымыздыкты аталып калган деп айтууга негиз бар.

Көбүргөндү - Чоң-Алай өрөөнүндөгү жайлоонун аталышы. Жайлоодо аталган өсүмдүк аябай көп өскөндүктөн ошол өсүмдүктүн аты менен аталып калган. Жайлоого чыккан эл самындын ордуна көбүргөн өсүмдүгүн пайдаланып келген. Фитотопонимдин аталышын талдоого алсак, *көбүргөн* сөзүнүн кыргызча-орусча сөздүктө “1) жапайы пияз (тоо пиязы); 2) ногтоода” маанилери берилген [Юдахин, 1985:413]. Ногтоода – бул ооруунун аталышы (тырмактын оорусу), биз сөз кылып жаткан топонимге эч кандай байланышы жок. Ал эми “жапайы пияз” мааниси аталган топонимге байланыштуу деп айтканга толук негиз бар. Сөздүктө *көбүргөндүү* “поросший горным луком” деген уңгулаш сөз бар [Юдахин, 1985:413], демек аталган жайлоодо көбүргөн өсүмдүгү көп өскөндүктөн *Көбүргөндү* деп аталып калган.

Кырчын жайлоосу - Кашка-Суу айыл аймагына карайт. Чоң-Алай кырка тоолорунда Кашка-Суу айылынан 25 км түштүк тарапта жайгашкан. Майда кырчын талдар көп өскөндүктөн *Кырчын жайлоосу* деп аталып калган.

Кызыл-Тикен - Жаш-Тилек айылынын батыш тарабында жайгашкан айдоо жердин аталышы. Түшүндүрмө сөздүктө тикен фитоними төмөнкүдөй чечмеленет: 1) айрым өсүмдүктөрдүн учтуу, денеге сайылып калма тикенеге жана ушундай тикенектүү өсүмдүк; 2) ушундай тикендүү өсүмдүктөрдү жалпысынан айтууда колдонулат [КТТС II 492]. Кыргызстандын чөлкөмүндө суусу жок, чөлдүү жерлер аз болгондуктан, жалаң тикен өскөн жерлер жок. Дегеле кыргыз топонимиясында *тикен* фитониминен уюшулган топонимдердин сейрек учураарын ландшафттын өзгөчөлүгү менен түшүндүрөбүз.

Терек-Мазар - Чоң-Алай өрөөнүнүн батышында жайгашкан дагы бир мазар. Терек-Мазар этимологиясына кайрылсак, айрым окумуштуулардын пикирине караганда, *терек* сөзү түрк тилиндеги дирек, түз, туура термини менен байланышат. Терек-Мазар топониминин географиялык мүнөздөмөсү аталган түшүнүк менен анчалык коошпойт. Экинчиден, элдик этимология боюнча *терек* кыргыз элинде сакралдык мааниге ээ. Мисалы: *Жалгыз-Терек*, *Кош-Терек* “Манас” эпосунда ж.б. чыгармаларда көп жолугат. Биздин оюбузча, *мазар* деген термин араб тилинен кабыл алынган, табыптар коюлган ыйык жерди билдирет. Ошондуктан, *терек* жана *мазар* кыргыз тилинде ыйык объектилерди белгилөө үчүн колдонулат. Биздин оюбузча, бул аныктоо чындыкка туура келет, аталган географиялык объектинин ландшафтына жооп берет. Чоң-Алай жергесинде багбанчылык, дыйканчылык өз кезегинде кесиптик мындай жагдай микротопонимдердин пайда болушуна өбөлгө түзгөн туруктуу жана ардактуу кесип болуп келгендигин атадан балага өтүп тургандыгын байкайбыз.

Төгөрөк-Шибер – топонимдин аталышына анализ жүргүзө турган болсок *төгөрөк*, *тегерек*, *айлана* сөздөрүнүн маанилери түшүнүктүү болуп, атайын чечмелөөнү талап кылбайт. Ал эми топонимдин экинчи компонентине токтоло турган болсок, кыргызча-орусча сөздүктө *шибер* сөзүнүн “1) всякая высокая густая трава; 2) метлица, мятлик луковичный” маанилери берилген [Юдахин,

1985:407]. Э. Мурзаевдин пикирине таянсак, түрк жана монгол тилдеринде шибер~шивер~шэбер~шибир~шивир фонетикалык варианттарында келип, “саз, соро саз, баткактуу жер; саздактуу жердеги көк чөптүү аянт; калың токой; дарыянын жээктеринде калың өскөн бадалдуу жер” маанилеринде кездешет [Мурзаев, 1984:451]. Ал эми биз талдоого алган топонимдин географиялык абалы чети тоо менен курчалган жана ортосундагы тегиздик, түздүк тегерек формада жайгашкан болуп, жайкалып өскөн көк жайсаң чөп болгондугуна байланыштуу Төгөрөк-Шибер аталып калган деп айтууга болот.

Шибээ айылы - Жекенди айылдык округуна караштуу кыштак. Окумуштуу Д. Исаевдин пикири боюнча, монгол тилиндеги *шибэ* сөзүнөн алынып, “учтуу, шиш нерсени” билдирген. Андан ары мааниси кеңейип, шиш казык түрүндө тосмолонгон тосмо, коргон, чепти (*изгородь, укрепление, окоп, крепостица*) билдирип калган [Исаев, 1977:104-105]. Биздин оюбуз боюнча, Шибэ фитониминен жасалган, бирок мааниси кыргыз тилинде күңүрттөлгөн. *Шибээ* топоними алтай жана тува тилдериндеги *шибе~чиби~шиви* “ель”, “еловый” сөздөрү менен уңгулаш. К. М. Мусаевдин пикирине таянсак, тува жана алтай тилдеринде бир эле маанини билдирет: тува тилинде *шиви, шивилиг аьрга* “карагай токой”, *шиви чочогайлары* “карагай тобурчагы”; алтай тилинде *чиби* карагайды гана эмес пихта дарагын да билдирет [Мусаев, 1975:173]. Демек, *Шибээ* топоними “карагай, карагай өскөн жер” дегенди билдирет.

4. Соматикалык негиздеги топонимдер. Топонимикалык бирдиктер экинчи номинациянын туундусу болуп эсептелет. Жер-сууларга ат берүүдө көпчүлүк учурда реалийдин буга чейин белгилүү болгон нерсе менен окшоштугу негизги белги катары алынат [Хисамитдинова, Ягафарова, 2018:157; Тыдыкова, 2022:749]. Белгилүү орус ономасты Е. Березович бул тууралуу мынтип жазат: “Топоним отражает знание о фрагменте географического пространства, который опредмечивается во внутренней форме названия, следовательно, для его экспликации необходимо выявить исходный аппелятив” [Березович, 1998:26]. Топонимдердин жасалышында антропоним, фитоним жана этнонимдер менен

катар адамдын ден мүчөсүн билдирген соматикалык лексика аппелятив катары кеңири колдонулат. Кыргыз тилинде соматизмдердин базасында метафоралык ыкманын негизинде жасалган жер-суу аталыштары көп экенин белгилөөгө болот. Кыргыз топонимиясында *бел, кол, баш, чоку, салаа, тумшук, ооз* сыяктуу соматизмдер аппелятивдин функциясында колдонулганы белгилүү.

Чоң-Алай топонимиялык системасында соматикалык негиздеги жер-суу аталыштары орун алган. Төмөндө мына ушул семантикалык топко кирген топонимдерге токтолобуз:

Жар-Башы – Чоң-Алай айыл аймагына караштуу айылдын аталышы. Эл оозунда Кең-Кокту, Тарашанын оозу деген илгерки аталыштары да учурайт. Топонимдин биринчи компоненти катары келип жаткан “*жар*” лексемасы кыргызча-орусча сөздүктө *яр, обрыв, крутой берег* [Юдахин, 1985:232], ошондой эле окумуштуу Э. Севортяндын эмгегинде *жар//яр//йар* варианттары берилип, “крутой обвал” мааниси көрсөтүлгөн [Севортян, 1978:17]. Азыркы кыргыз тилинде тоонун кайсы бир бөлүгүнүн көчүп кетишинен пайда болгон бийик жер **жар** деп аталат. Ал эми экинчи компоненти болуп саналган “баш” сөзү байыркы *кыргыз, түрк, азербайжан, карлук, кумык* тилдеринде *вершина, верхушка, верхняя часть* (суунун башы, тоонун башы, айылдын башы же баш жагы, баш тарабы) маанисин туюндурат деп берилет [Севортян, 1978:86], ошондой эле *баш* сөзү топонимдин геофизикалык жактан мүнөздөмөсүнө байланыштуу аталгындыгын айгинелейт. Талдоого алынган Жар-Башы топониминин аталышы анын географиялык абалына жараша аталышка ээ болгондугу чындыкка жакын деген пикирдебиз, себеби аталган калктуу конуш сүрүлгөн, көчкөн жерлердин баш жагында, өйдөсүндө жайгашкан.

Кара-Бел – Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынын батыш тарабындагы жайлоо. *Бел* соматизм жана топоним катарында Ш. Жапаров, К. Конкобаев, М. Шамшиева, А. Акматовдун эмгектеринде каралган. Алгачкы лексикалык мааниси – адамдын дене мүчөсү. Топокомпонент катары келгенде тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайык келген жону, кайкыраак жерин билдирет [КТТС I 233]. *Кара-Бел, Көк-Бел, Кур-Бел, Орто-Бел* деген топонимдердин

курамында жолуккан *бел* кыргыз тилинен башка казак, түрк, эски чагатай, уйгур тилдеринде жолугат. Э. Мурзаевдин эмгегинде “**бел, бэл** - букв. "талия", "поясница" (тюрк., монг.). "горная гряда", "пологая возвышенность" – тоо боору, жеңил өйдөлүш, (азерб.); "склон горы", "склон"-ылдыйыш же өйдөлүш (алт.); "перевал", "седловина на гребне гор"- ашуу, тоо боорундагы өйдөлүш же ылдыйыш ж.б. варианттарда берилет [Мурзаев, 1984:64]. *Бел* топокомпоненти өзүнүн негизги маанисинен башка узатасынан кеткен жалпак чокуларды жана билинер-билинбес кыры бар тайпак тоолордун ашуусун да билдирет. Мисалы, *Ала-Бел, Кызыл-Бел, Семиз-Бел* ж.б. Тоонун ашуусун билдирген *ашуу, арт, даван* сыяктуу топокомпоненттер бул мааниде колдонулбайт жана *бел* сөзүнө караганда колдонулуу жыштыгы төмөн [Молчанова, 1979:26]. Биз талдоого алган топонимдеги *бел* сөзү бул жерде анатомиялык маанисинен алыстап, тоо кыркаларынын ашып өтүүгө ылайыктуу, кайкыраак жерин билдирип калган. Кара-Бел топониминин биринчи компоненти түстү билдирүүчү маанисинен алыстап, көлөмдү билдирет дегенге негиз бар. Себеби А. Н. Кононовдун эмгегинде *кара – большой, крупный, обильный (кара жол – большая дорога, жалпы түрк тилд. кара куш – орел, большая птица, тат. башк. уйг. тилд. кара орман-урман – дремучий лес)* чоң, көп маанисинде колдонгондугун айгинелеген мисалдар келтирилет [Тюркологический сборник, 1975; 1978:162]. Окумуштуулардын пикирине кошулуп, *Кара-Бел* топоними чоң, бийик бел (өйдөлүш же ылдыйыш) маанисин билдирет деген жыйынтыкка келебиз.

Орто-Бел тоосу - Көлдүк жана Шибе сууларынын (Кызыл-Суунун сол куймасы) аралыгындагы дого сымал меридиан багытында 20-21км созулган тоо тилкеси, жайкы жайыт. Чоң-Алай тоосунун түндүк тарабы. Кыры аска-зоолуу, мөңгүлүү, түндүккө карай жапыздайт. Капталдары кыска жана тик, кокту-колоттуу [Маматкаимов, 2022:511]. Топонимдин курамындагы *орто* компоненти багытоочу сөздүн кызматын аткарат. *Орто* ойконим, ороним, гидронимдердин курамында келет: *Орто-Токой, Орто-Алыш, Орто-Сай* ж.б.

Кара-Кабак - Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. *Кабак* - көздүн чарасын жаап турган үстү жагы, көздүн үстү [КТТС, I 634]. *Кабак* соматизми

топонимдин курамында келгенде “туш тарабы бийик кырдуу келген ойдун жер, чункур, ой” маанисин туюндурат. Кыргыз топонимиясында жеке колдонулган учурлары да бар. Мисалы, *Кабак* – Жети-Өгүз районундагы айылдын аты [Акматов, 2009:63].

Көк-Тумшук тоосу - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк тармагы. Кыры аска-зоокалуу жана мөңгүлүү. Капталдары тик, кокту-колоттор менен майда капчыгайлары көп [Маматкаимов, 2022:424]. *Тумшук* соматизми топонимдердин курамында сейрек колдонулат. Биздин оюбузча, жайы-кышы эрибеген көк муз, мөңгүдөн тургандыктан *Көк-Тумшук* деп аталып калган.

Үч-Кол - Үлүштөгү чөп чабынды жер. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары бириккен жердин түштүк тарабында жайгашкан. Жергиликтүү элдин айтымында, адамдын үч салаасындай көрүнүп, баш жагы биригип тургандыктан, бул жер *Үч-Кол* аталып калган [Маматкаимов, 2022:643]. Топонимдин курамындагы *кол* соматизми адамдын эки ийининен баштап, манжаларынын учуна чейинки мүчөсүн билдирет [КТТС 788]. Аталган соматизмдин “*ойдун, өрөөн, сай, сайдын нугу*” деген экинчи географиялык, метафоралык маанилери бар. Мисалы, “өрөөн” деген географиялык маанисинин байыркы түрк тилдеринде колдонулганы белгилүү. Бирок түз соматикалык мааниси да күнүрттөлгөн эмес. Азыркы учурда түрк дүйнөсүндө кеңири тараган аппелятив, *коол, кол, кул, хол, гол, голу* (таандык мүчө менен) фонетикалык варианттарында келет: бай.т. *кол* – “өрөөн”; азерб. *гол* – дарыянын куймасы; башк. *кул* – “ойдун, кокту, колот”; каз. *қол* – дарыя (өз алдынча колдонулбайт, географиялык аталыштардын курамында келет), ккал. *қол* – “кичинекей арык”; тат. диал. *кул, кол/гол* - “ойдун, кокту, колот”; алт., хак. *кол* – “ойдун, өрөөн, сай” маанилери белгилүү [Молчанова, 1979:65-66]. Кыргыз тилинде *кол* аппелятиви менен жасалган жер-суу аталыштары көп эмес. Мисалы, *Кара-Кол, Үч-Кол* сыяктуу топонимдердин курамында келет. Ошону менен бирге “өрөөн, сай, сайдын нугу” деген экинчи метафоралык маанисин башка түрк тилдери менен салыштыруу аркылуу калыбына келтирүүгө болот.

Тоң-Мурун ашуусу - Алай жана Чоң-Алай кырка тоолорун туташтырган орто жери кайкыраак жер. Бул ашуудан Улуу Жибек жолунун бир тармагы өткөн [Маматкаимов, 2022:613]. Топонимдин курамындагы *мурун* соматизми түрк тилдеринде *бурун, мурун, бурын, мурын* фонетикалык варианттарында кездешет. Топокомпонент катары келгенде “тоонун учтуу кыры, тумшугу; тоонун аягындгы жар” маанилерин туюндурат [Хисамитдинова, Ягафарова, 2018:162].

5. Зоотопонимдер (зоологиялык терминдерден турган аталыштар).

Топонимдерде ошол аймакта жашаган элдин жашоо образы гана эмес, адамдардын жаратылыш менен карым-катышынын элементтери да чагылдырылат. Адамдардын жаратылыш, жаныбарлар дүйнөсү менен болгон карым-катышы географиялык объекттерди кабылдоодогу ассоциациялардын калыптанышына таасирин тийгизет. Ошол себептен зоонимдик негиздеги топонимдердин келип чыгышы коммуникативдик жана социалдык жактан шартталган кубулуш болуп саналат [Позднякова, Йылдырым, 2023:125]. Чоң-Алай топонимиясына түздөн-түз багытталбаса да аталган чөлкөмдө кездешкен үй жана жапайы жаныбарларга байланыштуу топонимдерди изилдеген окумуштуулар К. Конкобаев, М. С. Шамшиева, Д. Исаев, С. Омурзаковдун эмгектерин негиз кылып, ишибизде зоонимдик негиздеги топонимдердин маанилерине талдоо жүргүздүк.

Ат-Жайлоо - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн. Элдик этимология боюнча, жалаң гана аттар жайылчу жайыт болгондуктан, аттар үчүн азык болчу чөптөрдүн көп өскөндүгү, азыктуулугу мындай топонимдин жаралышына негиз болгон. *Ат* зоокомпонентинин кыргыз топонимиясында кеңири учураганын белгилөөгө болот. Мисалы, *Ат-Баши*, Ысык-Көлдөгү бир нече жайлоонун аты Ат-Жайлоо деп аталат, т.а., Сары-Жаз сыртындагы жердин, жайлоонун аты, Жети-Өгүз районундагы Чоң-Кызыл-Суу айылына караштуу жайлоо, Өрүктү айылындагы жайлоо [Акматов, 2009:21]. Кыргыздар көчмөн маданияттын өкүлү катары байыркы мезгилден бери төрт түлүк малдын ичинен жылкыга өзгөчө маани беришкен. Ошол себептен кыргыз

элинде “Ат - адамдын канаты” деп айтылган. Элдин дүйнөтаанымындагы мындай өзгөчөлүк топонимдерде чагылбай койгон эмес.

Алакысырак чокусу - Чоң-Алай кырка тоосунун батышында жайгашкан. Түштүк батышы Тажикстан, түндүк жантаймасы Көлдүк жайлоосу менен чектешет [Маматкаимов, 2022:213]. *Кысырак* зоокомпонентине келсек, жаңыдан үйүргө кошулган кулундай элек байтал бээ кысырак деп аталат [КТТС II 167].

Балыкты – Жекенди айылынан түндүк-батыш тарабында, Алай-Гиссар тоо тутумунун чыгышында жайгашкан суунун аталышы. Балыгы көп, мол болгондуктан, Балыкты деп аталып калган.

Балык секирген жер – Жаш-Тилек, Чак айылдарынан агып өткөн Көк-Суу суусунун баш жагында жайгашкан кооз жер. Текелик суусунун кошулган жеринин аталышы. Элдик этимология боюнча, бул жердин сууларында балык көп болуп, балыктар суудан-сууга секирчү экен.

Бугу кыштагы – райондун борбору Дароот-Коргон айылынын батышында Жекенди аймагындагы жайлоо. Бугу айбанаттарга байланыштуу тубаса топоним болуп саналат. Бугу деп аталып калганынын себеби бул жерде бугулар болгон. Кыргыздар бугуну ыйык жаныбар катары санаган. Элдик этимологияга кайрыла турган болсок, кыргыз элинде аябай кеңири таралган, чоң уруулардын бири болуп саналган бугу уруусунун өкүлдөрү алгачкы жолу отурукташкан. Биздин сурамжылоонун жыйынтыгында бугу уруусунун жашабагандыгы белгилүү болду, демек, этнонимдик топоним эмес, айбанаттардын атына байланышкан топоним болуп саналат.

Бөрү уюк – Жекенди аймагынын Көлдүк жайлоосундагы жер. Көлдүк жайлоосундагы калың арчалуу жерин бөрүлөр байырлап, бөлтүрүктөрүн жетилткен жер эл арасында “Бөрү уюк” аталып калган [Маматкаимов, 2022:270]. Бөрү кыргыз дүйнөтаанымындагы тотемдик жаныбар. Элдик санжыраларда кыргыздар кызыл бөрүнүн тукумдары деп берилет. Бөрү этноними да бар, бирок бул топонимдин курамындагы *бөрү* зоокомпонент катары кызмат аткарат.

Бүркүт зоо – Алай кырка тоосунун түндүк тарабында Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы бүркүт уялап жердеген зоо. Эл арасында бул

жерди байырлаган бүркүттөр жанаша жайгашкан “Алипбай зоодон” кийик ж.б. жаныбарларды көтөрүп учуп, жем кылышат деп айтылат. Бүркүттөр уялап жердеген зоо [Маматкаимов, 2022:276].

Жылан-Төр мөңгүсү - өрөөн тибиндеги мөңгү. Мөңгүдөн Жылан-Төр суусу (Тараша суусунун сол куймасы) башталат [Маматкаимов, 2022:352]. Жылан зоокомпонентин сойлоп жүрүүчүлөрдүн ичинен жер-суу аталыштарында бир топ кеңири колдонулганын байкоого болот. Мисалы, *Жылан-Темир*, *Жыланды* ж.б. А. Позднякованын пикири боюнча, түрк тилдүү элдерде жылан акылдуулуктун символу болгон, ошол себептен түрк калктары таралган түрдүү аймактардан аталган зооним катышкан топонимдерди кездештирүүгө мүмкүн: *Jılan adası* “Кара деңиздеги арал”, *Jılan taşı* “Туркиянын Кехш өрөөнүндөгү жердин аты” [Позднякова, Ыылдырым, 2023:128].

Каман мөңгүсү - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгү. Мөңгүдөн Кызыл-Суунун сол куймасы Каман суусу башталат [Маматкаимов, 2022:377]. Бул аймактарда жапайы камандар бар, ошондуктан мөңгүгө жана андан агып чыккан сууга берилген. Чоң-Алай кырка тоолорунда *Көк-Кийик*, *Миң-Теке* сыяктуу зоокомпоненттен турган өрөөн тибиндеги башка мөңгүлөр да бар. Бул мөңгүлөрдөн ушул эле аталыштагы суулар агып чыгып, Кызыл-Суу, Кашка-Суу дарыяларына куят.

Ак шумкар тоосу - Кара-Тейиттин жогорку жагында жайгашкан. Түштүк-батыш тарабынан Тажикстан менен чектешет. Ар дайым шумкар уялагандыктан ушундай аталып калган. Шумкар зоокомпоненти *Шумкар-Көл*, *Шумкар-Тоо* сыяктуу топонимдердин курамында келет.

Улар чоку - Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы Чоң-Алай тоо кыркасынын батышындагы Кара-Тейит, Кара-Мык, Жекенди айылдарынын жайлоосунун Көлдүктүн батыш тарабындагы бийик көк кумайык чокуну Сары-Тагай чокусу же Улар чоку деп айтышат. Улар кыргыз эли үчүн өтө баалуу канаттуу болуп саналгандыктан, жергиликтүү эл мезгил-мезгили менен тоого чыгышып, улар үнүн угуп турушкан. ”Улуу тоого чыккан барбы, улар үнүн уккан барбы” - деген макал мына ушундан калган болсо керек. Демек, уларлар чокудан

учуп өткөндүктөн бул жер Улар-Чоку деп аталып калган. Мисалдарда көрүнүп тургандай, ар бир микротопоним турмуштун өзөгүнөн келип чыккан реалдуу чындык.

6. Түстү билдирген сөздөрдөн жасалган топонимдер. Топонимдердин номинация процессинде географиялык объекттин негизги белгилеринин бири түс болуп эсептелет. Өз кезегинде түстү билдирген сөздөр тилдин сөздүк курамындагы эң байыркы катмарга кирет. Мындай тематикалык топтогу сөздөр тике маанисинен сырткары өзүнө символикалык семантиканы да камтыйт [Хисамитдинова, Муратова, 2019:140-141]. Демек, номинация процессине топонимдердин тике мааниси менен катар символикалык мааниси дагы катышат. Чоң-Алай топонимиясынын калыптанышында түс номинациянын дагы бир жүйөсү катары активдүү колдонулганына күбө болобуз. Кыргызстандагы жер-суу аталыштарына мүнөздүү *ак, кара, сары, кызыл, көк, коңур, куу* түстөрү катышкан топонимдер кездешет.

Ак-Суу – Чоң-Алай өрөөнүнүн батышындагы, Алай тоо кыркаларынын түштүк жантаймасындагы суунун аталышы. Чоң-Алай топонимиясында *ак* аппелятиви менен жасалган мындан башка *Ак-Шумкар, Ак-Чубак, Ак-Жылга* сыяктуу географиялык аталыштар бар. *Ак* топонимдин курамында аныктоочтун милдетин аткаргандыктан, дайыма биринчи компонент болуп келет. Кыргыз тилинде түстү билдирген *ак* сөзүнүн аппелятив катары мүмкүнчүлүгү өтө жогору. Ошол себептен, географиялык объекттердин дээрлик бардык түрүнүн аталыштарынан кезиктиребиз. Мисалы, *Ак-Суу* (мөңгүдөн башталган суунун аты), *Ак-Жылга* (жайлоонун аты), *Ак-Чубак* (айылдын аты), *Ак-Шумкар* (тоонун аты), *Ак-Чуңкур* (тоонун, үңкүрдүн аты), *Ак-Шыбак* (айылдын аты), *Ак-Булак* (булактын аты), *Ак-Булун* (булуңдун аты), *Ак-Бел* (ашуунун аты), *Ак-Бака* (жердин, булактын аты) ж.б.

Ак аппелятивинин этимологиясына келе турган болсок, Э. Севортяндын сөздүгүндө түс маанисинен башка 1) “таза, тунук”; 2) “сонун, укумуштуу” маанилери берилген [Севортян, 1974:118]. Белгилүү окумуштуу А. Н. Кононов

ушул ойду улап, түрк тилдеринде жер шарынын батыш тарабын билдирерин айтып келип, “түрктөрдө Жер ортолук деңизи Ак деңиз” деп аталат деген пикири менен бекемдеген [Кононов, 1978:171]. Биз талдоого алган Чоң-Алай өрөөнүндөгү *Ак-Суу* топониминин *ак* компоненти В. Н. Никоновдун пикиринде айтылган кардын, мөңгүнүн эрүүсүнөн пайда болгон киргил сууларды билдирип, *Ак-Суу* аталып калган деп айтууга толук негиз бар. Себеби аталган топонимдин башаты Абрамов мөңгүсүнөн башталып, Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынан өтүп, Кызыл-Суунун оң куймасын түзөт.

Кара-Булак - Кара-Тейит айылына караштуу Берк-Суу жайлоосундагы булак. Булактын суусу жерден чыгып эле Ак-Суу суусуна кошулат. *Кара* – дарыя, көл, үңкүр, өрөөн, табигый чек болуучу өзөн (тоо), тоо кыркасы, ашуу, кайнар, булак, айыл аталыштарынын курамында кездешип, көп маанилүүлүгү менен белгилүү [Саттаров, 1972:29-41]. *Кара* биринчи өзүнүн тике түс маанисинде гана колдонулган. Кийинчерээк гана түрдүү метафоралык маанилери келип чыккан. Мисалы, топонимияда “тунук, кайнар; коңур, бозомук; жарыгы жок, караңгылыкка чөмүлгөн; чоң, зор, калың” географиялык, метафоралык маанилери белгилүү. Эгерде географиялык объектке табу коюлса же эмоциялык мүнөздөмө берилсе, кара “жаман, начар; кара жолтой, капалуу, кайгылуу” маанилерин берип калган учурлары да бар [Молчанова, 1979:51]. Ал эми окумуштуу А. Н. Кононов *кара* сөзүнүн бир нече варианттарына токтолуп, маанилерин да кеңири ачып бере алган: “...*кара* - в тюркских языках известно преимущественно в следующих значениях: 1. “чёрный”, “тёмный”, “мрачный”, “суровый”, “печальный”, “несчастный”; 2. “скот”, “толпа”, “народ”, “войско”; 3. “суща”, “земля” ж.б. [Тюркологический сборник 1975, 1978:161]. *Кара-Булак* гидрониминин курамындагы кара “тунук, кайнар” маанисине ээ. Анткени түрк тилдеринде жер астынан чыккан булактын тунук суусу *кара* суу деп аталган.

Кара-Жылга – Жекенди айыл өкмөтүнүн Кара-Мык айылына караштуу жайлоо. *Кара* топоформанты Алтай топонимиясында, ички Монголиянын жер-суу аттарынын системасы катарында сакталып калган. Топонимдин *жылга* компоненти түрк жана монгол тилдеринде кеңири таралган географиялык

апеллятивдердин бири. Кыргыз тилинде *жылга* деп узатасынан улам төмөндөп тилкеленип кеткен кокту, суу, сел жүрүп салааланып кокту болуп кеткен нуктуу жер, тоодогу салаа тартып тармактанып кеткен кууш өрөөн аталат [КТТС I 562]. Бирок жер-суу аталыштарынын курамында экинчи компонент катары келе берет. Монг. *жалга*, бур. *жалга/ялга*, тув. *джалга* “жар, аң, коо, колот”; каз. *жилга* “булак, жардагы дарыя”, башк. *йылга*, тат. *елга/жылга* “дарыя”. Татарстанда *Кара Елга* “Кара дарыя”, *Зур Елга* “Чоң дарыя”, *Тирэн Елга* “Терең дарыя”, *Ташлы Елга* “Таштуу дарыя” өңдүү дарыя жана айыл аталыштары бар [Саттаров, 1984:114]. Кара-Жылга топониминин курамындагы кара “калың” маанисинде келет. Анткени бул жайлоо калың токойлуу.

Кара-Бел – Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынын батыш тарабындагы жайлоо. Кара-Бел менен Кара-Суурда көмүрдүн кени болгондуктан, кар жатпайт, сырты карарып турат [Маматкаимов, 2022:382]. Ошол себептен *Кара-Бел* деп аталып калган.

Кара-Зак тоосу - Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүндөгү тоо. Түштүк тарабы Тажикстан менен чектешет. Түндүк тарабы муз каптаган тик аскалуу, жалама беттүү, кырдуу, түндүк жантаймасында Шибээ айылынын жайлоолору жайгашкан. Эң бийик жери 5478 м. [Маматкаимов, 2022:383]. Оронимдин курамындагы *кара* компоненти “чоң, зор” географиялык метафоралык маанисин алып жүрөт. Ал эми экинчи *зак* компоненти ягноб-тажик тилинен алынган, “саз; ным, сыз” маанисин туюнтат. Кыргызстандын түштүгүндөгү Зак-Кашка-Суу, Зек-Сай, Канызак топонимдеринин курамында келет [Конкобаев, 1980:19]. Тоонун бийиктигине жана тескей тарабы дайыма муз каптап, сыз болуп тургандыктан *Кара-Зак* деп аталган.

Коңур-Суу мөңгүсү - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Бул мөңгүдөн *Коңур-Суу* суусу башталат [Маматкаимов, 2022:418]. Мөңгүдөн агып чыккан суунун киргил түсүнө карай берилген. Коңур топокомпонент катары топонимдик системада сейрек учурайт. Кыргыз тилинде *коңур* – кара-күрөң, кара тору; каракалпак тилинде *кѳоңыр* – кара-күрөң, кара тору, күрөң; якут тилинде *хонор/хогор* – кара кер, сары-күрөң, кара боз түстөрүн

билдирет. Алтай тилинде *Коңыр-Ат, Коңыр-Таш, Коңыр-Ой* топонимдери бар [Молчанова, 1979:65].

Көк-Суу (батыш) - Кызыл-Суунун оң куймасы. *Көк* атрибутивдик сөзү дарыя, булак, өрөөн, жайлоо, ашуу, калктуу конуш, тоо аталыштарынын курамында келет. Мисалы, *Көк-Арт (ашуу, тоо, өрөөн, суу), Көк-Боор, Көк-Булак, Көк-Жар, Көк-Жайык, Көк-Дөбө, Көк-Секи, Көк-Түз* ж.б. Чоң-Алай топонимиясында *Көк-Суу* суунун, токойдун, өрөөндүн аталышы катары белгилүү. Түрк тилдеринде көк түсүнүн төмөнкүдөй маанилери бар: хакас тилинде көк – 1) көк чөп; 2) кок, көгүлтүр, жашыл; тува тилинде көк – 1) көк, көгүлтүр; 2) көк чөп; 3) буурул [Молчанова, 1979:69]. Топонимдердин курамында колдонулуу жыштыгы боюнча ак, кара, сары түстөрүнөн кийинки орунда турат.

Куу-Талаа - Чак айылында жайгашкан калктуу конуш. *Куу* сөзү катышкан топонимдер кыргыз жана алтай тилдеринде кеңири колдонулат. Мисалы, кыргыз тилинде - *Куу-Кашаа-Башы, Куу-Мамы, Куу-Мойнок, Куу-Найза, Куу-Чычдам*; алтай тилинде – *Куу-Айры коктусу, Куу-Баш дарыясы, Куу-Кайа тоосу, дарыясы* ж.б. *Куу* компонентинин төмөнкүдөй топонимдик маанилери белгилүү: ак, агыш; кургак; элсиз; чөп чыкпаган (чөбү жок). Кыргыз тилинде *куу* сөз тизмектеринин курамында келгенде *куу сакал* – ак сакал; *куу карагай* – куурап калган карагай; *куу такыр* – чөбү жок кургак жер; *куу жол* – адамы жок, ээн жол; *куу талаа* - жашыл чөбү, жандыгы жок талаа маанилерин берет. Ал эми *Куу-Талаа* топониминин курамындагы *куу* “чөп чыкпаган жер” географиялык маанисин билдирет, анткени бул айыл жайгашкан жерде чөп жакшы чыкпайт.

Кызыл-Суу суусу - өрөөндөгү суунун аталышы. Чоң-Алай өрөөнүнүн ортосу менен чыгыштан батышка агат. Чоң-Алай жана Алай кырка тоолору менен Гиссар-Алай тоолорунан түшкөн суулардан куралган [Маматкаимов, 2022:444]. *Кызыл* өң-түс сөзү топонимдердин курамында жыш колдонулат. Кара сөзүнөн айырмаланып, *кызыл* топокомпонентинин географиялык өтмө маанилери өнүккөн эмес. Негизинен, кызыл түсүнүн түрдүү боёкчолорун берет. Аны түрк тилдеринин материалдары менен бекемдөөгө мүмкүн. Мисалы, хакас тилинде

хызыл – 1) кызыл, хып-хызыл ачык кызыл, *хызыл-арах* – кызгымтыл; 2) кызыл тору; 3) кызгылт сары; 4) чабдар (аттын түсү), күрөң; тува тилинде *кызыл* – кызыл, *кызыл-сарыг* – кызгылт сары, *кызыл-хүрен* – кочкул кызыл [Молчанова, 1979:73]. Кызыл-Суу суусунун кочкул түсүнө карай аталып калган.

Кызыл-Эшме – Чоң-Алай айылдык округуна караштуу айыл. Кызыл топурак эшилип тургандыктан Кызыл-Эшме деп аталып калган. Кызыл топуракты курулуш каражаты катары колдонушат. Ошондой эле *кызыл* топокомпоненти *Кызыл-Агын*, *Кызыл-Күңгөй* мөңгү аталыштарынын курамында келет.

Сары-Таш – Кара-Тейит, Кара-Мык айылдарынын жайлоосу. Ак-Суу дарыясынын алабында жайгашкан. Өң-түстү билдирген *сары* сөзүнүн түрк тилдеринде 1) сары, 2) куйрук, жалы агыш кула (жылкынын түсү), 3) ак (теринин түсү), 4) ачык (чачтын түсү) маанилери белгилүү. Д. Исаев топонимдердин составында түрк тилдерине орток түстү билдирген *сары* сөзү менен катар иран тилдеринен өздөштүрүлгөн *сар* (баш) кездешерин белгилейт. Окумуштуу *сар* сөзү катышкан *сары кар*, *сары карын*, *сары талаа* ж.б сөздөргө семантикалык талдоо жүргүзүп, анын негизинде “баш, башкы, чоң, албан” маанилерин ачыктаган [Исаев, 1977:82]. Көпчүлүк учурда *сары* сөзүнүн ороним, гидронимдердин курамында аппелятивдер менен тизмектешип келгенде түстүк мааниси сакталарын белгилөөгө болот. Мисалы, биз талдоого алган *Сары-Таш* орониминин курамында түз мааниде колдонулган. Анткени бул жердин таштары сары болгондуктан, алтын кени бар деп Сары-Таш аталып калган.

Гидронимдик аппелятивдер менен тизмектешкен учурда “киргил, эрий баштаган; жазгы” маанисин билдирет. *Сары-Булак* топониминин курамында ушул маанисинде келет. Чоң-Алайда ошондой эле *Сары-Могол* суусу, заказниги бар.

7. Объекттин формасы, көлөмү, кайсы бир белгиси жана жайгашуусуна байланыштуу түшүнүктөрдү атаган сөздөрдөн жасалган топонимдер.

Арал-Кәпә - Кара-Мык айылынын түндүк тарабындагы айылдын аты. *Арал* компоненти кыргыз топонимикалык системасында жеке, кээде татаал топонимдердин курамында келет. Кыргыз тилинде “суунун, өзөндүн эки бөлүнүп же тарам-тарам болуп кеткен жериндеги ортодо калган кургак жер” [КТТС I 119], алтай тилинде “1) токой; 2) дарыя жана көлдүн жээктеринде калың өскөн кырчын, бадалдар”, шор, казак жана каракалпак тилдеринде “арал; аралашкан токой” маанилери белгилүү. Г. К. Конкашпаевдин пикири боюнча, түрк жана монгол тилдеринде “эки дарыянын ортосундагы жерди” туюндурган географиялык термин болуп саналат [Конкашпаев, 1951:5]. Ал эми *кәпә* “алачык” маанисин билдирери белгилүү. *Арал-Кәпә* айылы Жерге-Тал суусу тарамдалып агып, ортодогу арал сыяктуу жерде жайгашкан. Демек, ойконимдин аты жердин рельефи менен байланышта келип чыккан.

Ачык-Суу - Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Ачык-Суу айылы көрүнөө, ачык жерде жайгашкан. Топонимдин биринчи *ачык* компоненти ачык, көрүнөө жерде жайгашкан географиялык объекттердин аталыштарынын курамында келет. Кыргыз тилинде жеке колдонулбайт, бирок *таш*, *суу*, *сай* сыяктуу аппелятивдер менен келген учуру арбын. Мисалы, *Ачык-Таш*, *Ачык-Суу*, *Ачык-Сай* ж.б. Тува, хакас тилдеринде төмөнкүдөй кошумча географиялык маанилери өнүккөн: тув. *ажык* – “ачык, көрүнөө; токойдогу ачык жер”; *ажик* – “дарыя өрөөнүнүн жогорку алабынын жантайма жээктери”; хак. *азых* – “токойдогу ачык жер”; чул.-түрк. *ачык* – “эки тарабы токой менен курчалган тоодон башталган жол” [Молчанова, 1979:24].

Берк-Суу – кыштоо, майда бадал-арчалуу жайлоо. Жекенди айылынын түштүк-чыгышынан, Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк жантаймасынан орун алган [Маматкаимов, 2022:259]. *Берк* кыргыз тилинде “бек, бекем” маанисин билдирет [КТТС I 239]. *Берк* топокомпоненти түрк тилдеринде берк/берт фонетикалык варианттарында келип, төмөнкү маанилерди берет: азерб. *берк/бэрк* - “бек, бекем, тик; өтүүсү кыйын”; ног. *берк* – “бекем”; уйг. *бэ(р)к* – “түнт, жабык”; тув. *берт* – “өтүүсү кыйын”; түркм. *берт* – “бек, бекем”. О. Молчанованын пикирине таянсак, *берк* географиялык аппелятив катары

калыптануу этабында турат, муну *берк* сөзүнүн аныкталгычка караганда препозициялык абалда келиши далилдейт. Мисалы, алтай тилинде “өтүүсү кыйын” маанисинде *Берт-Боом тоосу*, *Берт-Кем дарыясы* топонимдеринин курамында келет [Молчанова, 1979:29].

Чоң-Алай топонимиясында жылганын жана токойдун аталышы катары да белгилүү. *Берк-Суу жылгасы* - Кара-Тейит, Кара-Мык айылдарынын жайыты. Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында, бир чакырым аралыкта жайгашкан. Чоң-Алай кырка тоосу жана Алай-Гиссар тоо тутумдары кошулган аймакта, Тажикстан жайлоолору менен чектеш [Маматкаимов, 2022:260]. *Берк-Суу токою* - Кулчу айылынын түштүгүндөгү Кызыл-Суунун сол алабындагы токой массиви. Жер астындагы суунун көптүгүнөн, топурактагы нымдуу токой саз өсүмдүктөрү жана чым көңгө бай [Маматкаимов, 2022:259].

Мукур айылы - Жекенди айыл өкмөтүнө караштуу Кара-Мык айылынын чыгыш тарабында, 3-4км аралыкта жайгашкан айыл. Ошондой эле Кара-Мык айылынан Жекенди айылына чейинки аралык Мукурдун талаасы деп аталат [Маматкаимов, 2022:490]. Элдик этимология боюнча, “мукур суусу жок, суудан мукураган (кургаган)” деп чечмеленип жүрөт. *Мукур* топониминин илимий этимологиясына келе турган болсок, түрк жана монгол тилдүү элдерде *Мукр*, *Муккур*, *Мукры*, *Мухор*, *Мукур* фонетикалык варианттарында келип, дарыялардын аталышы экени белгилүү. Казак окумуштуусу К. Конкашпаев монгол тилинен өздөштүрүлгөнүн жана “суусу аз, кыска дарыя” маанисин билдирерин айтат [Конкашпаев, 1963:92]. Ал эми А. Абдрахманов *мукур~мухар* сөзүн алтай тилдерине орток лексика катары карап, анын “Монгол-казак сөздүгүндө” берилген экинчи “кыска” маанисин белгилеген [Абдрахманов, 1984:123-124]. Кыргыз жана казак тилдеринде ушул менен маанилеш *мыкырай*, *мұкыр*, *мұкыл* сөздөрү бар. Алтай тилдериндеги р~л тыбыштык шайкештигин эске алсак, *мукур~мухар* менен уңгулаш сөздөр экени ачыкталат. Кыргыз жана казак тилдеринде кыска бойлуу адамга карата *мыкыракай* «маленький крепыш», *мыкырайган*, *мыкырай*- «иметь вид маленького крепыша» [Киргизско-русский словарь, II 47], *мыкыр кісі* «человек невысокого роста» деп айтылат.

Нура суусу – Нура жана Башнура мөңгүлөрүнөн агып чыккан суу. Ошондой эле *Нура, Башнура деген* өрөөн тибиндеги мөңгүлөрдүн аталыштары бар. Чыгыш Кызыл-Суунун чыгыш алабында жайгашкан. Андан Чоң-Кызыл-Суунун оң куймасы *Нура суусу* башталат [Маматкаимов, 2022:503]. Казакстанда Караганды жана Целиноград облустарын аралап агып өткөн дарыянын аты да Нура деп аталат [Абдрахманов, 1984:124]. Окумуштуу В. А. Казакевичтин эмгегинде “нура - пропасть; обрыв; каменная осып” маанини билдирет деп берилсе [Казакевич, 1934:21], Г. К. Конкашпаев өз изилдөөлөрүндө *Арыснаура, Кара-Нура, Нура, Танбалынура, Шерибайнура* ж.б. топонимдерин анализдеп, “нура - провал, расщелина, узкая долина, глубокая балка” маанилерин билдирет деген оюн айтат [Конкашпаев, 1963, 23-94]. Э. Мурзаев монгол тилинен өздөштүрүлгөнүн жана “жар, аң; кокту-колот, коо; кууш өрөөн” маанилерин берерин айтса [Мурзаев, 1992], кыргыз изилдөөчүсү Д. Исаев өз эмгегинде монгол тилинен өздөштүрүлгөн сөз катары карап, терең капчыгайды, суу жеп кеткен бийик кемерди, жарлуу жерлерди билдирерин белгилейт [Исаев, 1977:100-101]. Ошондой эле монгол тилинде *нураа*- “казгылоо; кулоо”, *нуур* “көл” сыяктуу уңгулаш сөздөр бар. Мисалы, Кыргыз-Нур, Лобнор ж.б.

Биздин көз карашыбызда, монгол тилиндеги *нура* сөзү менен кыргыз, казак тилдериндеги *жыра* “1) промоина, вымоина (больших размеров), подмытый водой обрыв; 2) небольшое ущелье” [Киргизско-русский словарь, I 283; Қазақша-орысша сөздік, 2008:232] уңгулаш сөздөр болуп эсептелет. Анткени сөз башындагы н~ж тарыхый тыбыштык шайкештиги (мисалы, *нас ~ жаш / жас, нудрага ~ жудурук / жұдырык*) түрк-монгол тилдерине мүнөздүү фонетикалык кубулуш экени белгилүү. Биздин оюбузча, гидроним терең капчыгайдан жана жарлуу жерлерден агып түшкөндүктөн Нура аталып калган.

Кумай жайлоосу - Жекенди айыл аймагына кирет. Кара-Тейит айылынан 7км түндүк-батыш тарабында, Тажикстандын жайлоолору менен чектеш [Маматкаимов, 2022:434]. Элдик этимология боюнча, кумдуу ойдуң болгондуктан Кумай жайлоосу деп аталып калган. Бирок, биз *кумай* топониминин келип чыгышын *кум* эмес, *кумай* сөзү менен байланыштырабыз.

Памир кыргыздарынын тилинде *кумай* “тоонун тулаңдуу, жумшак жакшы жери”. Мисалы, *жатканың кумай болсун, атканың сувай болсун* [КТДС 560]. Биздин ой жорумубузда, көдөө, калың чыккан бетеге чөп көп өскөн тулаңдуу, мал бакканга жайлуу жер болгондуктан, *Кумай жайлоосу* деп аталып калган.

Дара жайлоосу – Дароот-Коргон айылынын түндүк тарабында жайгашкан жайлоонун аталышы. Узундугу 10км, деңиз деңгээлинен 3180м бийик капчыгайда жайгашкан [Маматкаимов, 2022:297]. Топонимдин келип чыгуу маансине токтоло турган болсок, кыргызча-орусча сөздүктө *дара* – түштүк диалектиде (*дарә*) даранын ичинде *в ущелье* деп берилет [Юдахин, 1985:185]. Ошондой эле *дара* - иран тилинен “*өрөөн*” деп которулат [Хромов, 1980:191-197]. М. Кашгаринин эмгегинде *өз* – *дара*, *тоолордогу өрөөн* деп берилсе [Кашгарий, 1960:80], К. Конкобаевдин эмгегинде иран тилинен *дара* – теснина, “ущелье, небольшая долина” [Конкобаев, 1980:12] жана окумуштуу Д. Исаевдин эмгегинде фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган *дөрө* варианты тууралуу сөз болуп, “өрөөн, капчыгай, ашуу” маанилери белгиленген [Исаев, 1977:87]. Чындыгында, аталган топонимдин географиялык абалы жогоруда келтирилген мисалдарга туура келип, *Дара* - өрөөндө жайгашкан жайлоонун атын билдирет.

Дароот-Коргон - Чоң-Алай өрөөнүнүн борбору, Кызыл-Суу суусунун боюнда деңиз деңгээлинен 2480 метр бийиктикте жайгашкан калктуу конуш. Аталган топонимдин биринчи компоненти болгон *дароот* сөзүнүн мааниси кыргызча-орусча сөздүктө *дара* – түштүк диалектиде (*дарә*) даранын ичинде *в ущелье* деп берилет [Юдахин, 1985:185]. М.Кашгаринин эмгегинде *өз* – *дара*, *тоолордогу өрөөн* деп берилсе [Кашгарий,1960:80], К.Конкобаевдин эмгегинде иран тилинен *дара* – “ущелье, небольшая долина” жана согд тилинен *оут* – “селение”, *селение в ущелье* деп берилген [Конкобаев, 1980:12]. Ал эми *коргон* сөзүнүн мааниси тууралуу окумуштуу К.Конкобаев төмөнкүдөй билдирет: “*коргон* относятся к более поздним вкраплениям, сделанным *киргизами* (можно даже утверждать, что это произошло в XIX в., когда на территории Киргизии, в том числе нынешнего Алайского района, было построено множество *крепостей-курганов*: *Дароот-Коргон, Кызыл-Коргон, Сопу-Коргон*” [Конкобаев, 1980:12].

Бул топонимдин аталышы боюнча окумуштуу К. Коңкобаевдин пикири бир канча алгылыктуу деп эсептейбиз жана топонимдин аталышы Дароот-Коргон “калктуу өрөөндөгү коргон” деген маанини берет деп айтууга болот.

Дара суусу – Кызыл-Суунун оң куймасы. Дароот-Коргон айылынын ортосунан өтөт. Дара капчыгайынын ичиндеги колоттордун суу топтомдорунан, булактарынан куралган суу [Маматкаимов, 2022:297]. Жогоруда айтылгандай, *дара* сөзү иран тилдеринен өздөштүрүлгөн жана “өрөөн” маанисин берет [Хромов, 1980:221]. Чоң-Алай топонимиясында кездешкен иран сөздөрү бул чөлкөмдө жашаган кыргыз урууларынын байыркы мезгилдерден бери эле иран тилдүү элдер менен карым-катнашта болуп келгенин айгинелейт [Жапаров, 1970:12-14]. Азыркы Чоң-Алай топонимиясындагы *Дара, Данги, Дарбаз, Дарван, Суу-Дара, Андара, Даркан, Кыр-Дара, Сол-Дара, Сардара, Даркум, Даргаз* сыяктуу топонимдер жогоруда айтылган *дара* формантынын негизинде жасалгандыгы шек туудурбайт.

Даңги - Чоң-Алай топонимиясындагы Улуу Жибек жолундагы тоо кыркасынын системасына кирүүчү тоолордун батыш тарабында жайланышкан тоонун жана өрөөндүн аталышы. Топонимдин аталышына келсек, К. Юдахиндин эмгегинде “*даңги* (түштүк диалектиде *дэңги*)” – иран тилинен “*теснина – кууш, тар*” деп берилет [Юдахин, 1985:184]. Ушуга окшош эле мааниде К. Конкобаевдин эмгегинде *даңги/таңги* – “*теснина*” формасында учурайт [Конкобаев, 1980:18]. Аталган топонимдин фонетикалык жактан өзгөрүүгө учураган *таңги* формасына окумуштуу Д. Исаев токтолуп, “*таңги* – перс тилинде *кууш жер, капчыгай* (теснина, ущелье)” деген маанини билдирет деген жыйынтыкка токтолот [Исаев, 1977:91] Ареалдык алкакта жаралган *даңги* сөзүнүн мааниси *кууш* дегенди билдирет. Чындыгында, топонимдин географиялык түзүлүшү жагынан алып караганда анын маанисине туура келип, Даңги өрөөнү эки тоонун ортосундагы кууш өрөөн болуп эсептелет.

Кечү-Суу мөңгүсү. Мөңгүдөн Кечү-Суу башталып, Шибээ суусуна оң тараптан куят [Маматкаимов, 2022:405]. Топонимдин биринчи компоненти кыргыз тилинде *кечүү/кечик/кечү* фонетикалык варианттарында кездешет [КТТС

767; КТДС 503]. Бир эле “кечмелик, өткөөл” мааниси белгилүү. Түрк тилдеринде ушул эле мааниде келет. *Сал.*: башкыр тилинде *кисеү* – кечмелик, өткөөл; казак тилинде *кешү* – кечмелик, суунун тайыз жери; тува тилинде *кежиг* – кечмелик, өткөөл ж.б.

Корумду – Чоң-Алай топонимиясындагы жайлоонун, үч мөңгүнүн жана бул мөңгүлөрдөн башталган суунун аталышы. *Корумду* корум сөзүнүн туундусу. Тоонун бийик беттеринен, жардан, аскалардан урап, шыгырап жыйылган шагыл таштар корум деп аталат [КТТС II 22]. Тоолуу Алтайда да Корум, Корумду жер-суу аталыштары бар.

Кулчу айылы - Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Чоң-Алай топонимиясындагы ягноб-тажик катмарына кирген аталыш. *Кул* ягноб-тажик тилдеринен алганда “жайыт” маанисин туюнтат. Мындан сырткары *Кулчу токою*, *Кулдук мөңгүсү*, мөңгүдөн башталган *Кулдук суусу* бар. Топонимдер кыргыз тилиндеги кесипчиликти билдирген *-чы* жана *-лык* топонимдердин жалганышы менен жасалган. Ошондой эле **кул** Чаткал өрөөнүндөгү *Мыян-Кул* дарыя жана жер аталышынын курамында кездешет [Конкобаев, 1980:19].

Күнгөй-Өтөк – Кашка-Суу айылынын батышындагы жайыт, кыштоо. Мал жанга ыңгайлуу жер. Ташты-Күнгөй жайлоосу, мөңгүсү, Кызыл-Күнгөй суусу бар. Күнгөй деген түшүнүк тоонун күн тийген тарабын түшүндүрөт. Жаз алды менен күнгөй тараптын кары ээрип, мал жаюуга шарт түзүлөт. Ал эми күнгөй деген – топоним Чоң-Алай өрөөнүндө күнөстүү жердин аталышы.

Жайылма айылы - Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Айыл жайык жерде жайгашкандыктан *Жайылма* аталган. Айыл Эски Жайылма, Жаңы Жайылма болуп экиге бөлүнгөн. Жаңы жайылманы Чекендердин талаасы, Эски Жайылманы Бычак-Учу деп аташкан [Маматкаимов, 2022:316].

Терс-Агар – Чоң-Алай кырка тоосунун Алтын-Мазар өрөөнүнүн башында Муксу дарыясы тарапка ашкан ашуунун, мөңгүнүн жана суунун аталышы. *Терс-Агар* мөңгүсүнөн түшкөн суу *Терс-Агар* ашуусуна келип, тең экиге бөлүнүп, солго Алтын-Дара суусуна, оңго Муксуу дарыясына куят. *Терс* тескей~терскей менен уңгулаш сөз. *Тескей~терскей* – тоонун күн тийбеген бети, боору,

эңкейиши, түндүк жагы, күңгөйдүн карама-каршысы. *Терс* – “тескериси”, “карама-каршысы”, түштүк жактан алганда түндүктүн тескериси, арт жагы болуп калат [Мурзаев, 1984:394]. Чоң-Алай топонимиясында ашуунун, мөңгүнүн жана андан агып чыккан суунун аты катары белгилүү. Түрк тилдүү элдер жашаган аймактарда жер-суу аталыштарынын курамында кездешет. Мисалы, Түркмөнстандагы *Терсакан дарыясы*, Эльбурстагы *Терскол мөңгүсү*, *Терисаккан дарыясы* (Ишим дарыясынын сол куймасы) ж.б. Биз талдоого алган Чоң-Алай чөлкөмүндөгү *Терс-Агар* суусу тоонун күн аз тийген тескей тарабынан орун алгандыгы, түштүк-батыштан түндүк-чыгышты көздөй аккандыгына жана агымынын тездигине байланыштуу *Терс-Агар* суусу деп аталып, мөңгүнүн жана ашуунун аталышы да ушул аталыш менен аталып калган деген ойдобуз. Ал эми топонимдин экинчи компоненти болгон **агар** сөзү кыргызча – орусча сөздүктө **ак**- течь, протекать – сууга ак [Юдахин, 1985:37]. Э. Мурзаевдин эмгегинде **агар**, **акар** – *течение, поток, агын-поток, проток, стремительное течение, быстро текущая речка*, **ак**- течь, истекать, ручей, поток, течение, кырг., каз., ккалп., татар., башк., тув. “агым” маанисинде берилет [Мурзаев, 1984:29, 33].

Чулук айылы - Жекенди Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Айыл жолдон буруу болгондуктан, эзелтен эки жактан качып келгендер баш паанек кылганы айтылат [Маматкаимов, 2022:672]. *Чулук* сөзүнө келсек, кыргыз тилинин Жерге-Тал, Алай говорлорунда “саздаак шалбаа; сормо саз” маанилерин берет. Мисалы, *өзүңдөн зор менен алышпа, алып урат чулукка, ата-энең кегиче, жем болосуң балыкка* [КТДС, 1158]. *Чулук* айылы тайпак тоолор менен курчалган жайыгыраак жерде жайгашкан. Тоонун колотторунан майда-майда суулар агып түшүп, суулуу жер болгондуктан *чулук* деп аталып калышы ыктымал. Бул пикирди түрк тилдеринин материалдары менен далилдөөгө аракет жасап көрөлү. *Чулук* топоними түрк тилдеринде аппелятив катары белгилүү болгон *јул* сөзүнүн туунду формасы. Түрк тилдеринде *чул, јул, ул, жул, сул* фонетикалык варианттарында кездешет. Мисалы, алтай тилинде *Јулуш, Чулуш* «дарыя, тоонун тумшугу жана калктуу пункттун аты», *Чулчак* “дарыя, көлдүн аты” ж.б. Айрым түрк тилдеринде гана бул сөздүн гидронимдик мааниси

сакталып калган. Сал. байыркы уйгур тилинде *jul-julak* «булак, кичине суу»; шор тилинде *чул/јул* “кичине суу, тоо дарыясы”; хакас тилинде *чул* “кичине суу”; түрк тилинде *jul, juul* «булак» ж.б. Түштүк Сибирде *чул* аппелятиви катышкан топонимдер өтө көп: *Чулым, Карачулен, Чул, Учулен, Инжул, Сарыг-Чул, Пора-Чул, Таллыг-Чул, Тогыр-Чул, Анджул* ж.б.

Чоң-Алай топонимиясында биринчи компоненти *жаман* сапаттык сын атоочунан уюшулган *Жаман-Жар* ойконим жана *Жаман-Кырчын* ороними бар. *Жаман* сын атоочу катышкан топонимдер Кыргызстандын башка аймактарында да кеңири учурайт. Мисалы, Ысык-Көл облусунун райондорунда *Жаман-Карагай* деп жер, жайлоо, чоң кокту аталса, *Жаман-Суу* мөңгүнүн жана андан агып чыккан суунун аты экени белгилүү [Акматов, 2009:44-45].

Ошондой эле географиялык объекттин кыска, узун, кууш, жалпак белгилерине карай келип чыккан жер-суу аталыштары бар. Мисалы, *Калтэ-булак* - Кара-Тейит айылына караштуу Берк-Суу жайлоосундагы булак. Агымы кыска болгондуктан *Калтэ-Булак* деп аталып калган. *Жалпак-Сай мөңгүсү* - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Мөңгүнүн түзүлүшүнө карай аталган.

8. Диний ишенимдер менен байланышкан топонимдер. Академик Б. М. Юнусалиев кыргыз тилинин калыптаныш тарыхын изилдөөдө араб тилинин тийгизген таасирине өзгөчө көңүл бурган. Окумуштуу төмөнкүлөргө токтолот: «Диндин таралышы менен ал динге өткөн элдердин турмушка болгон көз караштары, укуктук абалдары, моралдык салт-санаалары ислам динин эрежелерине ылайыкташтырылат же ага толук багындырылат. Ислам динине өткөн элдердин тилдерине диний китептердеги моралдык, укуктук, административдик, диний ж. б. түшүнүктү билдирген сөздөр агылып кире берген» [Юнусалиев, 1985:70].

Топоним тарыхый чындык жана орду толгус байыркынын эстелиги катарында өзүнүн маанилик түзүлүшүндө жергиликтүү элдин өткөндөгү турмушун жана болуп жаткан жаңы өзгөрүүлөрдү да так чагылдырат.

Топонимдерди хронологиялык өңүттөн алып караганда, эки топко ажыратууга болот.

1) Ретроспективалык багыттагы, б.а., элдин өткөн турмушун чагылдырган топонимдер;

2) Перспективалык багыттагы, б.а., элдин турмушундагы өзгөрүүлөрдү чагылдырган топонимдер.

Биздин доордун VII кылымынан Араб халифатынын бийлиги кыргыз жерине тараган. Чоң-Алай өрөөнүндө жайгашкан кыргыз уруулары да өздөрүнүн күндөлүк турмушунда араб тилинен кабыл алынган сөздөрдү жыш колдоно башташкан. Бул албетте жер-суу аталыштарына да таасирин тийгизген. Анткени топонимдердин жаралышы социалдык мааниге ээ болуп, элдин турмуш-тиричилиги менен тыгыз байланышта өнүгөт. Ал топонимдер тилдин грамматикалык жактан өнүгүүсүнүн булагы деген пикирин билдирет. Ыйык жерлер—бүткүл дүйнөлүк алкакта диний-руханий изденүүлөрдүн натыйжасында пайда болуп, ата-бабалар өз ишенимине ылайык шыпаа, дабаа, колдоо, коргоо издеп табынып, сыйынып жана өтө зор ынтаа менен кастарлай кармап келген тарыхый жайлар. Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында бир канча диний ишенимди, өтө татаал географиялык жана табигый катаал шарттарды башынан өткөргөндүктөн, мал чарбачылыгына, жердеген географиялык чөлкөмдүн табигый түзүлүшүнө байланышкан диний, тотемдик жана сакралдык топонимдерге бай. Отко сыйынуучулук, теңирге сыйынуу жана кийинчерээк мусулман динин кабыл алышы кыргыз элинин топонимиясында кеңири чагылдырылган. Табияттын катаал шарттарынын, географиялык катаклизмдердин жана геофизикалык кубулуштардын алдында тилдик коллективдин өзүн алсыз сезүүсү алардын географиялык объектилерден көз карандылыгын ого бетер күчөткөн десек, жаңылышпайбыз. Мындай кыргыз элинин тарыхында болуп өткөн социалдык, чөлкөмдүк окуялардын таасири менен кыргыз топонимиясынын составында семантикалык алкактын, б.а. маанилик мейкиндиктин пайда болушуна түрткү болгон.

Алтын-Мазар – Чоң-Алайда ыйык мазардын аталышы катарында жолугат жана топонимдин маанисине бир нече жүк жүктөлөт. Бул татаал топонимдин жалпы семантикалык структурасында анын атрибутивдик компоненти болуп саналган алтын атоочу өң -түстү билдирүү максатында гана колдонулбастан, элдин географиялык, өзгөчө, диний мааниге ээ болгон объектиге болгон мамилесин да түшүндүрөт. Жергиликтүү жашоочулардын айтымында ал жерде алтын табылган, кийин ислам дининин кабыл алынуусу менен мазар термини бул объектинин аталышы катарында жаралган. Алтын-Мазардын качан эл отурукташкан пункт боло баштагандыгы боюнча так маалымат жок, бирок бир катар чет элдик тарыхчылар аны он үчүнчү кылымда Кучлук хандын келиши менен байланыштырат. Себеби найман уруусу жашап келген. Алтын-Дара суусунун жогору жагы менен, ашуу аркылуу ашып, Суук-Сай дарыясына жакын жерде жайгашкан. Абдан кооз, таза суулуу, тулаң черлүү, сыйынып барууга кызык жер. Ушул мазарга ыктоодон бир кезде Алтын-Мазар кыштагы пайда болгон экен. Мурунку замандан калган айыл калдыгы деп да аталат. Семантикалык жактан эл ыйык туткан сыйынган жердин аталышы. Структуралык жагынан карай турган болсок, түзүлүшү боюнча татаал, формасы боюнча гибридик топоним.

Бала-Бейит (Бакмыр мазары) тоонун жана жайлоонун аталышы катарында аталган региондо жайгашкан. Географиялык чөлкөмдүн мындай аталышынын негизги себеби ислам динин кыргыз урууларынын арасында жайылтуучулардын иш аракети менен байланышат. Топонимдин өзүнө кайрылсак, жергиликтүү элдик этимология боюнча, мазардын аталышы биринчи мазар болгондо жаш баланын сөөгү коюлган. Бейит–араб тилинде “көрүстөн”, “көр” деген түшүнүк, кыргыз тилинин түштүк жана түндүк диалектилеринде кеңири колдонулат. Ал эми Баткен аймагында “бейит” термининин ордуна “мазар” термини кеңири колдонулганын байкоого болот.

Кыз-Мазары эки компоненттүү топонимдердин катарына кирет. Элдердин айтымында кырк кыз болгон экен. Алар эс алып жүргөндө душмандар кол салып, баарын өлтүрөт. Ошондуктан Кыз-Мазары деп аталып калган экен.

Кожо-Түштү - Чоң-Алай өрөөнүнүн так ортосунда Сары-Таш Дароот-Коргон чоң жолунун боюнда 43-километринин оң жак жээгинде *Кожо-Түштү* деген чоң мазар бар. Бул аталыш араптардан келген мусулман динин таратуучу Кожолордун иш-аракети менен байланышкан. Кожолор андан ары жолун улап, бир бөлүгү Сары-Могол айылынын үстүндөгү Жиптиш ашуусу менен Папанга ашкан. Ошондуктан Папандын үстүндө Кожо-Келен же Кожо-Келген деген жер бар. Андан ары Ноокаттын Кожо-Арыгы менен Андижандагы Кожо-Абадга жетишкендиги айтылат.

Тамчы-Ата. Алай өрөөнүнүн тескей тарабындагы Така жайлоосунун кире беришинде мындан эки жүз жыл мурда пайда болгон *Тамчы-Ата* зыярат жайы бар. Тамчы-Ата замандан адилеттик, калыстык издеген, максатына жетүүгө жолунун ачылышын, дене боюна ал-кубат издеген адамдардын зыярат мазары болуп кетет.

Кудайберген бийдин таш мечити - Ачы-Суу аймагынын Сыңар-Жар жайлоосунда жайгашкан. Элдердин айтуусу боюнча, илгери, таштан курулган үч жүз адам баткан мечит болуп, жай айлары Алай өрөөнүнүн тескей, ал эмес, күнгөй тарабында жайлоологон адамдар жума намазына келип турушкан.

Ырымдуу-Мазар. Кыргыз тилиндеги ырым сөзүнүн концептуалдык негизги булагы кыргыз урууларынын отко сыйынган мезгилине туура келет. Ал эми экинчи мазар компененти араб тилинен кабыл алынган сөз менен коштолгондугун түшүндүрөт. Бул эки термин мааниси боюнча бири-бирине жакын. Бул жер чөлкөмү өрөөндүн тескей тарабында. Диний түшүнүктөргө байланыштуу жолуккан, микротопонимдер ыйык, сыйлуу жана таза жерлердин катарына кирет. Мындай мамилени улуу муундар менен катар жаштардын жүрүм-турумунан да байкайбыз.

9. Тарыхый-маданий окуяларга байланыштуу топонимдер. Бул топтогу топонимдер семантикалык жактан алып караганда, кыргыз элинин тарыхында болуп өткөн окуяны чагылдырат. Чоң-Алай топонимиясынын курамында тарыхый-маданий окуялар менен байланышкан топонимдер да жок эмес.

Дүкөн-Конуш жайлоосу - Чоң-Алай районунун Жекенди айыл аймагына карайт. Кара-Мык айылынын тескей тарабында жайгашкан. Эл оозунда мурунку доорлордо ушул жерлерде жоокерлер үчүн курал-жарак жасаган устакана (дүкөн) иштеп турган деп айтылат. Топонимдин дүкөн компоненти ягноб тилинен өздөштүрүлгөн, ду “эки” + хон “жайлоо” – “эки жайлоо” деген маанини берет.

Кароол-Дөбө - Кара-Мык айылынын түштүк тарабында жайгашкан дөбө. Бабур хандын мезгилинде кароолчулар бийик дөбөгө чыгып, душмандардын жок экендигин көзөмөлдөп тургандыгы эл тарабынан айтылат. Аталган тополексеманын катышуусу менен төмөнкүдөй аталыштар жолугат: *Дөбө, Кош-Дөбө, Көк-Дөбө*. Дөбө деген географиялык жалпы ат, *мене* эски чагатай, уйгур, карайым тилдеринде учураса, XI кылымдагы Махмуд Кашкаринин эмгегинде *төбө* түрүндө жолугат [Кашгари, 1967:336].

Кызыл-коргон - тарыхый коргон. Кара-Мык айылынын түштүк-чыгыш тарабында жайгашкан. Коргондун аянты 22300м, дубалынын туурасы 10м, бийиктиги 4-5м. Айланасы 10-15м кеңдикте, 4-6м тереңдикте чоң канал казылып, суу толтурулган. Дарбаза күн чыгыш жакка карап, алты жакта алты кароол болгон.

Юкос – Чоң-Алай өрөөнүндөгү айыл. Илим-изилдөө институтунун түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы. 1934-45-ж. негизделген. Чоң-Алай өрөөнүндөгү малдын тукумун жакшыртуу үчүн мал чарбасынын Түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы (ЮКОС) Совет мезгилинин жылдарында маанилүү илимий тажрыйбаларды жүргүзгөн. Юкос-Южно-киргизская опытная станция. Жазууда гана жогоркудай жазылбаса, оозеки айтылышы Үкөс болуп калыптанып калган.

10. Советтик доорду чагылдырган топонимдер. Кыргыз элинин тарыхында Советтик доордун башталышы менен көптөгөн социалдык, маданий жана ирригациялык объектилер курулган. Советтик доор бир гана топонимикага эмес, жалпы эле ономастикага көптөгөн жаңы аталыштарды алып келди. Буларга

мисал катарында Жаш-Тилек, Жаңы-Шаар, Кызыл-Туу сыяктуу айылдардын аттарын көрсөтүүгө болот. Жогоруда белгиленгендей, Чоң-Алай кырк тоолорунда өрөөн тибиндеги мөңгүлөр көп. Мына ошолордун айрымдарына белгилүү адамдардын ысымдары ыйгарылган.

Абрамов мөңгүсү - Кара-Тейит айылынын Бок-Баш жайлоосунун үстүндө, Алай кырка тоосунун түштүк капталында, Көк-Суу алабында, татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Абрамов Александр Константинович – орус генералы, Түркстан жүрүшүнүн катышуучусу, орус География коомунун мүчөсү [Маматкаимов, 2022:186]. Анын фамилиясы мөңгүгө совет мезгилинде берилген.

Корженевский мөңгүсү - Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы эң ири мөңгү. Бутактанган тоо-өрөөн мөңгүлөрдүн тобуна кирет. Мөңгүгө Корженевский Николай Леопольдовичтин ысымы ыйгарылган [Маматкаимов, 2022:419]. Н. Л. Корженевский – советтик географ, Тянь-Шань жана Памир-Алайдын мөңгүлөрүн изилдеп, алардын каталогун биринчи түзүп чыккан окумуштуу.

Ленин атындагы чоку - Чоң-Алай кырка тоосунун бобордук бөлүгүндөгү эң бийик чоку. Райондун Кашка-Суу айылында жайгашкан. Түндүгүнөн Корженевский, Ленин, түштүгүнөн Чоң жана Кичик-Суук-Дара мөңгүлөрү башталат.

Жаңы-Шаар - Жекенди айылындагы чакан айыл. Жекенди айылындагы жашоочулар көбөйүп, жаңы жер тилкесин өздөштүрүп, Совет мезгилинде курулган, жаңы типтеги үйлөрдөн турган чакан айылдын аталышы.

Жаш-Тилек айылы - Чоң-Алай айыл аймагына караштуу айыл. 1936-жылы негизделген. Райондун борбору Дароот-Коргон айылынын 15км батыш тарабында жайгашкан. Түндүк батышты көздөй жылга-капчыгай, бийик тоо, жайлоолор менен курчалган.

Кызыл-Туу айылы - Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Дароот-Коргон айылынын чыгыш тарабындагы айыл.

Үчүнчү бап боюнча кыскача тыянактар

Топонимикалык бирдиктер экинчи номинациянын туундусу болуп эсептелет. Жер-сууларга ат берүүдө көпчүлүк учурда географиялык объекттин буга чейин белгилүү болгон нерсе менен окшоштугу негизги белги катары алынат. Чоң-Алай топонимдик системасын түзгөн 200дөн ашуун топонимдик бирдиктерге жүргүзүлгөн структуралык-семантикалык талдоонун негизиндей төмөнкүдөй тыянактарды чыгарууга болот:

а) Топонимдер грамматикалык түзүлүшү боюнча жөнөкөй жана татаал топонимдер, өз кезегинде жөнөкөй топонимдер тубаса жана туунду болуп бөлүнөт. Жөнөкөй топонимдердин ичинен бир уңгудан жана тарыхый туунду сөздөн турган жер-суу аталыштарынын саны чектелүү. Алар негизинен байыркы сөздүк курамга кирген кадимки сөздөрдөн, географиялык терминдерден турат.

б) Туунду топонимдердин жасалышы агглютинативдик ыкманын негизинде, б.а., уңгуга мүчөлөрдүн уланышы белгилүү тартиптин негизинде ишке ашкан. Топонимдерди жасоого азыркы кыргыз тилиндеги өнүмдүү сөз жасоочу -лыг, -луу, -чы мүчөлөрү менен катар жер-суу аталыштарынын курамында сенек формага айланган байыркы кыргыз тилине таандык -ты, -лы морфологиялык каражаттар катышкан.

в) Татаал топонимдердин басымдуу бөлүгү изафет деп аталган “зат атооч + зат атооч” тибиндеги атрибутивдик катышта турган сөз айкаштарынан түзүлгөн. Алар: а) изафет I тибиндеги топонимдер, б) изафет II тибиндеги топонимдер, в) изафет III тибиндеги топонимдерден турат.

г) Татаал топонимдердин курамында экинчи компонент катары *арт, кол, кош, булак, таиш, саз, жайлоо, жол, жылга, суу, өтөк, арык* сыяктуу географиялык аппелятивдер келет. Мындай географиялык аппелятивдер байыркы мезгилден бери кыргыз тилиндеги жер-суу аталыштарынын курамында көбүнчө экинчи компонент катары келгени белгилүү. Колдонулуу жыштыгына келе турган болсок, биринчи *суу*, андан кийин *булак, жылга, жайлоо, мөңгү*, булардан кийин *саз, кош, арык, өтөк, таиш* сөздөрү көбүрөөк келет. Өтөк аппелятивин кыргыз топонимиясына мүнөздүү өзгөчөлүк катары карасак болот.

д) Чоң-Алай топонимдерине жүргүзүлгөн этимологиялык жана семантикалык талдоонун негизинде топонимдик кор негизинен кыргыз, түрк тилдерине орток лексикадан түзүлгөнүн белгилөөгө болот. Ягноб-тажик жана орус катмарына кирген топонимдер да жок эмес, бирок алардын саны чектелүү.

КОРУТУНДУ

Чоң-Алай топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна канаатташ өнүккөн деп айтсак деле, жаңылыштык болбос эле. Анткени алгачкы кыргыз элинин этникалык курамы анын мамлекеттүүлүгүнүн пайдубалы Чоң-Алай чөлкөмү (территориялык) менен тикеден-тике байланыштуу экендиги тарыхый объективдүү фактылар менен гана эмес, эч качан көөнөрбөгөн лингвистикалык фактылар менен да айкындалат. Чоң-Алай топонимиясы кыргыз элинин өзүн-өзү таануусунда, элдин тарыхын, өткөндөгү турмушун изилдөөдө, кыргыз этносунун көчмөн турмушун, маданиятын жана менталдык өзгөчөлүгүн үйрөнүүдө баа жеткис фактор, тарыхый чындык болуп саналат.

Чоң-Алай топонимиясынын тарыхый катмарларына илимий өңүттөн илик жүргүзүү кыргыз элинин жана анын тилинин тарыхый катмарларын, этаптарын, ички мыйзам-ченемдерин терең таанууга өбөлгө түзмөкчү. Изилдөө көрсөткөндөй эле, Чоң-Алай топонимиясы кыргыз тилинин мыйзам-ченемдерине жараша тарыхый багытта өнүккөн тилдик тутум жана көөнөрбөгөн лексикалык өзгөчө катмар, чөйрө болуп саналат. Анткени биздин ишибиздин жүрүшүндө байыркы катмардын курамында келүүчү *сай, кыр, булак* жана *суу* топоформанттары азыркы күнгө дейре өз маанилерин сактап, жаңы топонимдердин жасалуусуна негиз болуп келе жаткандыгы айкын болду.

Чоң-Алай топонимиясынын өнүгүшүнүн, калыптанышынын күбөсү - кыргыз тилинин фонетика-грамматикалык өзгөчөлүгүн камтыган жер-суу аттары. Изилдөөнүн жүрүшүндө иран тилинен кабыл алынган топонимдер жана топоформанттар байыркы кыргыз тилине өткөндө фонетикалык жактан өзгөрүүгө учурагандыгы тастыкталды. Иран тили менен болгон байланышты геосаясат менен байланыштырбай кароо абзел. Анткени байыркы кыргыз Улуу Өкүмдарлыгынын составында көп улуттуу элдер жашагандыгы мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп саналат. Бирок Чоң-Алай аймагынын топонимдеринин негизин тарыхтын бардык өнүгүү этаптарында, түрк топонимдери түзгөндүгүн жадыбыздан чыгарбообуз керек. Анткени Орто Азиянын тарыхында өзгөчө орду

бар Чоң-Алай чөлкөмү жана анын топонимиялык тутуму бир гана багыттагы изилдөө менен чектелип калбоосу керек. Анткени айрым бир илимий жактан тастыкталбаган топонимдик фактылар менен куралданган улутчул агымдын өкүлдөрү азыркы күнгө дейре кыргыз тилинин байыркы, көөнөрбөс эстелиги болуп саналган Чоң-Алай урбонимин элдердин арасына чагымчылдык жаратуучу курал катарында пайдаланып **келишет.**

Чоң-Алай топонимдеринде кыргыз тилинин тилдик байыркы элементтер сакталып калгандыгы көптөгөн факты-материалдардын негизинде аныкталды десек, жаңылышпайбыз. Анткени Чоң-Алай топонимиясындагы семантикалык тутумдун негизги борбору катарында кызмат кылган Чоң-Алай урбоними нукура кыргыз тилинин гана байлыгы экендигин аныктоого жетиштик деп эсептейбиз.

Чоң-Алай топонимиясынын тутуму бир кыйла татаал жана ар тараптуу өнүгүүгө дуушар болгондугу изилдөөнүн жүрүшүндө айкын болду. Анткени топонимдердин маанилик байланышы кандайдыр бир деңгээлде экстралингвистикалык факторлор менен кыйыр түрдө түшүндүрүлөт. Ошондуктан ал факторлордун олуттуу таасири байкалат. Топонимдердин мааниси тилдик багытта гана түшүндүрүлбөстөн, аталган денотаттан көз каранды. Объектин жайгашкан геофизикалык мейкиндиктеги орду, анын башка жер-суу аталыштары менен болгон байланышы аркылуу да түшүндүрүлө тургандыгы табигый көрүнүш.

Чоң-Алай районунун топонимиясы жалпы эле түрк тилдеринин анын ичинде кыргыз топонимиясынын тарыхый жактан калыптануусуна негиз болгон деп айтсак деле, жаңылыштык болбос эле.

Жыйынтыктап айтканда, Чоң-Алай топонимиясы бир гана территориялык мүнөздө эмес, жалпы элдик мааниде каралууга татыктуу. Анткени кыргыз элинин чыгаан илимпозу, көрүнүктүү түрколог Б.М.Юнусалиев белгилегендей, кыргыз эли жалпы эле Борбордук Азияда өз тилин сактап калган негизги этнос болуп саналат. Анткени кыргыз топонимдери Улуу Жибек жолундагы жер-суу аталыштар системасына пайдубал катарында кызмат кылгандыгына изилдөөнүн жүрүшүндө ынандык. Биздин пикирибизче, Чоң-Алай топонимикалык

системасы келечекте тилчилердин, тарыхчылардын жана географтардын биргелешкен комплекстүү изилдөөсүнө муктаж.

КОЛДОНУЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

1. Абдрахманов А.А. Вопросы топонимики Казахстана [Текст] / А.А. Абдрахманов // Топонимика Востока. – Москва, 1962. -211 с.
2. Абдрахманов А. А. топонимах Казахстана в словаре русской транскрипции географических названий [Текст] / А. А. Абдрахманов // Вопросы истории и диалектологии казахского языка. Вып. 1. – Алма-Ата, 1958, –С.-204-209.
3. Абдрахманов А. А. К вопросу о методах этимологического исследования топонимов Казахстана [Текст] / А. А. Абдрахманов // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – С.77-89.
4. Абдуллаев Д. Ш. Чаткал топонимиясы (тилдик арелдардын тарыхый калыптануусу топонимдердин мисалында) [Текст]: дисс... канд. филол. наук: 10.02.01/ Д.Ш. Абдуллаев. – Бишкек, 2024. -178 с.
5. Абишов Г. М. Антропонимические элементы в составе топонимов [Текст] / Г. М. Абишов // Вестник РУДН. Серия: Теория языка. Семиотика. Семантика. – 2017. Т.8. - № 2. – С. 335-340.
6. Абдыкул Ж. Синтаксический строй кыргызского языка [Текст] / Ж. Абдыкул. – Бишкек, 1992. -429 с.
7. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические, и историко-культурные связи [Текст] / С.М. Абрамзон. – Фрунзе, 1990. -479 с.
8. Адукова З. А. Семантика и структура кумыкских топонимов: дисс. канд. Фил. наук [Текст] / З. А. Адукова. – Махачкала, 2013. – 235 с.
9. Андрианов Б. В. Этнос и историко-этнографические области [Текст] / Б.В. Андрианов // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. –Ленинград, 1978. -120 с
10. Акматов Н. Ысыккөл топонимиясы [Текст] / Н. Акматов. – Каракол, 2000.
11. Акматов Н. Ысык-Көл жер-суу аттарынын сөздүгү [Текст] / Н. Акматов. – Каракол, 2009. – 224 б.
12. Атаниязов С. К топонимии Каракумов [Текст] / С.К. Атаниязов // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.

13. Атаниязов С. О топонимии Юго-восточного Туркменистана [Текст] / С.О. Атаниязов // Питанья топонимики. Киев –1971. -198 с.
14. Атаниязов С. Туркменистанынь топонимик сөзлүгү [Текст] / С.О. Атаниязов. – Ашхабат.1970. -306с.
15. Ахматов Т. К. Географические названия Таласской долины Киргизской ССР [Текст] Т.К. Ахматов // Ономастика Киргизии. вып. 1. – Фрунзе, 1985, –С.35-38.
16. Аширалиев К. Кыргыз тилиндеги энчилүү аттардын жасалуу жолдору [Текст] / К. Аширалиев // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1983. -150 с.
17. Аширалиев К. Орхон-Енисей жазма эстеликтериндеги уңгу сөздөр [Текст] / К. Аширалиев. – Фрунзе 1963. -120 б.
18. Бартольд В. В. Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана [Текст] / В.В. Бартольд. – Бишкек, 1996. -608 с.
19. Базаркулова Г. Из истории становления киргизской биологической терминологии [Текст] / Г. Базаркулова // Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Фрунзе, 1972. -163 с.
20. Бакинова Г. Кыргыз тилинин Ош говорлору [Текст] / Г. Бакинова. – Фрунзе, 1956. -123 б.
21. Баскаков Н. А. Историко-типологическая морфология тюркских языков [Текст] / Н.А. Баскаков. – Москва, 1979. -273 с.
22. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков [Текст] / Н.А. Баскаков. – Москва, 1988. -207 с.
23. Баскаков Н. А. Географическая номенклатура в топонимии горного Алтая [Текст] / Н.А. Баскаков // Топонимика Востока. Москва, 1969.
24. Баскаков Н. А. Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве» [Текст] / Н.А. Баскаков. – Москва, 1985. -207 с.
25. Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. Фонотека и морфология (части речи и словообразование) [Текст] / Н.А. Баскаков. – Москва, -1952.
26. Батманов И. А. Источники формирования тюркских языков Южной Сибири и Средней Азии [Текст] / И.А. Батманов. – Фрунзе, 1966. -359 с.

27. Батманов И. А. Некоторые лингвистические данные к этногенезу киргизского народа [Текст] / И.А. Батманов // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. – Фрунзе, 1959. - 237с.
28. Батманов И.А. Способы выражения синтаксических отношений в киргизском языке [Текст] / И.А. Батманов. – Фрунзе, 1940. -15 б.
29. Бураханов К.Н. Казахская зоонимия [Текст] / К.Н. Бураханов // Ономастика Поволжья. 2. Горький. –1971. -373 с.
30. Батманов И. А. Чон-Алайские памятники древнетюркской письменности [Текст] / И.А. Батманов. – Фрунзе, 1971. -63 с.
31. Беленькая В. Д. Наблюдения в области топонимической омонимии [Текст] / В. А. Беленькая // Питання сучасної Ономастики. – Київ, 1976. -243 с.
32. Беленькая В. Д. Некоторые Лингвистические категории топонимики [Текст] / В.Д. Беленькая // Оронимия. – Москва, 1969. -69 с.
33. Беленькая В. Д. Топонимы в составе лексической системы языка [Текст] / В.Д. Беленькая. – Москва, 1969. -167 с.
34. Берг Л. С. Достижения Советской географии [Текст] / Л. С. Берг. – Москва, 1956. -276 с.
35. Березович Е. Л. Топонимия Русского севера: Этнолингвистические исследования [Текст] / Е. Л. Березович. – Екатеринбург, 1998. -338 с.
36. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана I [Текст] / А. Н. Бернштам. – Бишкек, 1997. -560 с.
37. Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана II [Текст] / А. Н. Бернштам. – Бишкек, 1998. -704 с.
38. Бондалетов В. Д. Лингвистический аспект изучения орографических терминов и оронимов [Текст] / В. Д. Бондалетов // Оронимия. – Москва, 1969. - 69 с.
39. Бонюхов А.А. Семантические отношения компонентов производных топонимов (На материале морских топонимов) [Текст] / А. А. Бонюхов // Происхождение аборигенов Сибири и их языков. – Томск, 1976. -196 с.

40. Бутанаев В. Я. Худяков Ю. С. История Енисейских кыргызов [Текст] / В.Я. Бутанаев. – Абакан, 2000. -250 с.
41. Бегматов Э. Киши номлари имлоси [Текст] / Э. Бегматов. – Тошкент, 1970. - 116 б.
42. Валиханов Ч. Избранные произведения [Текст] / Ч. Валиханов. – Москва, 1986. -413 с.
43. Виноградов В. А. Сингорманизм и фонология слова [Текст] / В. А. Виноградов // Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина). – Бишкек, 1970. -261 с.
44. Воробьева Н.А. О некоторых социальных факторах, определяющих возникновение и функционирование современной топонимии [Текст] / Н.А. Воробьева // Питання сучасної Ономастики. – Київ, 1976. -243 с.
45. Гаджиев Н.З. Основные пути развития синтаксической структуры тюркских языков [Текст] / Н. З Гаджиев. – Москва 1973, -408 с.
46. Гарипова Н.Д., Гарипов Т.М. Заметки об иранских элементах в топонимии Башкирии [Текст] / Н. Д. Гарипова //Топонимика Востока (новые исследования). – Москва, 1964. -228 с.
47. Горячева В.Д. О локализации города Баласагун [Текст] / В.Д. Горячева // Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советского периода). – Фрунзе, 1957. -194 с.
48. Грамматика киргизского литературного языка [Текст]: Часть I, фонетика и морфология. – Фрунзе, 1987. -400 с.
49. Гридина Г.А. Образные ономаσιологические модели в оронимии [Текст] / Г.А. Гридина // Вопросы ономастики. – Свердловск, 1977. -160 с.
50. Грищенко К.Ф. О категориях притяжательности и определенности в тюркских языках [Текст] / К.Ф. Грищенко // Ономастика Поволжья. 2. – Горький, 1971. -373 с.
51. Гулямов А.Г. Проблемы исторического словообразования узбекского языка. Аффиксация, часть первая, словообразующие аффиксы имен [Текст]: дисс. докт. филол. наук: 10.00.00/ А.Г. Гулямов. Ташкент, 1955.

52. Грюнберг А.Л. Заметки по топонимии Афганского Бадахшана [Текст] / А.Л. Грюнберг // Ономастика востока. – Москва, 1980. -286 с.
53. Давлетов С., Кудайбергенов С. Азыркы кыргыз тили. Морфология [Текст] / С. Давлетов, С. Кудайбергенов. – Фрунзе, 1980. -235 б.
54. Дамдинсуриэн. Ц., Лувсандендев А. Орос монгол толь [Текст] / Ц. Дамдинсуриэн., А. Лувсандендев. – Улан-Батор, 1982.
55. Данияров К, Кунгуров Р. Некоторые вопросы лингвистической географии [Текст] / К. Данияров, Р. Кунгуров // Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 14-регионального совещания по диалектологии тюркских языков). – Фрунзе, 1968. -189 с.
56. Демьяненко Э.П. О словообразовательных приемах в группе долганских названий частей тела [Текст] / Э. П. Демьяненко // Происхождение аборигенов Сибири и их языков. – Томск, 1976. -196 с.
- 57.Джамгерчинов Б.Д. Значение и задачи изучение проблемы этногенеза Киргизского народа [Текст] / Б. Д. Джамгерчинов // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. – Фрунзе, 1959. -237 с.
58. Джамгерчинов Б.Д. Из генеалогии Киргизов [Текст] / Б.Д. Джамгерчинов // Белек. С.Е. Малову. Сборник статей. – Фрунзе, 1946. -70 с.
- 59.Джапаров Н.Р. Семантическая орбита кыргызской гидронимии [Текст] / Н.Р. Джапаров. – Бишкек, 2012. -200 с.
- 60.Джапаров Н.Р. Согди-ягобский языковой срез в составе топонимии Кыргызстана (Этимологический анализ) [Текст] / Н.Р. Джапаров // Касым Тыныстанов - 20-кылымдын улуу инсаны. – Бишкек, 2002. -256 б.
- 61.Джапаров Н.Р. Гидронимия Кыргызстана [Текст]: автореф. дисс. канд. филол. наук / 10.02.01. Джапаров Н.Р. – Бишкек, 2006. -22 с.
62. Джумагулов Ч. Язык сиро-тюркских (неисторианских) памятников Киргизии [Текст] / Ч. Джумагулов. – Фрунзе, 1971. -161 с.
63. Донидзе Г.И. Глагольные топонимы в тюркских языках [Текст] / Г.И. Донидзе // Топонимика Востока (новые исследования). – Москва, 1964. -228 с.

64. Донидзе Г.И. О грамматической характеристике тюркских топонимов [Текст] / Г.И. Донидзе // Ономастика Поволжья. 2. – Горький, 1971. -373 с.
65. Донидзе Г. И. О русской транскрипции географических названий Чувашской АССР [Текст] / Г. И. Донидзе // Топонимика Востока (новые исследования). – Москва, 1964. -228 с.
66. Донидзе Г.И. Об аффиксальном словообразовании в тюркской топонимии [Текст] / Г.И. Донидзе // Ономастика востока. – Москва, 1980. -286 с.
67. Донидзе Г.И. Оронимическая лексика тюркских языков Советского Союза [Текст] / Г.И. Донидзе // Оронимия. – Москва, 1969. -69 с.
68. Древнетюркский словарь [Текст]: – Ленинград, 1969. -676 с.
69. Дульзон А. П. Древние топонимы Южной Сибири Индоевропейского происхождения [Текст] / А. П. Дульзон // Топонимика Востока (новые исследования). – Москва, 1964. -228 с.
70. Дыйканова Ч. Кыргыз тилиндеги бир муундуу сөздөрдүн структуралык типтери [Текст] / Ч. Дыйканова // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1983. -150 с.
71. Закирбек Эралиев. Жусуп Баласагын [Текст] / З. Эралиев. – Бишкек, 2000. -129 с.
72. Жапаров Ш. Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Ш. Жапаров. – Фрунзе, 1982. -62 б.
73. Жапаров Ш. Кыргыз ономастикасы [Текст] / Ш. Жапаров. – Фрунзе, 1990. -177 с.
74. Жапаров Ш. Лейлек говорунун лексикалык өзгөчөлүктөрүнөн [Текст] / Ш. Жапаров // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. – Фрунзе, 1970. -169 б.
75. Жапаров Ш. Об антропокомпонентах и антропоформантах [Текст] / Ш. Жапаров // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1983. -150 с.
76. Жапаров Ш., Орузбаева Б. Кыргыз тилиндеги антропонимдер жөнүндөгү кээ бир пикирлер [Текст] / Ш. Жапаров // Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Фрунзе, 1972.- 163 б.

77. Жирмунский В. М. О диалектическом атласе тюркских языков Советского Союза [Текст] / В. М. Жирмунский // Вопросы диалектологии тюркских языков (Материалы 4-го регионального совещания по диалектологии тюркских языков). – Фрунзе, 1968. -189 с.
78. Жусупакматов У. Форма прошедшего времени глагола на –чу/-чык/-чих в киргизском, хакасском и тувинском языках [Текст] / У. Жусупакматов // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1983. -150 с.
79. Исаев Д. Жер-суу аттарынын сыры [Текст] / Д. Исаев. – Фрунзе, 1977. -159 б.
80. Исаев Д. «Жети-өгүз» топоними жөнүндө [Текст] / Д. Исаев // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. – Фрунзе, 1970. -169 б.
81. Исаков А. И. Морфологическая структура слова и именные части речи в современном казахском языке [Текст] / А. И. Исаков. – Москва, 1965.
82. Исхакова Х. Ф. Структура составных топонимов (на материале тюркской топонимии Крыма) [Текст] / Х. Ф. Исхакова // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – С.163-172.
83. Казакевич В. А. Современная монгольская топонимика [Текст] / В.А. Казакевич // Труды Монгольской комиссии АН СССР и Научно—исследовательского комитета МНР, №13.Л.,1934. –С. 6-12
84. Караев С.К. Древние топонимы Средней Азии в согдийских документах с горы Муг [Текст] / С. К. Караев // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. - 309 с.
85. Караев С.К. Опыт изучения топонимии Узбекистана [Текст]: автореф. дисс. канд. фил. наук: №661. Языки народов СССР (Узбекский язык). – Ташкент 1969. -26 с.
86. Камалиддинов Ш.С. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX — начала XIII в [Текст] /Ш.С. Камалиддинов. – Ташкент, 1996.
87. Касим Г.Ю. Об экспрессивности в топонимии [Текст] / Г.Ю. Касим // Русская ономастика. – Одесса, 1984. -186 с.

88. Карасик В.И., Слышкин Г.Г. Базовые характеристики лингвокультурных концептов [Текст] / В.И. Карасик // Антология концептов. – Волгоград, 2005.
89. Каратаева С. К. Кыргыз тилинин тарыхый фонетикасы (үндүүлөр системасы): дисс...докт. фил. наук [Текст] / С. К. Каратаева. – Б., 2023. – 335 б.
90. Киекбаев Д.Г. Вопросы Башкирской топонимики [Текст] / Д.Г. Кiekбаева // Ученые записки БГПИ им. К.А. Тимирязева, выпуск 8., серия филологическая № 2. – Уфа, 1957.
91. Китаб Худуд ал-'алам мин ал-Машрик ила-л-Магриб [Текст] / Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып.1. – Москва, 1973. -280 с.
92. Киргизско-русский словарь. Книга 1 [Текст] / Составитель: К.К.Юдахин. Москва: Советская энциклопедия, 1985. -504 с.
93. Киргизско-русский словарь. Книга 2 [Текст] / Составитель: К.К.Юдахин. Москва: Советская энциклопедия, 1985.-480 с.
94. Ковалева Н.В. О семантическом переосмыслении топонимов [Текст] / Н.В. Ковалева // Ономастика Поволжья.2. – Горький, 1971. -373 с.
95. Кожембердиев И. Искусство Саков Тянь-Шаня [Текст] / И. Кожомбердиев // Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советского периода). – Фрунзе, 1957. -194 с.
96. Кожемяко П.Н. К исторической топографии средневековых поселений Чуйской долины [Текст] / П. Н Кожемяко // Труды института языков и литературы и института истории. Вып.5. – Фрунзе, 1955. -167 с.
97. Кондучалова С. В.В. Радловдун жыйнаган материалдарындагы кыргыз тилинин лексикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрү [Текст] / С. Кондучалова. – Фрунзе, 1964. -94с.
98. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии [Текст] /К. Конкобаев. – Фрунзе, 1980. -309 с.
99. Конкобаев К. Отражение некоторых диалектных особенностей в топонимии Киргизии [Текст] / К. Конкобаев // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1983. -150 с.

100. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий [Текст] / Г.К. Конкашпаев. – Алма-Ата, 1963. –С. -23-127
101. Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников 7-9 вв [Текст] / А.Н. Кононов. – Ленинград, 1980. -255 с.
102. Кононов А. Н. Еще раз об этнониме «кыргыз» [Текст] / А.Н. Кононов // Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина). – Бишкек, 1970. -261 с.
103. Корженевский Н. Л. Открытие Исфаринских ледников и наблюдения над ними Л. С. Берга [Текст] / Н. Л. Корженевский // Вопросы географии. Т. 24. – Москва, 1951. –С. 56-57
104. Кочкунов А.С Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казакстана [Текст] / А. С. Кочкунов, Е. Койчубаева. – Алма-Ата, 1974.
105. Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке [Текст] / С. Кудайбергенов. – Фрунзе, 1957. -107 с.
106. Кудайбергенов С. -са мүчөсү [Текст] / С. Кудайбергенов // Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина). – Фрунзе, 1970. -261 с.
107. Кудайбергенов С. Числительные в составе киргизских топонимов [Текст] / С. Кудайбергенов // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.
108. Кудайбергенов С. Кыргыз тилиндеги ат атоочтор [Текст] / С. Кудайбергенов. – Фрунзе, 1960. -81 с.
109. Кызласов Л. Р. О связях киргизов Енисея и Тянь-Шаня (к вопросу о происхождении киргизского народа [Текст] / Л.Р. Кызласов // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. – Фрунзе, 1959. -237 с.
110. Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгү [Текст] / Түзгөн: Ж. Мукамбаев. -Бишкек, 2009. - 1361 б.
111. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. I бөлүк [Текст] / Редакторлор: А. Акматалиев, С. Мусаев, Т. Садыков ж.б. -Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. - 800 б.

112. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. II бөлүк [Текст] / Редакторлор: А. Акматалиев, С. Мусаев, Т. Садыков ж.б. -Бишкек: Полиграфбумресурсы, 2019. - 800 б.
113. Лезина И. Н., Суперанская А. В. Об этнонимах Крыма [Текст] / И. Н. Лезина, А. В. Суперанская // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – С.77-89.
114. Ляпин С.Х. Концептология: к становлению подхода и концептов [Текст] / С.Х. ляпин // Научные труды Центроконцепта. Вып.1. – Архангельск, 1997.
115. Магидович И.П. История географических открытий [Текст] / И.П. Магидович. – Москва, 1969. -285 с.
116. Марко Поло. Путешествие [Текст] / Марко Поло. – Ленинград, 1940.
117. Майзель С.С. Изафет в турецком языке [Текст] / С.С.Майзель. - М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1957. – 187 с.
118. Махмуд Кашгари. Девони луготит турк [Текст] / Г.Абдурахмонов ва Муталлибовлар иштироки ва тахрири астида. 3-том, - «Фан» – Ташкент, 1967.- 405 б.
119. Малов С.Е. Лобнорский язык [Текст] / С.Е. Малов. – Фрунзе, 1956. -195 с.
120. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика [Текст] / В.А. Маслова. – Москва, 2004. – 241 с.
121. Маслова В.А. Лингвокультурология [Текст] / В.А. Маслова // Учебное пособие. Academia. – Москва, 2001. – 203 с.
122. Минский М. Фреймы для представления знаний [Текст] / М. Минский. – Москва, 1979. – 318 с.
123. Махмануров А. Тюркские заимствования в Таджикском языке [Текст] / А. Махмануров // Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Фрунзе, 1972. -163 с.
124. Махова Е.И. Материальная культура киргизов как источник изучения их этногенеза [Текст] / Е.И. Махова // Труды киргизской археолого-этнографической экспедиции. Часть 3. – Фрунзе, 1959. -237 с.
125. Михайлова Л.Т. Об эмоциональных и экспрессивных топонимах [Текст] / Л.Т. Михайлова // Ономастика Поволжья. 2. – Горький, 1971. -373 с.

126. Михайловская Н.Г. Три аспекта проблемы названий [Текст] / Н.Г. Михайловская // Ономастика Поволжья. 2. – Горький, 1971. -373 с.
127. Молчанова О. Т. Числительные и счетные слова в алтайских топонимах [Текст] / О.Т. Молчанова // Происхождение аборигенов Сибири и их языков. – Томск, 1976. -196 с.
128. Молчанова О. Т. Принципы построения топонимов Горного Алтая [Текст] / О.Т. Молчанова // Ономастика Поволжья 2. – Горький, 1971. -373 с.
129. Молчанова О. Т. Топонимы и оронимы Горно-Алтайской области (лингвистический анализ) [Текст]: дисс. канд. фил. наук: – Томск, 1968. -22 с.
130. Молчанова О. Т. О некоторых аффиксах и основах, принимающих участие в формировании ряда географических названий Горно-Алтайской автономной области [Текст] / О. Т. Молчанова // Вопросы алтайского языкознания. – Горно-Алтайск, 1976. -169 с.
131. Молчанова О. Т. Структура оронимов и топонимов Горного Алтая [Текст] / О.Т. Молчанова // Оронимия. – Москва, 1969. -69 с.
132. Молчанова О. Т. Структурно-словообразовательные классификации географических имен [Текст] / О.Т. Молчанова // Питання сучасної Ономастики. – Київ, 1976. -243 с.
133. Молчанова О. Т. Топонимия Горного Алтая – источник древней истории Южной Сибири [Текст] / О.Т. Молчанова // Ономастика. – Москва, 1969. -262 с.
134. Молчанова О. Т. Топонимический словарь Горного Алтая [Текст] / О. Т. Молчанова. – Горно-Алтайск, 1979. -395 с.
135. Мурзаев Э.М. Апеллятивы в топонимах средней Азии [Текст] / Э.М. Мурзаев // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.
136. Мурзаев Э. М. Лев Семенович Берг [Текст] / Э. М. Мурзаев. – Москва, 1983, -176 с.
137. Мурзаев Э. М. Географическая ориентация у тюрко-монгольских народов [Текст] / Э. М. Мурзаев // Топонимика СССР. – Москва, 1990. -95 с.
138. Мурзаев Э.М. География в названиях [Текст] / Э.М. Мурзаев. – Москва, 1982. -176 с.

139. Мурзаев Э.М. Избранная тюркская географическая лексика [Текст] / Э.М. Мурзаев // Ономастика востока. – Москва, 1980. -286 с.
140. Мурзаев Э.М. Оронимия внутренней Азии [Текст] / Э.М. Мурзаев // Оронимия. – Москва, 1969. – 69 с.
141. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов [Текст] / Э.М. Мурзаев. – Москва, 1984. -653 с.
142. Мурзаев Э.М. Топонимика–популярная (географические названия) [Текст] / Э.М. Мурзаев. Москва, 1973. -64 с.
143. Мурзаев Э.М. Топонимика Синьцзяна [Текст] / Э.М. Мурзаев // Топонимика Востока. – Москва, 1962. -211 с.
144. Мурзаев Э.М. Центрально-азиатские топонимические минатюры [Текст] / Э.М. Мурзаев // Топонимика Востока (новые исследования). – Москва, 1964. -228 с.
145. Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении [Текст] / К. М. Мусаев. – Москва: Наука, 1975. -359 с.
146. Никонов В.А. Вопросы топонимики Востока [Текст] / В.А. Никонов // Топонимика Востока, – Москва, 1962. -211 с.
147. Никонов В.А. Материалы по космонимии Средней Азии [Текст] / В.А. Никонов // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.
148. Никонов В.А. Научное значение микротопонимии [Текст] / В.А. Никонов // Микротопонимия (Тезисы совещания). – Москва, 1964. -33 с.
149. Никонов В.А. Топонимика в историко-географической этнографии [Текст] / В.А. Никонов. – Москва, 1964. -13 с.
150. Никонов В.А. Язык неизвестен [Текст] / В.А. Никонов // Топонимика Востока (новые исследования). – Москва, 1964. -228 с.
151. Орузбаева Б.О. Кыргыз тилиндеги сөз жасоочу аффикстер (кыскача маалымат) [Текст] / Б.О. Орузбаева. – Фрунзе, 1958. -67 б.
152. Орузбаева Б.О. О лексическом составе киргизского литературного языка [Текст] / Б.О. Орузбаева // Тюркологические исследования (Сборник статей,

- посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина). – Бишкек, 1970. -261 с.
153. Орузбаева Б.О. О собственных именах в эпосе «Манас» [Текст] / Б.О. Орузбаева // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.
154. Орузбаева Б.О. Сөз курамы [Текст] / Б.О. Орузбаева. – Бишкек, 2000. -360 б.
155. Орузбаева Б.О. Формы прошедшего времени в киргизском языке [Текст] / Б.О. Орузбаева. – Фрунзе, 1955. -61 с.
156. Осмоналиева Б. Махмуд Кашгаринин сөздүгү кыргыз терминологиясынын улуттук негизин изилдөөнүн булактарынын бири [Текст] / Б. Осмоналиев // Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Фрунзе, 1972. -163 с.
157. Отин Е.С. О природе топонимического этимона [Текст] / Е.С. Отин // Питання сучасної Ономастики. – Київ, 1976. -243 с.
158. Отин Е.С. Топонимическая метонимия (вид связи «топоним-ойконим») [Текст] / Е.С. Отин // Перспективы развития славянской ономастики. – Москва, 1980. -396 с.
159. Павлова Т. Г. О структуре и семантике киргизских топонимов [Текст] / Т.Г. Павлова // Ономастика востока. – Москва, 1980. -286 с.
160. Петров К. И. Влияние природного пастбища как средства труда на специфику общественных отношений у скотоводов-кочевников [Текст] / К.И. Петров // Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советского периода). – Фрунзе, 1957. -194 с.
161. Петров К.И. Проблема проживания тюркоязычного этноса на Тянь-Шане на рубеже нашей эры [Текст] / К.И. Петров // Страницы истории и материальной культуры Кыргызстана (до советского периода). – Фрунзе, 1957. -194 с.
162. Петрунина В.М. Термины текстильного производства, образованные от топонимов и антропонимов [Текст] / В.М. Петрунин // Ономастика Поволжья. 2. – Горький, 1971. -373с.

163. Подольская Н.В. Какую информацию несет топоним [Текст] / Н.В. Подольская // Принципы топонимики (Материалы к Совещанию). – Москва, 1962. -28 с.
164. Позднякова А. А., Ыылдырым А. Зоонимный компонент в тюркской топонимии [Текст] / А. А. Позднякова, А. Ыылдырым // Педагогические исследования. – 2023. – С. 125-129.
165. Поспелов Е.М. Топонимические ареалы центральной Азии [Текст] / Е.М. Поспелов // Ономастика востока. – Москва, 1980. -286 с.
166. Потапов Л. П. О сущности патриархально-феодальных отношений у кочевых народов Средней Азии и Казахстан [Текст] / Л. П. Потапов // В кн.: Материалы объединенной научной сессии, посвященной истории Средней Азии и Казахстана в дооктябрьский период. -Ташкент, 1955.
167. Пауль Г. Принципы истории языка [Текст] / Г. Пауль. – Москва, 1960. -500 с.
168. Рассудова Р.Я. Топонимы и история заселения [Текст] / Р.Я Рассудова // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.
169. Реформатский А.А. Топономастика как лингвистический факт [Текст] / А.А. Реформатский // Принципы топонимики (Материалы к Совещанию). – Москва, 1962. -28 с.
170. Реформатский А.А. Топономастика и транскрипция [Текст] / А.А. Реформатский. – Москва, 1964. -200 с.
171. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь-справочник лингвистических терминов [Текст] / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – Москва, 1988. -309 с.
172. Ромодин В.А. Материалы по истории киргизов и Киргизии [Текст] / В.А. Ромодин. Выпуск I. – Москва, 1973. -280 с.
173. Савинна В.И. О типах словообразования топонимов Ирана [Текст] / В.И. Савинна // Топонимика Востока (новые исследования). – Москва, 1964. -228 с.
174. Саматов Кубатбек. Цветообозначающая лексика в кыргызском языке [Текст]: автореф. дисс. канд. филол. наук: 10.02.02 / К. Саматов. Бишкек, 1997. - 24 с.

175. Сартбаев К.К. Классификация частей речи в киргизском языке [Текст] / К.К. Сартбаев. – Фрунзе, 1975. -48 с.
176. Саттаров Г. Ф. Монголизмы в топонимии Татарии [Текст] / Г. Ф. Саттаров // Тюркская ономастика. – Алма-Ата, 1984. – С.111-120.
177. Севортян Э.В. Тюркские этимологии [Текст] / Э.В. Севортян // Тюркологические исследования (Сборник статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина). – Бишкек, 1970. -261с.
178. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков (общетюркские и межтюркские основы на гласные) [Текст] / Э.В. Севортян. – Москва, 1974.
179. Севортян Э.В. Аффиксы глаголообразования в азербайджанском языке [Текст] / Э.В. Севортян // Опыт сравнительного исследования. – Москва, 1962. - 148 с.
180. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги сөз маанисинин жана варианттарынын өнүгүшү [Текст] / К. Сейдакматов. – Фрунзе, 1982. -187 бб.
181. Сейдакматов К. Кыргыз тилиндеги салыштыруучу -дай мүчөсү [Текст] / К. Сейдакматов // Кыргыз тил илими боюнча изилдөөлөр. – Фрунзе, 1987. -117 б.
182. Серебренников, Б. А., Гаджиева Н. З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков [Текст] / Б. А. Серебренников, Н. З. Гаджиева. – М.: Наука, 1986. -302 с.
183. Снесарев Г.П. К истории некоторых категорий геонимов у народов Средней Азии и Казахстана [Текст] / Г.П. Снесарев // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.
184. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Морфология) [Текст] / Под. ред. Э. Р. Тенишева. – Москва, 1988. -558 с.
185. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков (Фонетика) [Текст] / Под. ред. Э. Р. Тенишева. – Москва, 1984. -484 с.
186. Сорова И. Н., Неустроев К. К. Соматизмы в географической лексике якутского и хакасского языков [Текст] / И. Н. Сорова, К. К. Неустроев // Алтаистика. - 2023. - № 4 (11). – С.67-74.

187. Субракова О.В. Способы выражения синтаксических связей в языке орхонских памятников [Текст] / О.В. Субракова // Ученые записки 10 (серия филологическая) – Абакан, 1964. -163 с.
188. Сулайманов Э. Некоторые имена пиров-покравителей ремесел и домашних промыслов у киргизов [Текст] / Э. Сулайманов // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. – 309 с.
189. Суперанская А.В. Микропонимия, макропонимия и их отличие от собственно топонимии [Текст] / А.В. Суперанская // Микропонимия (Тезисы совещания). – Москва, 1964. -33 с.
190. Суперанская А.В. Собственные имена в языке и речи [Текст] / А.В. Суперанская // Ономастика Поволжья. 2. – Горький, 1971. -373 с.
191. Суперанская А.В. Эволюция взглядов на имя собственное в науке о языке [Текст] / А.В. Суперанская // Развитие методов топонимических исследований. – Москва, 1970. -111 с.
192. Сыдыков С. Кара деген сөздүн семантикасы жөнүндө [Текст] / С. Сыдыков // Тюркологические исследования. – Фрунзе, 1983. -150 с.
193. Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели [Текст] / С. Сыдыков. – Фрунзе, 1983. -164 с.
194. Тагаев М.Ж. Полипарадигмальное описание морфемии и словообразования [Текст] / М.Ж. Тагаев. – Бишкек, 2004. -282 с.
195. Таджикско-русский словарь [Текст] / Под. ред. М.В. Рахими и Л.В. Успенской. – Москва, 1954. -789 с.
196. Тенишев Э. Древнекыргызский язык [Текст] / Э. Тенишев. – Бишкек, 1997. -53 с.
197. Тойчубекова Б. -мак формасындагы кыймыл атоочтун морфологиялык айрым белгилери [Текст] / Б. Тойчубекова // Кыргыз тили боюнча изилдөөлөр. – Фрунзе, 1970. -169 с.
198. Топоров В.Н. Некоторые положения теоретической топонимики [Текст] / // Принципы топонимики (Материалы к Совещанию). – Москва, 1962. -28 с.

199. Топоров В.Н. О некоторых проблемах изучения древнеиндийской топонимии [Текст] / В.Н. Топоров // Топонимика Востока. – Москва, 1962. -212 с.
200. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги соз айкаштары (жалпы маселелер) [Текст] / А. Турсунов. 1- бөлүк. – Фрунзе, 1976. -93с.
201. Турсунов А. Кыргыз тилиндеги этиштик соз айкаштары (салыштыруу планында) [Текст] / А. Турсунов. 2-бөлүк. – Фрунзе, 1978. -337 с.
202. Тыдыкова Н. Н. Соматическая лексика в топонимике республики Алтай [Текст] / Н. Н. Тыдыкова // Сборник материалов Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 70-летию юбилею НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова. - Горно-Алтайск, 2022. – С.748-761.
203. Тюркологический сборник / Издательство “Наука” // главн. Ред. Восточной литературы. – Москва 1978. –С.159-178.
204. Умурзаков С. Состояние топонимического изучения Киргизии [Текст] / С.У. Умурзаков // Топонимика Востока. – Москва, 1962. -211 с.
205. Умурзаков С. Топонимические заметки [Текст] / С.У. Умурзаков // Кыргыз терминологиясынын маселелери. – Фрунзе, 1971. -69 с.
206. Умурзаков С. У. Киргизская оронимическая терминология и оронимия Тянь-Шаня [Текст] / С.У. Умурзаков // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.
207. Умурзаков С.У. К исторической топонимии Киргизии [Текст] / С.У. Умурзаков // Ономастика Средней Азии. – Москва, 1978. –С. 53-57.
208. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию [Текст] / Фердинанд де Соссюр. – Москва, 1977. -695 с.
209. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания [Текст] / Ч. Филлмор // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. – Москва, 1986. –С. 52-92.
210. Хасанов Х.Х. Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии [Текст] / Х.Х. Хасанов // Топонимика Востока. – Москва, 1962. -211 с.

211. Хисамитдинова Ф. Г., Ягафарова Г. Н. и др. Место соматизмов в башкирской топонимии [Текст] / Ф. Г. Хисамитдинова, Г. Н. Ягафарова и др. // Сибирский филологический журнал. – 2018. - № 4. – С.157-168.
212. Хисамитдинова Ф. Г., Муратова Р. Т. и др. Цветообозначения в башкирской топонимии [Текст] / Ф. Г. Хисамитдинова, Р. Т. Муратова и др. // Вопросы ономастики. – 2019. Т. 16. - № 1. – С.140-159.
213. Хромов А.Л. Об арабской топонимии на территории Средней Азии [Текст] / А.Л. Хромов // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1980. -309 с.
214. Хромов А.Л. Историко-лингвистическое исследование Ягноба и Верхнего Зеравшана [Текст]: автореф. дисс. докт. филол. наук: 10.02.02 / А.Л. Хромов. - – Душанбе, 1970. -64 с.
215. Эдельман Д.И. Географические названия Памира [Текст] / Д.И. Эдельман. // СНВ, вып. 16. – Москва, 1975. -С. 41-62.
216. Чечейбаева Н.Ө. Кыргыз тилиндеги сан атоочтор [Текст] / Н.Ө. Чечейбаева. – Фрунзе, 1978. -113 б.
217. Чейф У. Память и вербализация прошлого опыта / Пер О.В. Звегинцевой // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 12. Прикладная лингвистика / Сост. В.А. Звегинцева. Пер с англ., под ред. и с предисловием Б.Ю. Городецкого. Радуга. – Москва, 1983. - С.35-73.
218. Шамшиева М. Лейлек топонимиясы [Текст] / М. Шамшиева. – Бишкек, 2008.
219. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков (глагол) [Текст] / А.М Щербак. – Ленинград, 1980. -182 с.
220. Юсуф Баласагунский. Благодатное знание [Текст] / Ю.Баласагунский. – Москва, 1983. -496 с.
221. Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология [Текст] / Б.М. Юнусалиев. Часть 1. – Фрунзе, 1959. -246 с.
222. Юнусалиев Б.М. Отражение диалектных особенностей в санатах Молдо Нияза [Текст] / Б.М. Юнусалиев // Тюркологические исследования (Сборник

статей, посвященный 80-летию академика Константина Кузьмича Юдахина). – Бишкек, 1970. -261с.

223. Юнусалиев Б.М. К вопросу о формировании общенародного киргизского языка [Текст] / Б.М. Юнусалиев // Труды института языка и литературы. Выпуск 6. – Фрунзе, 1956. -125 с.

224. Юнусалиев Б.М. Тандалган эмгектер [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе, 1985. -506 б.

225. Юнусалиев Б.М. Кыргыз диалектологиясы [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе, 1971. -291б.

226. Языки мира. Тюркские языки. Бишкек, 1997.

Кошумча адабияттар

235. Маматкаимов А. “Чоң-Алай энциклопедиясы” [Текст] / А. Маматкаимов. – Бишкек, 2022.

236. Мойдунов З.Б., Машрапов Ж. “Чоң-Алай 20 жылда” [Текст] / З.Б. Мойдунов, Ж. Машрапов. – Ош, 2012.

237. Ош областы энциклопедия [Текст] – Фрунзе, 1989.

238. Кыргызстандын географиясы. Бишкек, 2004.

ТИРКЕМЕ

№	Жер-суу аталыштары	Мүнөздөмөсү
1.	АБРАМОВ МӨҢГҮСҮ	Кара-Тейит айылынын Бок-Баш жайлоосунун үстүндө, Алай кырка тоосунун түштүк капталында, Көк-Суу алабында, татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг. 4960м, этеги 3670м, кар чеги 4150м бийиктикте жатат. Татаал өрөөн тибиндеги мөңгүлөргө кирет. Абрамов Александр Константиновичтин атындагы мөңгү.
2.	АЙДАРЫМ КАПТАЛ	Чоң-Алай өрөөнүндөгү Кара-Шыбак аймагындагы Кара-Кыр тоосу; Кашка-Суу айылынын түндүк тарабын Үч-Кара тоосу; Кара-Кабак тоолорунда кездешет.
3.	АЙРАН-БУЛАК СУУСУ	Көк-Суу суусуна куят. Чоң-Алай айыл аймагында. Айрандай аппак болуп көбүрүп аккандыктан аталып калган.
4.	АК ШУМКАР ТООСУ	Кара-Тейиттин жогорку жагында жайгашкан. Түштүк-батыш тарабынан Тажикстан менен чектешет. Ар дайым шумкар уялагандыктан ушундай аталган.
5.	АК-СУУ СУУСУ	Чоң-Алай өрөөнүнүн батышындагы, Алай тоо Кыркаларынын түштүк жантаймасындагы суу. Башаты Абрамов мөңгүсүнөн башталып, Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынан өтүп, Кызыл-Суунун оң куймасын түзөт. Жай айларында, мөңгүлөрдүн эришинен, ак борчоктуу таштарга, шагылга сиңип, төмөндөн тунук суу агып чыгып, төмөндөн тунук суу агып чыгып “ак сел”

		жүрөт, ошондон улам аталып калган. Ак-Суу-Чоң-Алай өрөөнүнүн батышындагы, Алай тоо кыркаларынын түштүк жантаймасындагы суу.
6.	АК-ЧУБАК	Кара-Мык айылындагы чакан айыл. Айрымдар анын аталышын “Манас” баатыр менен да байланыштырышат. Анткени Эр Төштүк Чоң-Алай өрөөнүнөн чыккан баатыр болгону белгилүү. Экинчи мааниси “ак чабак” болушу да мүмкүн. Ак-Суу суусунда ак түстөгү чабактар да көп.
7.	АК-ЖЫЛГА	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу жайлоо. Кашка-Суу айылынан түштүк батышта (25 км) Памир тоо кыркасынын түбүндө жайгашкан. Жылганын ичи ак корум таш болгондуктан ушундай аталат.
8.	АЛИПБАЙ ЗООСУ	Кашка-Суу айылына жакын жайгашкан. Бүркүт зоонун үстүндө борчуктуу жалама аскалуу Алипбай зоо, астында Зындан үңкүрү жайгашкан. Алипбай аттуу атактуу мергенчинин атынан коюлган.
9.	АЛАКЫСЫРАК ЧОКУСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун батышында жайгашкан. Түштүк батышы Тажикстан, түндүк жантаймасы Көлдүк жайлоосу менен чектешип, деңиз деңг. 5320 бийиктикте.
10.	АЛТЫН-ДАРА СУУСУ	Кызыл-Суунун сол куймасы. Уз. 40-43км, алабынын аянты 480км, деңиз деңг. Орточо бийиктиги 3600м. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүдөн башталып, кууш капчыгай аркылуу өрөөнгө агып чыгат.

11.	АЛТЫН-ДАРА КЕНИ	Дароот-Коргон айылынын түштүгүндө жайгашкан кен. Кендин 47,8 кору бар. Ишкана тоюттук туз даярдап, райондун мал чарбасын тоюттук туз менен камсыз кылат.
12.	АЛТЫН-МАЗАР КЫШТАГЫ	Дароот-Коргондон 72 чакырым түндүк тарапта жайгашкан Күчүлүк хандын сөөгү коюлган деп айтылып жүргөн-Алтын –Мазар. Батыш тарабынан Тажикстандын Ляхш району, чыгышынан Мургаб району менен чектешет. Дароот-Коргон айылынан түштүк тарапка 51км алыстыкта жайгашкан. Алтын-Мазар кыштоосунан б.з.ч. 5-3-к. тиешелүү Сак доорунун көрүстөнү табылган. Мында көрүстөндөр көп. Мурунку замандан калган айыл калдыгы. Дароот-Коргон, Жар-Башы айылдарынын кыштоосу.
13.	АРАЛ-КЭПЭ	Кара-Мык айылынын түндүк тарабындагы ичи айыл. Айылды аралап аккан Жергетал суусу эки тарапка бөлүнүп агып, ортосунда арал сыяктуу жерге салынган. Жердин түзүлүшүнө байланыштуу келип чыккан.
14.	АТ-ЖАЙЛОО МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Узундугу 7,1км,аянты 17,6км. Кызыл-Агын суусунун (Кызыл-Суунун курамы) алабында. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү.
15.	АЧЫК-ТАШ АТАЛГАН ТҮЗӨНЧӨ	Ленин чокусунун этегиндеги көлмөлүү, эң кооз туландуу жерде жайгашкан.

16.	АЧЫК-ТАШ АРАЛЫК АЛПЛАГЕРИ	ЭЛ Лагерь деңиз деңгээлинен 4000м бийиктикте жайгашкан.
17.	АЧЫК-СУУ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында, Кызыл-Суунун сол куймасы Ачык-Суунун алабынан орун алган. Узуну 8,3км, аянты 10км, абляция облусунун аянты 4,1км. Кызыл-Суунун сол куймасы Ачык-Суунун алабынан орун алган. Башы деңиз деңг. 5680м, этеги 3700м, кар чеги 4100 м бийиктикте жатат.
18.	АЧЫК-ТАШ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында, Ленин атындагы чокунун түндүк-чыгыш тарабынан орун алган. Узундугу 5,5км, аянты 5,8км. Абляция облусунун 3,5км, көлөмү 0,2км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 4880м, этеги 4100м, кар чеги 4200м бийиктикте жатат. Мөңгүдөн агып чыккан суу Кызыл-Суунун сол куймасы Ачыкташка куят.
19.	АЧЫК-СУУ АЙЫЛЫ	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Ош ш. 270км, т.ж.бекетинен 318км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 36 км алыстыкта, деңиз деңгээлинен 3100 метр бийиктикте жайгашкан.
20.	АЧЫК-ТАШ ТООСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк жантаймасы. Ачык-Таш жана Туюк-Суу сууларынын аралыгында дого сымал түштүктөн түндүккө 21км созулуп жатат. Туурасы 6 км, орточо бийиктиги 4500-4700м, эң бийик жери 5920м. Тоонун кыры жана Чоң-Алай кырка тоосуна

		тутумдашкан жери мөңгүлүү. Түндүктү карай жапыздайт. Капталдары кыска, терең капчыгайлуу.
21.	БАШНУРА МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун эң чыгыш бөлүгүндөгү татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Узуну 13,8км, аянты 54,2 км, абляция облусунун аянты 20,3км. Көлөмү 4,74км. Чыгыш Кызыл-Суусунун алабында жайгашкан. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 6340м, этеги 3690м бийиктикте жатат. Мөңгүдөн агып чыккан суу этек моренанын топтолушуна шарт түзбөйт. Андан Чоң-Кызыл-Суунун оң куймасы Нура суусу башталат.
22.	БАЛЫК СЕКИРГЕН ЖЕР	Жаш-Тилек, Чак айылдарынан агып өткөн Көк-Суу суусунун баш жагында жайгашкан кооз жер. Чак айылынан 15,6км, Көк-Суунун оң куймасы. Текелик суусунун кошулган жеринин аталышы, Текелик суусу 1м бийиктикте. Көк-Сууга куят.
23.	БАЙГАРА ЖАЙЛООСУ	Дароот-Коргон айылынын жайлоосу. Айылдын түндүк тарабында 3,1км аралыкта, деңиз деңг.3340 м бийиктикте.
24.	БАЛТЫРГАНДЫ	Дароот-Коргон айылынын 4,67км батышында жайгашкан булак. Деңиз деңг. 2560м бийиктикте. Суусу абдан таза. Булак четинде жыш балтырган деген өсүмдүк өскөндүктөн ушинтип аталып калган.
25.	БАЛЫКТЫ ЖАЙЛООСУ	Жекенди айылынан түндүк батыш тарабында, Алай-Гиссар тоо тутумунун чыгышында

		жайгашкан. Текелик жайлоосунун түштүк-батыш жантаймасы.
26.	БАЛЫК ЖУУГАН ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу жайлоо. Кашка-Суу айылынын түштүк тарабында жайгашкан.
27.	БАТМАН-КӨЛ	Жекенди айылынын ичиндеги чакан айыл. Кара топурактуу жер болуп, түшүмдүү болгондуктан Түшүмдүн-Көлү же Батман-Көл деп аташкан.
28.	БАХПУР-АТА ЗЫЯРАТ ЖАЙЫ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталынын батыш тарабындагы мазар; Алтын-Дара менен Арам-Күңгөй жайлоосунун бириккен жери. Дароот-Коргон айылы айылынан 17,4км түштүк тарапта, деңиз деңг. 2837м бийиктикте жайгашкан.
29.	БАЛА-БЕЙИТ (БАКМЫР) МАЗАРЫ	Бала-Бейит (Бакмыр) мазары тоонун жана жайлоонун аталышы катарында аталган региондо жайгашкан.
30.	БЕРК-СУУ КЫШТООСУ	Майда бадал-арчалуу жайлоо. Жекенди айылынын түштүк-чыгышынан, Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк жантаймасынан орун алган. Суу деңиз деңгээлинен 3870м бийиктиктен түшөт. Кызыл-Суунун сол куймасы.
31.	БЕРК-СУУ ЖЫЛГАСЫ (28-бет)	Кара-Тейит, Кара-Мык айылдарынын жайыты. Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында, бир чакырым аралыкта жайгашкан. Чоң-Алай кырка тоосу жана Алай-Гиссар тоо

		тутумдары кошулган аймакта, Тажикстан жайлоолору менен чектеш.
32.	БЕРК-СУУ ТОКОЮ	Кулчу айылынын түштүгүндөгү Кызыл-Суунун сол алабындагы токой массиви. Аянты 35,62га, деңиз деңг. 3371м бийиктикте жайгашкан. Жер астындагы суунун көптүгүнөн, топурактагы нымдуу токой саз өсүмдүктөрү жана чым көңгө бай.
33.	БЕГИЧИ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагына Чак айылынын батыш тарабына карайт. Ири көмүр кени жайгашкан жер. Жердин аталышы Бегичи деген байдын атынан коюлган.
34.	БОР-ДӨБӨ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосундагы Корумду чокусунун батыш тарабында. Уз.4,1км, аянты 3,66км, абляция аймагынын аянты 1,3км. Кызы-Суунун куймасы-Кызыларттын алабынан орун алган. Мөңгү деңиз деңгээлинен 4900-3900 м бийиктикте жайгашкан. Кар чегинин бийиктиги 4300 м.
35.	БОК-БАШ	Жаш-Тилек айылынын тундук-батыш тарабында жайгашкан жайлоонун жана ашуунун аталышы
36.	БӨРҮ-УЮК	Жекенди аймагынын Көлдүк жайлоосундагы калың арчалуу жерин бөрүлөр байырлап, бөлтүрүктөрүн жетилткен жер эл арасында “Бөрү уюк” аталып калган.
37.	БӨРҮ-КӨРБӨС	Жаш-Тилек айылынын батыш тарабында жайгашкан дөбө

38.	БУГУ-БАШЫ (БОКБАШЫ) ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагында Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында, 17км аралыкта жайгашкан. Тажикстан Республикасынын жайлоолору менен чектеп, Алай-Гиссар тоо тутумунун чыгышында, деңиз. деңг. 3000-3500м бийиктикте орун алган.
39.	БУЛАК МӨНГҮСҮ	СУУ Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында. Узундугу 5,2 км, аянты 3,3км, көлөмү 0,1км. Абляция облусунун аянты 1.3 км. Корженевский мөңгүсүн түн.-батыштан тороп турган тоо тармагынын Чоң-Алай кырка тоосуна тутумдашкан жеринен орун алган. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 5300м, этеги 3900м бийиктикте жатат.
40.	БУРГАН-СУУ АЙЫЛЫ	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Деңиз деңгээлинен 2910 метр бийиктикте жайгашкан. Облустун борбору Ош ш.238км, Ош т.ж.бекетинен 268км, айыл өкмөттүн борбору Кашка-Суу айылынан 17км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 62км алыстыкта. Деңиз деңг. 2490м. бийиктикте жайгашкан.
41.	БУУРСУНДУ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагына карайт. Жердин чегин аныктоо үчүн бир кезде буурсун көмүп койгондугу үчүн ушундай аталган экен.
42.	БУГУ КЫШТАГЫ	
43.	БҮРКҮТ ЗООСУ	Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы бүркүт уялап жердеген зоо. Алай кырка тоосунун түндүк тарабында, 4,90км деңиз деңг. 3437м бийиктикте. Эл арасында бул жерди

		байырлаган бүркүттөр жанаша жайгашкан “Алипбай зоодон” кийик ж.б. жаныбарларды көтөрүп учуп, жем кылышат деп айтылат. Бүркүттөр уялап жердеген зоо.
44.	БҮТӨӨ ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагына караштуу. Кара-Мык айылынын түштүк тарабында жайгашкан. Төрт тарабы туюк болгондуктан Бүтөө деп аталган.
45.	ГАЙЫП ДАТКА КҮМБӨЗҮ	Жекенди аймагында 19-к. биринчи жарымында Чоң-Алайдагы Кокон хандыгынын өкүлү Кул датканы өлтүргөн Гайып даткага арналып салынган күмбөз жайгашкан жер. Гайып датка жана Тилеке баатыр баш болгон адамдар коргонго кирип, Кул датканы чаап өлтүргөн. Ошондон кийин эл датка катары кийизге салып көтөрүп, абийирдүү адам катары баркташкан.
46.	ГҮМ ДЕГЕН ЖАЙ	Тегерек-Шибер жана Корумду жайлоолорунун ортосунда жайгашкан.
47.	ГЫҢДАЛАЙ (ГЫҢДУУ ОЙ) ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагына караштуу Кара-Мык айылынын түндүк тарабында жайгашкан. Гың-жерден казылып алынып, дарылык үчүн жей турган тамыр.
48.	ДАМ ЖАЙЛОО	Кашка-Суу айылынын түндүк-батышынан (башына чейин) 20км аралыкта, Алай кырка тоосунун түштүк жантаймасынан орун алган. Түндүк-батыш тарабы Жаман-Кырчын жайлоосу менен чектешет. Деңиз деңг. башы 4024 м, аягы 3500м бийиктикте жайгашкандыктан кычкылтек жетишпейт, абдан түтөк.

49.	ДАРА ЖАЙЛООСУ	Дароот-Коргон айылынын түндүк тарабындагы жайлоо. Дара капчыгайында уз. 10км, деңиз деңг. 2638- 3180м бийик капчыгайда жайгашып, Дароот-Коргон айылынын тургундарынын жайлоолору.
50.	ДАРА СУУСУ	Кызыл-Суунун оң куймасы. Дароот-Коргон айылынын ортосунан өтөт. Дара капчыгайынын ичиндеги колоттордун суу топтомдорунан, булактарынан куралган суу. Уз. 7,76км, алабы 0,06км жылдык орточо чыгымы 2,5-3м.
51.	ДАРООТ-КОРГОН АЙЫЛЫ	Айыл. Чоң-Алай өрөөнүнүн борбору батыш бөлүгүндө, Кызыл-Суу суусунун боюнда, деңиз деңгээлинен 2480 метр бийиктикте жайгашкан. 19-кылымдын 1-жарымында негизделген.
52.	ДАРООТ-КОРГОН ЧЕБИ	Дароот-Коргон айылында жайгашкан. Кокон хандыгынын тушунда “Кулдатканыны коргону” аталган тарыхый эстелик. Төрт чарчы формада, коргондун төрт тарабында тегерек формадагы мунара сыяктуу көзөмөлдөөчү сепили бар. Коргондун уз. 68м, туурасы 35м, аянты 2380м. Төрт бурчундагы мунара сепилинин диаметри 5-12м.
53.	ДАРООТТУН ТОКОЮ	Дароот-Коргон айылынын батыш Кара-Кыя кичи айылынын түштүк Кызыл-Суунун алабында орун алган. Аянты 26,44га, деңиз деңг. 2470 м бийиктикте. Токой саздак келип, майда талдар, басымдуусу чычырканак, шилби, ит мурун өсөт.

54.	ДАҢГИНИН ИЧИ КАПЧЫГАЙЫ	Дароот-Коргон айылынын түндүк тарабынан орун алган. Дара жайлоосунда жайгашкан. Кууш, түпкүргө кирип кеткендей болуп жайгашкандыктан Даңги(түбү жок маанисинде)деп аталып калган.
55.	ДӨҢ-КЭПЭ	Жекенди айылындагы чакан айыл. Айылдын ичинде дөң болуп турган жерге кэпэ (жепирейген, эптеп салынган үң) сыяктуу үйлөр болгондуктан, дөңдөгү үйлөргө байланыштырып атаган.
56.	ДҮКӨН КОНУШ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай районунун Жекенди айыл аймагына карайт. Кара-Мык айылынын тескей тарабында жайгашкан. Бир доорлордо ушул жерлерде жоокерлер үчүн курал-жарак жасаган устукана (дүкөн) иштеп турган экен.
57.	ДЫКАН-АКТЫ	Кара-Тейит айылынын батыш тарабында 12км Тажикстан менен чектеш жайлоо. Деңиз деңг. 3000-3500м бийиктикте жайгашкан. Дыкан деген киши сууга агып курман болуп, ошондон улам аталып калган. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катары пайдаланат.
58.	ЖАЙЫЛМА	1)Кашка-Суу айыл өкмөтүнө караштуу айыл; 2)Дарыя суулары кирген мезгилде суу каптап калган жерлер. Жайылма суунун таманы,аллювий чөгүндү менен суу шилендилеринин турат. Жайыт, чабынды катары пайдаланылат. Түштүк Кыргызстанда Жайылмага шалы эгилет.

59.	ЖАЙЫЛМА АЙЫЛЫ	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Деңиз деңгээлинен 2780 метр бийиктикте жайгашкан. Аянты 5291га. Айыл жайык жерде жайгашкандыктан “Жайылма” аталган. Айыл “Эски Жайылма”, “Жаңы Жайылма” болуп экиге бөлүнгөн.
60.	ЖАЛПАК-САЙ МӨНГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Корумду суусунун алабында жайгашкан. Уз.3,3км, аянты 3,8км, көлөмү 0,100км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 4800м бийиктикте, этеги 3660м. Кар чегинин бийиктиги 4100м, абляция аймагынын аянты 1,3км. Мөңгүдөн Корумдунун жогорку агымы Жалпаксай суусу башталат.
61.	ЖАМАН-ЖАР АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2520 метр бийиктикте жайгашкан. Облусттун борбору Ош ш.308км, Ош т.ж.бекетинен 343км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 9км батышта.
62.	ЖАМАН-КЫРЧЫН	Кашка-Суу айылындагы жайлоо. Алай тоо кыркасынын түндүк жантаймасында, Кашка-Суу айылынын батышында, деңиз.деңг. 2786м бийиктикте (башы болуп, суунун тартыштыгы сезилбейт. Суунун жайыла аккан жерине майда кырчын талдар өсөт. Алар майда ийри-буйру өскөндүктөн пайдаланылбайт. Жердин аты да ошондуктан Жаман-Кырчын деп аталып калган.

63.	ЖАНАЙДАРТАК МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Кызыл-Агын суусунун алабында жайгашкан. Уз.7,2км, аянты 16,8км, көлөмү 0,600км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг.6640м, этеги 4399м. Кар чегинин бийиктиги 5100м., абляция аймагынын аянты 5,6км. Корженевский мөңгүнүн ири оң тармагы. Мөңгүдөн Жылантөр суусу башталат.
64.	ЖАҢЫ-ШААР	1)Жекенди айылындагы чакан айыл. Жекенди айылындагы жашоочулар көбөйүп, жаңы жер тилкесин өздөштүрүп, Совет мезгилинде курулган, жаңы типтеги үйлөрдөн турган чакан айылдын аталышы. 2)Кара-Шыбак айылынын түштүк тарабындагы,Туздун сайына чейинки аймак. Мурда “Кеңеш”колхозу деп аталган. Учурда адам жашабайт,эгин талаага айдалган.
65.	ЖАР-БАШЫ АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айыл аймагына караштуу айыл. Облустун борбору Ош ш. 310км, Ош т.ж.бекетинен 339км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 13км батышта, деңиз деңг. 2490м. Бийиктикте жайгашкан. Калкы 582 кожолукта 2588 (2018) адам жашайт.
66.	ЖАШ-ТИЛЕК АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айыл аймагына караштуу айыл. 1936-жылы негизделген. Райондун борбору Дароот-Коргон айылынын 15км батыш тарабында жайгашкан. Айыл облустун борбору Ош ш. 315км, Ош т.ж.бекетинен 345км. Деңиз деңгээлинен 2490 метр бийиктикте жайгашкан.

		Түндүк батышты көздөй жылга-капчыгай, бийик тоо, жайлоолор менен курчалган.
67.	ЖЕКЕНДИ АЙЫЛЫ	Жекенди айыл аймагына караштуу айыл. Облусттун борбору Ош ш.338км, Ош т.ж.бекетинен 361км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 31км батышта, деңиз деңг. 2390м.
68.	ЖЕКЕНДИ БУЛАКТАРЫ	Жекенди айылындагы жер астынан чыккан суулар же булактар. Айылда Сасык-Булак, Койлубай-Булак, Дөңкапа-Булак, Мазар-Булак, Шамши-Булак (Чулук), Кундуз-Булак, Мурзалы-Булак, Токторбайдын булагы, Сары-Булак сыяктуу булактар бар.
69.	ЖИБЕК ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айылынын түштүк тарабында, Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк жантаймасынан орун алган. Деңиз деңг. 4474м, аягы 2974м бийиктикте. Батыш тарабында Ташты-Күнгөй жайлоосу бар. Жайлоонун аянты 5200га, 4506,6 баш малга ылайык. Чөбү тулаң, малга жагымдуу.
70.	ЖОРГО-ТАШ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун өрөөн тибиндеги мөңгү. Узундугу 4,6км.
71.	ЖЫЛАН-ТӨР МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы-Тараша (уз.18,4 км) суусунун алабынан орун алган. Уз.3,0км, аянты 4,5км, көлөмү 0,100км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 4700 м, этеги 3700м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 3400м.

72.	ЖЫЛУУ-СУУ	Текеликтин ичинде Кара-Суур жайлоосунда
73.	ЗАБЛУЖДЕНИЕ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы чуңкурчак тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Кызыл-Агын суусунун алабынан орун алган. уз. 5,0км, аянты 7,0 км. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 6400м, этеги 4200 м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 5100м, абляция аймагынын аянты 2,8км. Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы (Кызыл-Суунун оң куймасы), бүркүт зоонун чыгыш жантаймасында жайгашкан үңкүр. Негизинен Корженевский мөңгүнүн сол бутагы болуп эсептелет. Алардан Жанайдартак суусу башталып, Кызылагынга куят.
74.	ЗЫНДАН ҮҢКҮР	Кашка-Суу айылына жакын жайгашкан табышмактуу кооз жер. 50-70 метр келген чуңкур жердин астынан үңкүр башталып, анын түбүнө кирип кетет. Кашка-Суу айылынын түндүк-батышындагы (Кызыл-Суунун оң куймасы), бүркүт зоонун чыгыш жантаймасында жайгашкан үңкүр, жер астындагы термокарст, акиташ катмарлары бар. Айылдан 3,96км аралыкта.
75.	ИЧКЕ-СУУ КОРУГУ	Жар-Башы жана Шибе айылдарынын ортосунда жайгашкан корук.
76.	КАБЫК АЙЫЛЫ	Ош облусунун Чоң-Алай районундагы Кашка-Суу айылдык округуна караштуу кыштак. Ош ш. 280км, Ош т.ж.бекетинен 308км, райондун

		борбору Дароот-Коргон айылынан 22км чыгышта, айыл өкмөтүнүн борбору Кашка-Сууга 32км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2860 метр бийиктикте жайгашкан.
77.	КАБЫК АЙЫЛЫНЫН ӨТӨКТӨРҮ	Айылдын түндүк тарабында жергиликтүү калк кыштаган кыштоо, жайында жайлоо катары пайдаланылат. 1926-ж. Ош канторунун Исфанеский (Исфайрам) болуштугунун Алай-Тейит сельсоветине карап, Кызыл Уйкур (Кызыл-Үңкүр), Бель Утук (Бел-Өтөк), Каин Утук (Кайың –Өтөк), Каук (Кавык) аттары менен белгилүү.
78.	КАЙЫРМА	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабындагы калктуу конуш
79.	КЭЛТЭ-БУЛАК	Кара-Тейит айылына караштуу Берк-Суу жайлоосундагы булак. Булактын суусу жерден чыгып эле Ак-Суу суусуна кошулат. Агымы кыска болгондуктан Кэлтэ-Булак деп аталат.
80.	КАМАН МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суу суусунун алабында. Узундугу 12км, аянты 27км. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 6700 метр, этеги 3700м. бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4300м, абляция аймагынын аянты 7,7км. Мөңгүдөн Кызыл-Суунун сол куймасы Каман суусу башталат.
81.	КАРА-БЕЛ	Кара-Мык, Кара-Тейит айылдарынын батыш тарабындагы жайлоо. Бийик бел, чоң бел дегенди билдирет.

82.	КАРА ЗАК ТООСУ	Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүндөгү тоо. Түштүк тарабы Тажикстан менен чектешет. Түндүк тарабы муз каптаган тик аскалуу, жалама беттүү, кырдуу, түндүк жантаймасында Шибээ айылынын жайлоолору. Эң бийик жери 5478м. Шибээ суусунун тоо топтумунун оң куймасы. Тоо текелердин мекени.
83.	КАРАГАНДЫ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай кырка тоолорунун түндүк-батышындагы Жекенди айыл аймагынын Тажикстан менен чектешкен чек ара аймагынан башталып, тескей жайлоолору Памир тоо тутумунан (Чоң-Алай тоо кырка) орун алган.
84.	КАРА-ЖЫЛГА	Жекенди айыл аймагындагы жайыт, Кара-Тейит айылынан 5,2км батыш тарабында, Чоң-Алай тоо кыркасы жана Алай-Гиссар тоо тутумдарынын кошулган аймагында жайгашкан. Деңиз деңг. 2437-3193м бийиктикте Тажикстандын жайлоолору менен чектеш. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катарында пайдаланат.
85.	КАРА-КАБАК (45-б.) АЙЫЛЫ (КЫЗЫЛ-ДӨҢ, ЮКОС)	Кашка-Суу айыл аймагына караштуу айыл. Ош ш. 240км, Ош т.ж.бекетинен 283км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 49км чыгышта, айыл өкмөтүнүн борбору Кашка-Сууга 8км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2890 метр бийиктикте жайгашкан.
86.	КАРА-КАЗЫК АЛТЫН КЕНИ	Чоң-Алай айыл аймагында, Алай тоо кыркасынын батышындагы Кара-Казык суусунун Көк-Сууга куйган жерине жакын

		жайгашкан. Деңиз дең. 3350-4300м бийиктиктен 1977-ж.табылган. Учурда алтын кенинде кытайлык “Кайди” компаниясы казуу, кайра иштетип байытуу жумуштарын жасап жатат.
87.	КАРА-КАЗЫК МӨНГҮСҮ	Өрөөндүн кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Ак-Суунун алабында жайгашкан. Уз.4,6км, көлөмү 0,16м. Мөңгүнүн баша деңиз деңгээлинен 5000м, этеги 3800м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4160м. Мөңгүдөн Кара-Казык суусу башталат да, Арча-Башы суусу менен кошулуп, Ак-Суунун оң куймасы.
88.	КАРА-МЫК АЙЫЛЫ	Жекенди айыл аймагынын адм.борбору. Ош ш. 342км, Ош т.ж.бекетинен 372км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 42км түштүк-батыш тарапта, деңиз деңгээлинен 2860 метр бийиктикте жайгашкан.
89.	КАРА-ТЕЙИТ АЙЫЛЫ	Жекенди айыл аймагына караштуу Ак-Суунун боюнда жайгашкан айыл. Чоң-Алай өрөөнүнүн батышында, Тажикстан менен чектешет. Ош ш. 350км, Ош т.ж. бекетинен 380км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 45км, айыл аймагынын борбору Кара-Мык айылынан 3,96км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2360 метр бийиктикте жайгашкан.
90.	КАРА-ТЕЙИТ ЖЫЛГАЛАРЫ	Тоо арасындагы жайлоо, малга ыңгайлуу жер, Чоң-Алай өрөөнүнүн батыш тарабындагы Алай-Гиссар тоолорунан башталып түштүк-

		батышында Чоң-Алай тоо кыркалары менен аяктайт.
91.	КАРА-ШЫБАК АЙЫЛЫ	Ош ш. 350км, Ош т.ж. бекетинен 380км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 45км, айыл аймагынын борбору Кара-Мык айылынан 3,96км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2360 метр бийиктикте жайгашкан. Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2510 метр бийиктикте жайгашкан.
92.	КАРООЛ-ДӨБӨ	Кара-Мык айылынан 4,47 км түштүк тарабындагы дөбө, Ак-Суу суусунун түштүк-батышында, деңиз деңг. 2520м, Ак-Суунун алабынан 262м бийиктикте жайгашкан.
93.	“КАЧУРРА” АРЧА МАЗАРЫ	Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш тарабында, Көлдүк жайлоосунда жайгашкан. Бул арча башка арчалардан өңү, ийне жалбырактарынын түзүлүшү менен айырмаланып, жашыл болуп турат.
94.	КАШКА-ЖОЛ	Жаш-Тилек айылынын батыш тарабында жайгашкан калктуу конуш
95.	КАШКА-СУУ АЙЫЛЫ	Кашка-Суу айыл өкмөтүнүн адм. борбору. Ош ш. 240км, Ош т.ж. бекетинен 288км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 42км түштүк-батыш тарапта, деңиз деңгээлинен 2860 метр бийиктикте жайгашкан. Суусу тунук, таза жана кашка болуп аккандыктан айылды аташкан.
96.	КАШКА-СУУ АЙЫЛ АЙМАГЫ	Ош обл.Чоң-Алай р.адм. бирдиги. Облустун борбору Ош ш. 265км, Ош т.ж.бекетинен 255км,

		Ош аэропортунан 260 км, Дароот-Коргон аэропортунан 41,7км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 45км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2800-3100 метр бийиктикте жайгашкан.
97.	КАШКА-СУУ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында, Алтын-Дара суусунун алабын ээлейт. Азыр анда этек мореналары туташ жаткан, өрөөн тибиндеги үч мөңгү бар. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 5500 метр, этеги 4080м. бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4500м. Абляция облусунун аянты 1,5км. Мөңгүлөрдөн Кашка-Суу башталып, Миңтеке менен кошулуп, Алтын-Дарага сол жактан куят.
98.	КАРА-БУЛАК	Кара-Тейит айылына караштуу Берк-Суу жайлоосундагы булак. Булактын суусу жерден чыгып эле Ак-Суу суусуна кошулат. Агымы кыска болгондуктан ушинтип аталат.
99.	КАРА-СУГУР (СУУР) ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагындагы жайлоо. Суурлардын өңү кара болгондуктан ушундай аталган.
100.	КАРА-КАЗЫК ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагында. Эң ири алтын кени ушул жерден казылат.
101.	КАРА-КАЗЫК МӨҢГҮСҮ	Өрөөндүн кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Ак-Суунун алабында жайгашкан. Уз. 4,6км, көлөмү 0,16м. Мөңгүнүн баша деңиз деңгээлинен 5000м, этеги 3800м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4160м.

102.	КАМЫШ-АТА МАЗАРЫ	Кашка-Суу айылынан 12км чыгыш тарапта жайгашкан ыйык деп эсептелген жер. Ал жерден булак чыгып, жыш камыш басып турат.
103.	“КАРЫМБАЙДЫ ЖЕР ЖУТТУ” ЖАЙЛООСУ	Текеликте
104.	КАНЖАЙЛАК МӨҢГҮСҮ	Борбордук Теңир тоодогу дендриттик өрөөн тибиндеги мөңгү. Эңилчек кырка тоосу жана анын айрыгында жайгашкан. Сарыжаз суусунун алабында. Узуну 13км, аянты 32,5км. Мөңгүнүн башы деңиз деңгээлинен 5257метр, этеги 3150м. бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4200м. Мөңгү мезгил-мезгили менен тартылып, кайра алдыга жылып турат. Андан эңилчек суусунун сол куймасы Ат жайлоо суусу башталат.
105.	КЕБЕК-ЖЫЛГА	Жекенди айыл аймагында, Чоң-Алай жана Алай-Гиссар тоо тутумдарынын кошулган жердеги Тажикстандын жайлоолору менен 3239м бийиктикте ашуу аркылуу чектешет. Деңиз деңг. 2344-3041м бийиктикте жайгашып, Ак-Суу суусунан жайлоонун башына чейин жылганын уз. 3.87км.
106.	КЕБЕКТИ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
107.	КЕЧКЕ-СУУ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталынан агып түшкөн Кечке-Суунун төрүндөгү 2 мөңгү (Оң жана Сол Кечке мөңгүсү). Оңдогусунун уз. 11,3км, аянты 22,5км, көлөмү 2,100км. Татаал-өрөөн тибиндеги мөңгү. Башы деңиз

		деңг. 6280м, этеги 3700м бийиктикте жатат Кар чегинин бийиктиги 4100м. Солдогусунун уз. 5,3км, аянты 10,2км, көлөмү 0,500км. Чункурчак тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг. 5400м, этеги 4100м бийиктикте жатат Кар чегинин бийиктиги 4100м. Мөңгүлөрдөн Кызыл-Суунун сол куймасы-Кечке-Суу суусунун сол курамы башталат. Кар чегинин бийиктиги 4100м. Абляция аймагынын аянты 3,1км.
108.	КЕЧҮ-СУУ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.3,4км, аянты 3,4км. Кызыл-Суунун сол куймасы-Шибээ суусунун алабынан орун алган. Мөңгүнүн башы деңиз деңг.5200м, этеги 3500м бийиктикте жатат. Мөңгүдөн Кечү-Суу башталып, Шибээ суусуна оң тараптан куят. Кар чегинин бийиктиги 4200м. Абляция аймагынын аянты 3,1км. Мөңгүдөн Кечү-Суу башталып, Шиве суусуна оң тараптан куят.
109.	КЕЛИН-БУЛАК ЖАЙЛООСУ	Ачык-Суу айылында жайгашкан.
110.	КОҢУР-СУУ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.7,6км, аянты 12,4км. Кызыл-Суунун (чыгыш) сол куймасы-Каман суусунун алабынан орун алган. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 5840м, этеги 3640м бийиктикте жатат. Мөңгүдөн Камандын сол куймасы Коңур-Суу башталат. Кар чегинин бийиктиги 4240м. Абляция аймагынын аянты 5,5км.

111.	КОРЖЕНЕВСКИЙ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы эң ири мөңгү. Уз.22,5км, аянты 89,1км.Кызыл-Суунун сол куймасынан (Жанайдартак суусунун алабынан орун алган. Бутактанган тоо-өрөөн мөңгүлөрдүн тобуна кирет. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 6210м, этеги 3880м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 5000м. Абляция аймагынын аянты 28км. Ортоңку мореналар менен бөлүнгөн бир нече тармактарынын биригишинен түзүлөт. “Тилинин”учу калың морена менен текши капталган. Мөңгү Н.Л.Корженевскийдин ысымынан аталган.
112.	КОРУМДУ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы Корумду суусунун төрүндө жайгашкан үч мөңгү (Чыгыш,Ортоңку жана Батыш) 1.Чыгыш Корумду-татаал өрөөн тибинде. Уз. 6,2км, аянты 13,9км, көлөмү 0,6км. Башы деңиз деңг. 5440м, этеги 3900м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4100м.Абляция аймагынын аянты 4,0км. 2.Ортоңку Корумду-өрөөн тибинде. Уз. 5,5км, аянты 3,9км, көлөмү 0,2км. Башы деңиз деңг. 5330м, этеги 3820м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4200м. Абляция аймагынын аянты 1,8 км. 2.Батыш Корумду-өрөөн тибинде. Уз. 3,4км, аянты 4,9км, көлөмү 0,3км. Башы деңиз деңг.

		4700м, этеги 4020м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4200м. Абляция аймагынын аянты 1,9км. Мөңгүлөрдөн башталган суулардан-Кызыл-Суунун сол куймасы Корумду суусу куралат.
113.	КОРУМДУ ЖАЙЛООСУ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо.
114.	КОЧКОРЧУ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай айыл аймагындагы Көк-Суунун алабында, Алай тоо кыркасынын батышында, Чак айылынын түндүк-батышында 21,4км, деңиз деңг. 2657-3566м бийиктикте жатат. Тоосу тик аска таштуу, арча бадалгалуу.
115.	КОЖО МАЗАРЫ	ТҮШТҮ Чоң-Алай өрөөнүнүн так ортосунда Сары-Таш Дароот-Коргон чоң жолунун боюнда 43-километринин оң жак жээгинде Кожо Түштү деген чоң мазар бар. Араптардан келген мусулман динин таратуучу Кожолордун иш-аракети менен байланышкан. Кожолор андан ары жолун улап, бир бөлүгү Сары-Могол айылынын үстүндөгү Жиптиш ашуусу менен Папанга ашкан. Ошондуктан Папандын үстүндө Кожо келен же Кожо келген деген жер бар. Андан ары Ноокаттын Кожо Арыгы менен Андижандагы Кожо-Абадга жетишкендиги айтылат.
116.	КОШ-ДӨБӨ ШАРКЫРАТМАСЫ	Чак жана Жаш-Тилек айылдарында жайгашкан кооз шаркыратма.
117.	КОШ-КАЙЫҢ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо

118.	КӨК-ДӨБӨ	Жекенди айыл аймагына караштуу Кара-Тейит айылынын батыш тарабындагы жайлоо. Жайдын ысык саратанында да бул жайлоолор жапжашыл болуп тургандыктан Көк-Дөбө деп аталган. «»
119.	КӨК-ЖАРДЫН ТОКОЮ	Дароот-Коргон айылынын түштүгүндө, Кызыл-Суунун сол тарабында .Аянты 142,42га, деңиз деңг. 2480м бийиктикте. Майда талдар, басымдуусу чычыркана, шилби, ит мурун өсөт. Токойдон Көк-Жардын кара суулары чыгып, алардын дебити 30-50л.сек. Кызыл-Суунун суусу кышында тоңбойт, жазында абдан муздак.
120.	КӨК-КИЙИК МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында. Уз. 4,7км, аянты 7,4км. Кызыл-Суунун алабында жайгашкан. Башы деңиз деңг. 5250м, этеги 3700м бийиктикте жатат. Абляция аймагынын аянты 2,1км. Мөңгүдөн Кызыл-Суунун (батыш) сол куймасы Көк-Кийик суусу башталат.
121.	КӨК-СУУ ӨРӨӨНҮ	Чоң-Алай өрөөнүнүн түштүк-батышында жайгашкан. Өрөөн кеңдик багытка 65км, туурасы 4-5км. Деңиз деңг. орточо бийиктиги 2500-3300м. Өрөөндүн башында тепши сымал төрлөр, мөңгү көп. Алабынын аянты 1105км келип, 73 мөңгү бар. Алай кырка тоосунун түштүк капталындагы Абрамов мөңгүсүнөн (ири мөңгү), капчыгайлуу өрөөн аркылуу түштүктү карай агат. Өрөөндө Чак, Жаш-Тилек, Кочкорчу кыштактары жайгашкан.

122.	КӨК-СУУ(БАТЫШ)	Кызыл-Суунун оң куймасы. Уз.65км, аянты 1105км. Алай-Гиссар кырка тоосунун түштүк-батыш капталындагы Абрамов мөңгүсүнөн башталып, капчыгайлуу өрөөн аркылуу түштүктү карай агат.
123.	КӨК-СУУ ТОКОЮ	Чак айылынын түштүк-батышындагы токой. Аянты 61,72га, деңиз. деңг. 3430м бийиктикте жайгашкан. Көк-Ирим, Күңүк-Токой, Чоң-Токой деп үчкө бөлүнөт. Өсүмдүктөр өсөт, Карышкыр, коен, суусар ж.б. бар. Токойдун түндүк-батыш жана чыгыш жагында Неолит дооруна тиешелүү (б.з.ч.5-4 к.) Көк-Суудан археологиялык эстеликтер табылган.
124.	КӨК-ТУМШУК ТООСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк тармагы.Туюк-Суу менен Жанайдартак (Кызыл-Суунун сол куймалары) сууларынын аралыгында кеңдик багытта уз. 28-30км догоо сымал созулат. Туурасы 8-10км. орточо бийиктиги 3800-4700м, эң бийик жери 5459м. Кыры аска-зоокалуу жана мөңгүлүү. Капталдары тик, кокту-колоттор менен майда капчыгайлар көп.
125.	КӨЛДҮК ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш тарабында жайгашып, Кыры аска-зокалуу жана мөңгүлүү. Аянты 140,26км, деңиз. деңг. 2697-3911м бийиктикте жайгашкан. Жайлоодо эки көл бар, Зор-Көл, Кичи-Көл. Көлдүн жанында жайкана (мүзө) болгондуктан Мазар-Көл деп да аталат.

126.	КӨМӨЧ МАЗАР	Жекенди айыл аймагынан Пүтөө жайлоосунан Көлдүккө ашкан ашуусундагы жапалак арчанын аты. Арча көмөчтөй тегерек, атайын бирөө тегиздеп тургандай жапжашыл тегерек арча.
127.	КӨБҮРГӨНДҮ ЖАЙЛООСУ	Өрөөндөгү жайлоонун аталышы. Жайлоодо аталган өсүмдүк аябай көп өскөндүктөн аталып калган. Самындын ордуна көбүргөн өсүмдүгүн пайдаланып келген.
128.	КЫДЫРШАА-АРЫК	Жар-Башы айылындагы канал. Айылдын эгин талааларын сугаруу үчүн Алтын-Дара суусунан кол менен казылган.
129.	КУЛДАМА СЫМАП КЕНИ	Чоң-Алай аймагынын Кара-Мык кыштагынын табылган. Кен аймагын девон мезгилиндеги акиташ теги менен кумдук-сланецтүү чөкмө-эффузивдүү катмарлар түзөт. Кен ортоңку тилкедеги акиташ теги менен анын үстүндөгү терген чөкмөлөрү кошулган жерге топтолгон. Сымаптын орточо өлчөмү 0,09 %.
130.	КУЛДАНБЕС	Кара-Тейит айылынын батышындагы жайлоо. Аянты 21,19км, узундугу 9,17км капчыгай. Деңиз. деңг. 2427-3866м. бийиктикте жайгашкан. Жылгасы бийик аска-таштуу. Батыш тоо кырында кар мөңгүлөр бар. Карагатка бай токой каптап турат.
131.	КУЛДУК МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Аянты 4,9км, узундугу 5,8км көлөмү 0,2км. Кызыл-Суунун сол куймасы Шибе суусунун алабында жайгашкан. Деңиз. деңг. 5300м, этеги 3500м. бийиктикте

		жайгашкан. Кар четинин бийиктиги 4900м. Абляция аймагынын аянты 3,7км. Мөңгүдөн Шибээнин сол куймасы - Кулдук суусу башталат
132.	КУЛЧУ АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2470 метр бийиктикте жайгашкан. Ош ш. 325км, Ош т.ж. бекетинен 351км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 21км батышта жайгашкан. Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак
133.	КУЛЧУ ТОКОЮ	Кулчу айылынын түштүк Кызыл-Суунун алабындагы аянты 65,13га токой. Деңиз. деңг.3375м. бийиктикте жайгашкан. Басымдуу көпчүлүгү чым көң түзөт. Токойдун негизги өсүмдүктөрү майда тал-терек, чычырканак, шилби,ит мурун ж.б. Суусунда жилингир, сазан балыгы бар.
134.	КУМАЙ ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагында. Кара-Тейит айылынан 7км түндүк-батыш тарабында, Тажикстандын жайлоолору менен чектеш. Кумдуу ойдуң болгондуктан Кумай жайлоосу деп аталган. Малга жайлуу.
135.	КУЛ-ӨТӨК	Кызыл-Эшме айылынын түндүк тарабындагы кыштоо. Күл каптап жаткандай көрүнгөндүктөн ушинтип аталып калган. Кызыл-Эшменин баш жагындагы Топоз-Өлдү, Кызыл, Көлөгө-Өтөк, Күнгөй-Өтөктөрдө малга ыңгайлуу кыштоолор бар.

136.	КУДАЙБЕРГЕН БИЙДИН ТАШ МЕЧИТИ	Ачы-Суу аймагынын Сыңар–Жар жайлоосунда жайгашкан. Элдердин айтуусу боюнча илгери,таштан курулган үч жүз адам баткан мечит болуп,жай айлары Алай өрөөнүнүн тескей,ал эмес күнгөй тарабында жайлоологон адамдар жума намазына келип турушкан.
137.	КУЛ ДАТКА ТАРЫХЫЙ КОРГОНУ	Дароот-Коргон айылында жайгашкан сепилдин аталышы. Сепил төрт чарчы келип, узуну сексен, туурасы алтымыш, бийиктиги алты метрди түзгөн, төрт бурчуна мунара тургузулуп, алардан атайын төрт тарапка мылтык атылчу тешикчелер коюлуп, түндүк тарабынан жалгыз дарбаза.
138.	КУУ-ТАЛАА	Чак айылында жайгашкан калктуу конуш
139.	КҮНГӨЙ-ӨТӨК	Кашка-Суу айылынын батышындагы (18км) жайыт, кыштоо. Аянты 9206га, деңиз деңг. 2696-3206м бийиктикте жайгашкан. Мал жанга ыңгайлуу жер. Мал жанга ыңгайлуу жер. Ташты-Күнгөй жайлоосу, мөңгүсү, Кызыл-Күнгөй суусу бар.
140.	КҮҮЛӨМӨ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 5.0км, аянты 5,1км, көлөмү 0,2км. Кызыл-Суунун сол куймасы Күүлөмө суусунун төрүнөн орун алган. Башы деңиз деңг. 4900м, этеги 3240 м. бийиктикте. Кар чегинин бийиктиги 3700м, абляция аймагынын аянты 1,6км. Мөңгүдөн Күүлөмө суусу башталат.

141.	КЫЗЫЛ-АГЫН МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 5,2км, аянты 3,8км, көлөмү 0,1км. Кызыл-Суунун сол куймасы Кызыл-Агын суусунун алабында жайгашкан. Башы деңиз деңг. 5300м бийиктикте, этеги 3900м. Кар чегинин бийиктиги 4300м, абляция аймагынын аянты 1,3км. Мөңгүдөн Кызыл-Агын суусунун сол куймасы башталат.
142.	КЫЗЫЛАРТ АШУУСУ	Чоң-Алай тоосунда, Кыргызтан жана Тажикстандын чек арасында, Кызыл-Арт суусунун батышынан орун алган. Бийиктиги 4280м. Ашуунун бели түзөң, түндүк капталы тик, түштүгү жантайыңкы. Памирдин тайпак тоолоруна өтөт.
143.	КЫЗЫЛ-КОРГОН	Тарыхый коргон. Кара-Мык айылынын түштүк-чыгыш тарабында жайгашкан. Коргондун аянты 22300м, дубалынын туурасы 10м, бийиктиги 4-5м. Айланасы 10-15м кеңдикте, 4-6м тереңдикте чоң канал казылып, суу толтурулган. Дарбаза күн чыгыш жакка карап, алты жакта алты кароол болгон.
144.	КЫЗЫЛ-КҮҢГӨЙ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунда түндүк капталындагы эки мөңгү. Чыгышындагы каптал тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун алабында. Уз. 5,0 км, аянты 6,2 км, көлөмү 0,1, мөңгүнүн башы деңиз деңг. 5200 м, этеги 3820 м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4400 м, абляция аймагынын аянты 2,3 км. Мөңгүлөрдөн Кызыл-Суунун сол куймасы Кызыл-Күнгөй суусу башталат.

145.	КЫРЧЫН ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айыл аймагына карайт. Чоң-Алай кырка тоолорунда жайгашып, Кашка-Суу айылынан 25 км түштүк тарапта жайгашкан. Деңиз деңгээлинен 3200-400м бийиктикте жайгашкан. Майда кырчын талдар өскөндүктөн ушундай аталган.
146.	КЫЗЫЛ-СУУ СУУСУ (БАТЫШ)	Өрөөндөгү суунун аталышы. Чоң-Алай өрөөнүнүн ортосу менен чыгыштан батышка агат. Чоң-Алай жана Алай кырка тоолору менен Гиссар-Алай тоолорунан түшкөн суулардан куралган. Суунун курамы туз ж.б.заттарга бай. Анын оң жаккы куймалары кыска (уз.25км ге чейин) сол жаккы куймалары узунураак (30-40км). Уз. 10км ге чейин 386,10-225км 16,25-50км бир, 50-100 км бир, жалпы 404 суу куят.
147.	КЫЗЫЛ-СУУ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы дендрит тибиндеги көп тармактуу мөңгү. Уз.16,9км, аянты 43,0км. Кызыл-Суунун (чыгыш) башында жайгашкан. Башы деңиз деңг. 6610м бийиктикте, этеги 3780м. Кар чегинин бийиктиги 4560м, абляция аймагынын аянты 12,9км. Мөңгүдөн Кызыл-Суу (чыгыш) башталат.
148.	КЫЗЫЛ-ТАШ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 4,5км, аянты 5,3км, көлөмү 0,4км. Кызыл-Суунун (батыш) сол куймасы Тараша суусунун алабында жайгашкан. Мөңгүнүн башы деңиз деңг. 4600м бийиктикте, этеги 3900м. Кар чегинин

		бийиктиги 4300м, абляция аймагынын аянты 2,4км. Мөңгүдөн Кызыл-Таш суусу башталып, Кызы Суунун сол куймасы-Тарамага куят.
149.	КЫЗЫЛ-ТУУ АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Дароот-Коргон айылынын чыгыш тарабындагы айыл. Ош ш. 296км, Ош т.ж. бекетинен 327км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 3км. Жеринин аянты 82,38га.
150.	КЫЗЫЛ-ТИКЕН	Жаш-Тилек айылынын батыш тарабында жайгашкан айдоо жердин аталышы
151.	КЫЗЫЛ-ЭШМЕ АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2560 метр бийиктикте жайгашкан. Ош ш. 295км, Ош т.ж. бекетинен 326км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 5км батышта жайгашкан. Аянты 192га.
152.	КЫЗЫЛ-ЭШМЕНИН ТОКОЮ	Кызыл-Суунун алабындагы токой. Кызы-Эшменин түштүк тарабында, аянты 30га. Деңиз дең. 2521м бийиктикте жайгашкан.
153.	КЫМЫЗДЫКТЫ МӨҢГҮСҮ	Алай кырка тоосунун түштүк тарабынын түндүк тарабынын түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 7,3км, аянты 6,2км. Кызыл-Суунун (чыгыш) сол куймасы Көк-Суунун (чырыш) алабынан орун алган. Башы деңиз деңг. 4600м бийиктикте, этеги 4300м. Абляция аймагынын аянты 4,1км.
154.	КЫРМАН ЖЫЛГА	Кара-Тейит айылынын түштүк тарабында, Чоң-Алай жана Алай-Гиссар тоо тутумдарынын кошулган аймагында, Тажикстандын

		жайлоолору менен чектеш. Буудай айдалып кырмандан дан алышкандыктан ушундай аталып калган. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катары пайдаланат.
155.	КЫЗ-МАЗАР ЖАЙЫ	Кош-Кайың жайлоосунун маңдайындагы бийик кырка тоолордо жайгашкан.
156.	ЛЕНИН АТЫНДАГЫ ЧОКУ	Чоң-Алай кырка тоосунун бобордук бөлүгүндөгү эң бийик чоку. Райондун Кашка-Суу айылында жайгашкан. Түндүгүнөн Корженевский, Ленин, түштүгүнөн Чоң жана Кичик-Суук-Дара мөңгүлөрү башталат. Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасында, Кашка-Суу айылынан түштүктү көздөй 42 чакырым. 7134м бийиктикте, кар чеги түндүгүндө 4200м, түштүгүндө 4500м бийиктикте.
157.	ЛЕНИН МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы дендрит тибиндеги ири мөңгү. Уз. 13,5км, аянты 55,3км. Кызыл-Суунун (чыгыш) сол куймасы Көк-Суунун (чырыш) алабынан орун алган. Башы деңиз деңг. 7136м бийиктикте, этеги 3760м. Абляция аймагынын аянты 35,8км. Мөңгүдөн Ачык-Таш суусу башталып, Кызыл-Сууга сол тараптан куят.
158.	ЛЕПШИНИН ҮСТҮ	Жайлоо конушу. Жекенди аймагындагы Көлдүк жайлоосунун түштүк батышында Кечү-Суу өрөөнүнүн бассейнинде, деңиз деңг. 3288-3580м. бийиктикте жайгашкан.

159.	МАМАНЫН ТОКОЮ	Дароот-Коргон айылынын түштүк-чыгышындагы Кызыл-Суунун сол жээгиндеги токой. Анын батыш тарабы Көк-Жардын токою деп аталат. Аянты 2,53км, деңиз деңг. 2476-2524м бийиктикте. Саз чөкмөлөрүнүн басымдуу бөлүгү чым көң.
160.	МААШАН КӨРҮСТӨНҮ	Чоң-Алай өрөөнүндөгү Дароот-Коргон кыштагынын чыгыш тарабында. 2-4-к.жашаган сак урууларына тиешелүү мүрзөлөр.
161.	МИҢ-ЖАР МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.8км, аянты 10,2км, Кызыл-Суунун (батыш) алабында жайгашкан. Башы деңиз. деңг. 5850 м, этеги 3680м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 5100м, абляция аймагынын аянты 2,6км. Мөңгүдөн Миң-Жар суусу башталып, Кызыл-Сууга сол тараптан куят.
162.	МИҢ-ЖАР СУУСУ	Чоң-Алай өрөөнүндөгү суу, Кызыл-Суунун сол куймасы. Уз. 26км, аянты 26,8км, деңиз. деңг. орточо бийиктиги 3500м. Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы мөңгүдөн башталып, таштуу кууш жана жарлуу өрөөн аркылуу түндүктү, анан батышты карай агат. Алабы мөңгүлүү, кар, мөңгү жана булак сууларынан куралат.
163.	МИҢ-ТЕКЕ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.4,0км, аянты 4,1км, көлөмү 0,2км. Башы деңиз. деңг. 5000м, этеги 4300м бийиктикте жатат. Кар чегинин

		бийиктиги 4700м. Мөңгүдөн Миң-Теке суусу башталат да, Кашка-Суу менен кошулуп, Алтын-Дарага сол жактан куят.
164.	МУЗ-ЖЫЛГА МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 3,8км, аянты 3,6км, көлөмү 0,3км. Кызыл-Суунун сол куймасы-Алтын-Даранын алабында. Башы деңиз.деңг. 4860м, этеги 4200м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4700м, абляция аймагынын аянты 2,6км. Мөңгүдөн Муз-Жылга суусу (Алтын-Даранын сол куймасы) башталат.
165.	МУКУР АЙЫЛЫ	Жекенди айыл өкмөтүнө караштуу Кара-Мык айылынын чыгыш тарабында, 3-4км аралыкта жайгашкан. “Мукур” суусу жок суудан мукураган (кургаган) деген маанини билдирет. Кара-Мык айылынан Жекенди айылына чейинки аралык Мукурдун талаасы деп аталат.
166.	НАЗАРОВ МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түн. капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз. 7,0км, аянты 6,1км, көлөмү 0,25км. Кызыл-Суунун сол куймасы, Кызыл-Агындын алабында. Башы деңиз.деңг. 6000 м., абляция аймагынын аянты 1,5км. Мөңгүдөн башталган суу Жанай-Дарактын (Кызыл-Агындын башаты) сол куймасы.
167.	НИЧКЕ-СУУ	Жар-Башы айылына жакын жайгашкан питомник, корукталган кооз аймак. Корук, деңиз деңг.2485-3248м бийиктикте жайгашкан. Түндүк тарабы кызыл түстөгү аска-зоолор менен курчалган. Өсүмдүктөр өсөт,

		жаныбарлар, канаттуулар, сойлоп жүрүүчү жаныбарлар да бар.
168.	НУРА МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү, Кызыл-Суунун алабында. Уз. 13,8км, аянты 54,2км. Кызыл-Суунун (чыгыш) алабында жайгашкан. Башы деңиз. деңг. 6340м. этеги 3520м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4550м, абляция аймагынын аянты 19,8км. Мөңгүдөн Нура суусу (Кызыл-Суунун оң куймасы) башталат.
169.	ОРГУМА ЖАЙЛООСУ	Кара-Тейит, Кара-Мык, Жекенди айылдарынын жайлоосу, оргуп чыккан булактын атынан аталган. Бул булак күн ысыганда, июль, август айларында көбөйүп, оргуп турат.
170.	ОРГУМА БУЛАК	Кашка-Суу айылынан 25 км түндүк тарап, деңиз деңг. 4000м бийиктикте жайгашкан. Айтылуу Памир минералдык суусу ушул булактан алынып куюлат. Кашка-Суу суусунун башталышы, аскадан оргуштап атылып чыкканы үчүн аталган.
171.	ОРТО-БЕЛ ТООСУ	Көлдүк жана Шибе сууларынын (Кызыл-Суунун сол куймасы) аралыгындагы дого сымал меридиан багытында 20-21км созулган тоо тилкеси, жайкы жайыт. Чоң-Алай тоосунун түндүк тарабы. Орточо бийиктиги 3900-4500м, эң бийик жери 5491м (Кыз-Коргон чокусу). Кыры аска-зоолуу, мөңгүлүү, түндүккө карай жапыздайт. Капталдары кыска жана тик, кокту-

		колоттуу. Ортоңку бор мезгилинин кызыл түстүү кумдук, конгломерат, чопо, мергель, акиташ жана гипс тектеринен турат.
172.	ПАМИР ЭЛ АРАЛЫК АЛЫПЛАГЕРИ	Ленин чокусунун этегиндеги көлмөлүү, эң кооз туландуу Ачык-Таш деп аталган түзөнчөдө жайгашкан. Альпинизм, тоо туризми өнүккөн. Памир-Алай тоо кыркаларында эң бийик Ленин чокусу (7134 м) жайгашкан.
173.	ПАМИР	Түндүгүнөн Чоң-Алай, чыгышынан Сары-Көл кырка тоолору, түштүк Зор-Көл көлү, Памир дарыясы, Панж өрөөнүнүн меридиан багытында жаткан бөлүгү, түндүк батышынан Петр I жана Дарваз кырка тоолору менен чектешет. II де жалпы аянты 7500км жеткен 3000ге жакын мөңгү бар. Уз. 275км, туурасы 250км жакын. Эң бийик жери-Коңур чокусу (7719м, Кытай). Памирдин меридиан багытында Чоң-Алай кырка тоосу жатат. Чоң-Алай кырка тоосундагы эң ири мөңгү-Чоң Суук-Дара (25 км).
174.	ПАМИР-АЛАЙ	Орто Азиянын түштүк-чыгышындагы тоолуу өлкө. Ага Фергана өрөөнү менен Аму дарыянын ортосунда жайгашкан, Гиссар (Ысар) кырка тоолору жана Түштүк Тажикстан чуңкурдугу кирип, 3 негизги бөлүктөн (Памир, Тажик депрессиясы, Ысар-Алай) турат. Батыштан чыгышты карай 900км, туурасы 400км. Ири мөңгүлүү тоо кыркаларынан 10600 мөңгүдөн туруп, жалпы аянты 9820км түзөт.

175.	ПАМИР ЖОЛУ	Унаа жолу. 1894-жылы. Орус армиясынын сапердук бөлүкчөсү тарабынын Фергана өрөөнү менен түндүк Памир, Алай, Чоң-Алай өрөөнүнүн бириктирүү максатында жашыруун курулган. Мурун Талдык ашуусу аркылуу өткөн, аскердик стратегиялык араба жол болгон. Уз. 701км созулуп, ал эми эң бийик Талдык (3615 м), Кызыларт (4280 м), Ак-Байтал (4655 м) ашууларын ашат.
176.	ПОГРАНЧИКТЕР МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун алабында. Башы деңиз деңг. 5200м, этеги 3900м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4600м, абляция аймагынын аянты 4,4км. Мөңгүдөн Кызыл-Суунун чыгыш курамы башталат.
177.	ПҮТӨӨ ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алайдын Кара-Тейит, Кара-Мык, Жекенди айылдарынын жайлоосу. Арча-токойлуу, үстү жагы тоого такалып, туюк болгондуктан Пүтөө жайлоосу деп аталып калган. Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш тарабынын түндүк жантаймасындагы токойлуу шалбаа алкагында жайгашкан. Арча, карагат, кайың, бадал, шилби өскөн кооз жайлоо.
178.	ПҮТӨӨ ТООСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк тармагы. Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасы аркылуу түндүктөн түштүккө 22км созулуп жатат. Алай өрөөнүнүн батышынан орун алган. Орточо бийиктиги 3400-3700м, эң бийик жери

		4139м. Кыры аска-зокалуу, мөңгүлүү, капталдары тик, кыска жана терең кокту-колоттуу. Жайыт.
179.	САЗ-ЖАЙЛОО	Шибээ айылынын жайлоосу. Саз-Жайлоо мөңгүсүнүн төмөн жагында жайгашып, Чукур, Конуш, Моло-Таш, Кара-Суу, Четинди аталган бир нече конуштан турат. Деңиз деңг. 2872-3600м бийиктикте. Бул жерде жапайы жырткыч, жылбыз (илбирс), сүлөөсүн да кезигет. Аскаларына бүркүт уялайт. Тоо этектеринде улар көп.
180.	САЗ-ЖАЙЛОО МӨҢГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Шибээ суусунун алабынан орун алган. Башы деңиз деңг.5100м, этеги 3600м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4200м, абляция аймагынын аянты 2,8км. Мөңгүдөн Саз-Жайлоо суусу (Шибээнин оң куймасы) башталат. Уз.5,5км, аянты 4,3км, көлөмү 0,2км. Мөңгүдөн Саз жайлоо суу (Шибээнин оң куймасы) башталат.
181.	САРЫ-МОГОЛ ЗАКАЗНИГИ	Алай районунун аймагындагы ботаникалык заказник. Бурган-Суу, Сары-Могол кыштагынан 3км аралыкта, Сары-Могол суусунун суу топтотмунун башында, аянты 60га. 1975-жылы Костычев Кундуз гүлү өскөн аймакты коргоо максатында уюшулган. Ал Чоң-Алай өрөөнүндө гана өсөт.

182.	САРЫ-БУЛАК АЙЫЛЫ	Чоң-Алай айыл өкмөтүнүн аймагындагы айыл. Облустун борборунан 327км, т.ж.бекетинен 351км, райондун борборунан 21км аралыкта, деңиз деңгээлинен 2470 метр бийиктикте жайгашкан. Калкы мал жана айыл чарбасы менен алектенет.
183.	САРЫ-МОГОЛ МӨНГҮСҮ (САРЫКМОГОЛ)	Алай кырка тоосунун түштүк капталында жайгашкан татаал өрөөн тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг.4740м, этеги 4280м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4400м, абляция аймагынын аянты 2,3км. Уз.4,2км, аянты 4,5 км, көлөмү 0,4км. Этегинде чакан морена көлү жатат. Андан башталган суу Сары-Моголго оң тараптан куят.
184.	САРЫ-ТАШ	Кара-Тейит, Кара-Мык айылдарынын жайлоосу. Алай тоо кыркасынын батышынын түштүк жантаймасында, Ак-Суу дарыясынын алабында жайгашкан. Кара-Тейит айылынын түндүк-батыш тарабында айылдан 6км аралыкта, деңиз деңг. 2492-3512м. Сары-Таш жайлоосунун башында “Бөрү көрбөс” чокусу (4141м) бар. Таштары сары болгондуктан, алтын кени бар деп Сары-Таш аталып калган. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары жайыт катарында пайдаланышат.
185.	САСЫК-БУЛАК	Жекенди айылындагы дарылыгы бар касиеттүү булак. Ыйык, дары булактардын катарына кирет. Баланын денесине жара, бүдүр чыкканда, баланы таразага салып, ошол салмактагы суу

		менен жуундурганда денесинен бардык бүдүрлөр кетип, оорудан айыгат. Курамында темир болгондуктан ичүүчү дары суу катары, басымдуу бөлүгү сугат суу катары пайдаланылат.
186.	СҮТТҮҮ БУЛАК ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айыл аймагына караган жайлоо. Айылдан 17км алыстыкта түндүк-чыгышта жайгашкан. Сүттүү булак-сүттөй көбүрүп, ийип аккандыктан аталган.
187.	СЫҢАР-ЖАР МӨҢҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталындагы өрөөн тибиндеги мөңгү. Кызыл-Суунун сол куймасы Сыңар-Жар суусунун башынан орун алган. Уз.4,0км, аянты 4,5км, көлөмү 0,100км. Башы деңиз деңг. 5100м, этеги 3660м. бийиктикте жатат Кар чегинин бийиктиги 3900м, абляция аймагынын аянты 1км. Мөңгүдөн Сыңар-Жар суусу башталат.
188.	ТАГАЙ-ҮҢКҮР	Жекенди айылынын 1км түштүк-чыгышында жайгашкан үңкүр. Үңкүргө 3м киргенде, эки тарапка бөлүнөт. Сол тарабындагы үңкүрдүн уз. 9м, бийиктиги 4,2м, оң тарабындагы үңкүрдүн уз. 6м, бийиктиги 1.4м. Жоокерчилик заманда качкындар баш калкалоочу жай болгон. Үңкүрдүн эски идиштер жана май чырактардын калдыктары табылган.
189.	ТАМЧЫ-АТА ЫЙЫК ЖЕРИ	Ачык-Суу жайлоосундагы ыйык, сыйынуучу жер. Бул жерге адамдар зияратка келишет. Бийик капчыгайдын үстүндө күмбөз бар. Бийик

		жардын жарымынан 70м бийиктикте суу тамчылап агып, көз жоосун алып суктанарлык бир сыр бардай сезилет. Дагы бир өзгөчөлүгү-күн тийип турган көпчүлүк учурда “асан-үсөн” (күн желеси) пайда болуп көрүнөт. Ар кандай ооруларга шыпаа тапкан адамдар сууларынан дарылыкка алып кетишет.
190.	ТАРАША	Жар-Башы айылына таандык жайлоо. Чоң-Алай кырка тоосунун батыш тарабынын түндүк жантаймасында, Дароот-Коргон айылынын түштүк-батышынан орун алган. Ашуусу тар болгондуктан “Тар ашуу” аталып калган. Тараша жайлоосунда, мезгилинде кыштоо катары да колдонулуп, туруктуу жашаган үйлөр болгон.
191.	ТАШ-КОРОО МӨҢҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги мөңгү. Башы деңиз деңг.4900м, этеги 3400м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 3900м, абляция аймагынын аянты 1,3км. Уз. 3,7км, аянты 3,4км, көлөмү 0,4км. Кызыл-Суунун сол куймасы Шибээ суусунун алабында жайгашкан. Кызыл-Көлгө (Шибээнин сол курамы) сол тараптан куят.
192.	ТАШ-КҮНГӨЙ МӨҢҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.3,7км, аянты 3,1км, көлөмү 0,4 км. Башы деңиз деңг.5120м, этеги 3900м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4500м, абляция аймагынын

		аянты 2,1км. Мөңгүдөн Таш-Күңгөй суусу башталат.
193.	ТЕКЕЛИК ТООСУ	Чоң-Алай өрөөнүнүн Көк-Суу дарыясынын алабында жайгашкан. Алай кырка тоосунун түштүк-батышында. Көк-Суу жана Текелик сууларынын аралыгында түштүк-батыштан түштүк-чыгышка 27км созулуп жатат. Туурасы 12км. Орточо бийиктиги 4300-4500м, эң бийик жери 5127м.
194.	ТЕКЕЛИК ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алайдагы Жаш-Тилек айлынын четинде жайлоо
195.	ТЕҢИЗБАЙ АШУУСУ	Алай кырка тоосундагы ашуу. Дароот (Кызыл-Суунун оң куймасы) жана Кичи-Алай (Исфайрам-Сайдын түштүк оң куймасы) суу бөлгүчүнөн орун алган. Бийиктиги 3627м. Ашуунун аймагында пермдин башында пайда болгон. Ашуу илгертен эле Чоң-Алай өрөөнүнүн Фергана аймагы менен байланыштырып турган соода жолу болгон. Теңизбай ашуусу аркылуу Ош, Анжиан, Ферган обл. Чоң-Алай өрөөнүнө жайлоого чыккан.
196.	ТЕРС-АГАР АШУУСУ	Чоң-Алай кырка тоосунун Алтын-Мазар өрөөнүнүн башында Муксу дарыясы тарапка ашкан ашуу (3614 м.) Терс-Агар мөңгүсүнөн түшкөн суу Терс-Агар ашуусуна келип, тең экиге бөлүнүп, солго Алтын-Дара суусуна, оңго Муксуу дарыясына куят. Алтын-Мазар өрөөнүнүн эң бийик жери. Бул ашуу аркылуу Чыгыш Памир, Кытай, Афганистанга өтөт.

197.	ТЕРС-АГАР МӨНГҮСҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги мөңгү. Уз.4,5км, аянты 3,4км,көлөмү 0,3км. Башы деңиз деңг. 5480м, этеги 4500м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4700м, абляция аймагынын аянты 1,5км. Мөң. Терс-Агар суусу (Алтын-Даранын сол куймасы) башталат. Кызыл-Суунун сол куймасы-Алтын-Дара суу алаб. орун алган. Терс-Агар суусу (Алтын-Даранын сол куймасы) башталат.
198.	ТОҢ-МУРУН АШУУСУ	Алай районунун түштүк-чыгышындагы, Баш-Алай өрөөнүндө-Алай кырка тоолорун туташтырган белбаскак жер. Чоң-Алай (Катта-Алай) өрөөнүнүн чыгыш чеги, андан ары Ба-Алай, Аму дарыя менен Тарим дарыясынын алаптарына кирген эки Кызыл-Суунун суу бөлгүчү.Эзелтен эле кербен жол болгон. Андан байыркы Улуу Жибек жолунун бир тармагы өткөн.
199.	ТОГУЗ-КҮҢГӨЙ ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айыл аймагына карайт.Кашка-Суу айылынан 18 км түштүк тарабында Памир тоо кыркаларында жайгашкан.
200.	ТӨГӨРӨК-ШИБЕР ЖАЙЛООСУ	Чоң-Алай аймагындагы нымдуу жерде жайкалып чөп өскөн көк жайсаң.
201.	ТУЛПАР КӨЛҮ	Кашка-Суу, Кара-Кабак айылдарынын ортосундагы Горумду жайлоосунда жайгашкан, кооз, зыярат кылуучу жер. Бул жерге элдер зыяратка жаз, жай, күз айларында барышат. Жайлоого чыккан мезгилде элдин саны арбыйт.

		Уламыштарга караганда өткөн доорлордун биринде бул аймактан өзү да, аты да суусап, чаңкап бара жаткан бир улуу адамдын астындагы тулпар аты ушул дөбөнүн үстүн чапчып жибергенде суу чыгып кеткен экен. Ошондуктан көл ушинтип аталып калыптыр.
202.	ТАМЧЫ-АТА КҮМБӨЗҮ	Ачык-Суу айылынын жайлоолорунда жайгашкан ыйык, кооз жай.
203.	ТУЮК-СУУ МӨҢГҮЛӨРҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун түндүк капталында жайгашкан өрөөн тибиндеги 2 мөңгү, Туюк-Суунун төрүндө. Уз. 4,5км, аянты 3,9км, көлөмү 0,2 км. Башы деңиз деңг. 5300м, этеги 4200м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4700м, абляция аймагынын аянты 2,1км. Солдогу мөңгүнүн уз. 4,5км, аянты 3,4км, көлөмү 0,1км. Башы деңиз деңг. 5300м, этеги 3800м бийиктикте жатат. Кар чегинин бийиктиги 4500м, абляция аймагынын аянты 1,6км. Мөңгүлөрдөн Кызыл-Суунун сол куймасы-Туюк-Суу суусу башталат.
204.	ТҮНДҮК ПАМИР ПРОВИНЦИЯСЫ	Памирдин Кыргызстандын аймагына кирип жаткан чет жакалары. Анын кеңдик багыты 200км, жазылыгы 50км ден ашык. Провинция Алай, Чоң-Алай өрөөнүнүн, түндүк жана Алай кырка тоосунун түштүк капталдарынын бир бөлүгүн, Кызыл-Суунун куймаларын алабын камтыйт. Провинциянын аянты 6640км. Түндүк Памир провинциясында таманы тегиз кенен

		Алай, Чоң-Алай өрөөнү борбордук абалды ээлейт.
205.	УЛАР ЧОКУ	Улар учуп өтүүчү чоку. Чоң-Алай тоо кыркасынын батышындагы Кара-Тейит, Кара-Мык, Жекенди айылдарынын жайлоосу. Көлдүктүн батыш тарабындагы бийик көк кумайык чокуну Сары-Тагай чокусу же Улар чоку деп айтышат.
206.	УНЖУ ЖАЙЛООСУ	БУЛАК Кара-Мык айылынын түштүк-батыш тарабында жайгашкан. Тажикстан менен чектешкен жер, эки өлкөнүн ортосундагы талаш жер.
207.	ҮЧ-КОЛ	Үлүштөгү чөп чабынды жер. Кара-Тейит, Кара-Мык айылдары бириккен жердин түштүк тарабында, аянты 40-45 га, деңиз деңг. 2300-2732м бийиктикте.
208.	ҮЧ-КАРА ЖАЙЛООСУ	Кашка-Суу айылынан 5 км түндүк тарапта жайгашкан. Түздүктөн караганда үч чоң таш карарып көрүнүп тургандыктан Үч -Кара деп аталып калган.
209.	ФЕДЧЕНКО МӨҢГҮСҮ	Памирдин түндүк-батышында, Евразиядагы чоң (Кара-Корумдагы Сиачен жана Балтереден кийинки) тоо-өрөөн мөңгүлөрдүн бири. Уз. 77км, туурасы 1700-3100м. ге чейин, аянты 650км. Калыңдыгы орто ченинде 700-1000м, этегинде 400-300м. Ал мөңгүдөн, 45 мөңгүдөн турат. Деңиз деңг. 6280м, этеги 2900 м.
210.	ФЕДЧЕНКО ЧОКУСУ	Алай кырка тоосунда жайгашкан. Кичи Алай жана Кашка-Суу сууларынын башынан орун алган. Бийиктиги 5069 м. Чокуну айланта мөңгү

		каптап жатат. Орто Азияны изилдөөчү А.П. Федченконун ысымынан аталган.
211.	ЧАК АЙЫЛЫ	Ош облусунун Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Облустун борбору Ош ш. 308км, Ош т.ж. бекетинен 338 км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 8км. Кызыл-Суунун оң куймасы Көк-Суунун боюнда деңиз. деңг. 2440м бийиктикте жайгашкан.
212.	ЧЕКЕН ТАЛААСЫ	Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш бөлүгүнүн, түндүк жантаймасындагы, Шибе айылынын түндүк-батышындагы түздүк талаа. Бул талаада Кара чекен көп өскөндүктөн ушинтип аталат. Түндүк тарабы Кызыл-Суунун жээги, чычырканактуу токой, токойдун үстү Сары-Камыш түздүгү.
213.	ЧОҢ-АЛАЙ АЙЫЛ АЙМАГЫ	Ош облусунун Чоң-Алай райондук адм. аймактык бирдик. Облустун борбору Ош ш. 300км, Ош т.ж. бекетинен 330 км, Ош аэропортунан 3,3 км аралыкта, деңиз. деңг. 2200-3100м. бийиктикте жайгашкан. Аянты 181,3км. Чоң-Алай айыл аймагына Дароот-Коргон, Жаман-Жар, Жар-Башы, Жаш-Тилек, Кара-Шыбак, Кулчу, Кызыл-Туу, Кызыл-Эшме, Сары-Булак, Чак, Кочкорчу болуп, 11 айыл кирет.
214.	ЧОҢ-АЛАЙ КЫРКА ТООСУ	Кыргызстандын эң түштүгүндө. Алай өрөөнү (түндүк) менен Мөк-Суу, Суук-Сай жана Маркан-Суу (түштүк) аралыгында кеңдик багытта жайгашкан. Тоо кыркасы боюнча

		Кыргызстан менен Тажикстандын чек арасы өтөт. Памир тоо системасына кирет. уз.240км, туурасы 35-50км орточо бийиктиги 5966м, эң бийик Ленин чокусу (7134 м) жергиликтүү аты “Жел-Айдар”.
215.	ЧОҢ-АЛАЙ ӨРӨӨНҮ	Узуну 190км, кеңдиги 25-40км түзгөн, деңиз деңгээлинен 2500-3200 метр бийиктикте, Бийик Алай жана Арткы Алай тоолорунун ортосунда жайгашкан, Памир тоо массивинин түндүк четиндеги бийик тоолуу ири ойдуңдарынын бири, Ош облусунун түштүгүндө жайгашкан.
216.	ЧОҢ-АЛАЙ КЫРКА ТООСУ	Түштүктө, Алай өрөөнү (түндүгүндө) менен Мөк-Суу, Суук-Сай жана Маркан-Суунун (түштүгүндө) аралыгында кеңдик багытта жайгашкан.
217.	ЧОҢ-АЛАЙ ТУЗ КЕНИ	Дароот-Коргон айылынан 12км түштүк тарапта, Туздун-Суусу суусунун сол жээгинде. Деңиз деңгээлинен 2500м бийиктикте жайгашкан.Көк тузду мал чарбасы үчүн пайдаланылат.
218.	ЧОҢ-КОЧКОРЧУ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
219.	КИЧИНЕ-КОЧКОРЧУ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
220.	ЧООК ТОКОЮ	Жекенди айыл аймагында. Кызыл-Суу дарыясынын тескей тарабында жайгашкан. Чоок деген адамдын атынан аталып калган.

221.	ЧУЛУК АЙЫЛЫ	Жекенди Чоң-Алай айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2 450 метр бийиктикте жайгашкан. Облустун борбору Ош ш. 342км, Ош т.ж.бекетинен 372км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 35км, айыл өкмөтүнүн борбору Кара-Мыктан 15км аралыкта жайгашкан. Айылдын жалпы аянты 3699га.
222.	ЧЫГЫШ КӨК-СУУ ӨРӨӨНҮ	Чоң-Алай кырка тоосунун чыгышында, Баш-Алай аймагындагы өрөөн. Көк-Суунун агышы боюнча түндүктөн түштүккө жана чыгышка 70-75км.га созулат. Баш жагы кенен (6-7км), мөңгүнүн аракетинен пайда болгон. Көк-Суунун таманынын жапыз жери 2980-3000 эң бийик жери 3600-3700 м.
223.	ЧЫРКАНАКТЫ	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
224.	ШАГДАР	Жаш-Тилек айылынын түндүк-батыш тарабында жайгашкан жайлоо
225.	ШАТЫ ЖАЙЛООСУ	Жекенди айыл аймагындагы жайлоо. Чоң-Алай тоо кыркасынын батыш тарабында, Тажикстан Республикасынын Жерге-Тал району, Кичи-Кара-Мык айылынын жайлоолору менен чектешет. Түшүк тарабы бийик аскалуу жалама тоо, чокусу деңиз деңг. 4023м бийиктикте. Шалбаалары тоонун боорун көздөй шаты сыяктуу тепкич-тепкич болуп өрдөп кеткендигинен Шаты жайлоосу деп аталат.

226.	ШАРКЫРАТМА	Жаш-Тилек айылынын жайлоолорунда жайгашкан кооз шаркыратма. Бийиктиги 30-40 метрге, жазылыгы 20-25 метрге жакын.
227.	ШИБЭЭ АЙЫЛЫ	Жекенди айылдык округуна караштуу кыштак. Деңиз деңгээлинен 2440 метр бийиктикте жайгашкан. Облустун борбору Ош ш. 342 км, Ош т.ж. бекетинен 359км, райондун борбору Дароот-Коргон айылынан 29км, Кара-Мык айылынан 17км аралыкта жайгашкан.
228.	ШОР- ТАЛАА	Кызыл-Суунун оң жана сол өйүзү боюнча аска таш-шагылдуу жайылмаларынын үстүнөн эки аллювиалдык тектирлер орун алган кенен талаа. Сол өйүзүндөгү Шор-Талаанын аянты 12 000га. Өздөштүрүлүп дыйканчылыкка пайдаланган аянты 1000га. Тектирдин кеңдиги 20-25км ге чейин созулуп, өрөөндүн борборго карай жантаюусу 1,5-5 чейин.
229.	ШУМКАР-КӨЛ	Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында айылдан 26км аралыкта, деңиз деңгээлинен 3864 метр бийиктикте, аянты 13,01га мөңгүдөн пайда болгон көл.
230.	ШУМКАР ТОО	Кара-Тейит айылынын түштүк-батыш тарабында айылдан 25 км аралыкта жайгашкан. Аска-зоо шумкардын элесин берип турган Шумкар-Тоо деп аталып калган. Чокусу деңиз. деңг. 4562м бийик (тик) жалама аскалуу. Асканын түбүндө үч мөңгү бар. Чыгышынын уз.

		1,27км, алабы 0,62км, деңиз деңг. этеги 3840м, башы 4181м. Түндүк жантаймадагы мөңг. уз. 0,82км, алабы 0,30км, деңиз деңг. этеги 3834м, башы 4034м. Түндүк-батыш мөңг. уз. 0,45км, алабы 0,45км, деңиз деңг. этеги 3754м, башы 4242 м. Шумкар-Тоодон Токол, Ак-Мандай, Сары-Таш, Кумай ж.б. жайлоолордон агып түшкөн суулар Ак-Суу суусун түзөт.
231.	ЭШЕН-АТА КҮМБӨЗҮ (ЗЫЯРАТ ЖАЙЫ)	Күмбөз, элдин зыярат жасачу жайы. Дароот – Коргон, Ачык-Суу жана Жар-Башы айылдарынын орто ченинде жайгашкан. Дароот-Коргон айылынан 15 км аралыкта, деңиз деңг. 2705м бийиктикте, дөңдүн үстүндө жайгашкан, эл зыярат кылган жер. Дөбөнүн чокусуна курулган күмбөзгө 19-20к. башында жашап өткөн Мадали калпа аттуу эшен, олуя инсан коюлган. Бул жерге балалуу болбогондор, оорукчан адамдар келип, зыярат кылып турушат.
232.	ЭШМАНБЕТТИН КОРГОНУ	Тарыхый коргон. Кашка-Суу аймагындагы Жаман-Кырчын кыштоосунда жайгашкан.
233.	ЮКОС	Илим-изилдөө институтунун түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы. 1934-45-ж. негизделген. Чоң-Алай өрөөнүндөгү малдын тукумун жакшыртуу үчүн мал чарбасынын Түштүк Кыргызстандагы тажрыйба станциясы (ЮКОС) Совет мезгилинин жылдарында маанилүү илимий тажрыйбаларды жүргүзгөн.